

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GOMBOCZ ZOLTÁN

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FŐLHASZNÁLÁSÁVAL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST
1933

TARTALOM.

	Oldal
LAZICZIUS GYULA: Bevezetés a fonológiába. II.	165
K. PALLÓ MARGIT: AZ oszmán-török találósvers	207
CSÜRY BÁLINT: Pápai Páriz szótárának két francia forrása	229
GÖBL LÁSZLÓ: A magyar szótárírodalom hatása az oláhra. II.	243
DR. HEGEDŰS LAJOS: Fonétikai tanulmányok I. II.	266
PAIS DEZSŐ: Fon	274

Ismertetések és bírálatok.

Újabb magyar nyelvészeti irodalom: DR. FLUDOROVITS JOLÁN	285
<i>Domokos Pál Péter</i> : A moldvai magyarság. Ism. CSÜRY BÁLINT	294
<i>Kertész Manó</i> : Szállok az úrnak. Ism. TOLNAI VILMOS	295
A háború utáni oláh nyelvészet magyar vonatkozásairól. II. Ism. TREML LAJOS	297
Tunkelo-émlékkönyv. Suomi. V. 10. Ism. N. SEBESTYÉN IRÉN	310
<i>A. Saareste</i> : Die estnische Sprache. Ism. VIRÁNYI ELEMÉR	319
<i>B. J. Vladimircov</i> : A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjárás összehasonlító nyelvtana. Ism. LIGETI LAJOS	320

Kisebb közlemények.

LEWY ERNŐ: <i>Hamar</i>	229
LIGETI LAJOS: <i>Dió</i>	242
CSÜRY BÁLINT: <i>Hallik</i>	265
LIGETI LAJOS: <i>Karám</i>	336
LIGETI LAJOS: <i>Dzsingisz khán neve</i>	338
CSÜRY BÁLINT: <i>Nyuvad, nyuvaszt</i>	341
JUHÁSZ JENŐ: <i>Mordizom-adtó</i>	345

Értesítő.

† Wichmann György (1868—1932)	348
---	-----

*A szerkesztő lakása: I., Nagyboldogasszony-útja 11—13.
B. Eötvös-Collegium.*

Bevezetés a fonológiába.¹⁾

II. Magyar fonológia.

„... a' betű eléggé kitetsző természeté szerint változtatja a' szónak jelentését.”
Egy régi szótáríró.

9. A magyar leíró fonológia feladata megállapítani azokat a hangszközöket, amelyeket a magyar nyelv — az írott és beszélt nyelv — jelenleg használ, kijelölni e hangszközök közül azokat, amelyeknek funkciója van, vagyis a fonémeket, és a fonémek viszonyainak tisztázásával meghatározni hangrendszerünk sajátosságait.

Természetesen nemcsak a jelenlegi állapot lehet ilyen leírás tárgya. Nyelvünk történetének bármely korszakából kiszakíthatnánk egy időpontot, feltéve, hogy az emlékek elegendő anyagot nyújtanának munkánkhoz. És éppen ez az, ami a mai állapot kiválasztását leginkább ajánlja: a mai nyelvből áll rendelkezésünkre a legtöbb adat. Az irodalmi nyelv itt van előttünk, tetszésszerint meríthetünk belőle. A köznyelvet ismerjük, és a nép nyelve is hozzáférhető számunkra, ha másképp nem, ama páratlanul gazdag adathalmaz révén, melyet nyelvjáráskutatásunk évszázados munkával az ország minden tájáról összehordott.

Az elmúlt korok a teljesség tekintetében nem versenyezhetnek a mával, mert ha egyik-másik adna is elegendő támpontot az írott nyelvre vonatkozólag, a beszélt nyelv valóságos hangszközeit már csak többé-kevésbé valószínű találgatásokkal tudnók meghatározni.

Ez a mostani teljesség azonban szintén nem tökéletes. Ott mutatkoznak hiányok, ahol a kutató leginkább szorul idegen támogatásra, a népnyelvnél. Nem a nyelvjárási leírások sokszor panaszolt gyengéire gondolunk, a laikus leírók minket oly közelről érintő hangtani készületlenségére. A sok selejtes holmi közt annyi jó fültre valló, épkezláb megtigyelés akad, hogy könnyen eligazodhatunk a népies hangjelenségek útvesztőiben, és még ott sem hagy cserben

¹⁾ Vö. NyK. XLVIII, 1.

biztonságérzetünk, ahol a leírók felületessége vagy túlzott eredetiségre való törekvése kételyt ébreszthet bennünk: ellenőrizni tudjuk őket egymással. Majdnem minden nagyobb nyelvjáróterületről van bőséges anyagunk, a baj inkább ott van, hogy ez az anyag már nem éppen mai. Vannak vidékek, amelyek nyelvéről még a múlt század 80—90-es éveiből maradt ránk az utolsó leírás — és azóta semmi hír. Nemzedékek jöttek, nemzedékek mentek, de senkisémmé vált, mit hoztak vagy vittek magukkal nyelviileg. Senki nem kereste, milyen változást okoztak a nép nyelvében az utóbbi évtizedek társadalmi eltolódásai és a technikai haladás embereket egymáshoz közelebb terelő vívmányai vagy, amit elsősorban kellett volna említenünk, a köznyelv hódításai, amelyek az iskola és az újság jóvoltából éppen az utolsó ötven évben voltak legjelentősebbek. Hogy milyen területeket hódított el a köznyelv a népnyelv provinciáiból, nem tudjuk. Nem tudjuk azt sem, milyen rendet vágtak az idegenítő törekvések a magyar nyelv törzséről leszakított nyelvjárásokban. Mire jutott a csehesítés és tótosodás a palócságban, mire az oláhosítás a Királyhágón túl és a Székelyföldön? És ha ezeken a részeken a zárt tömegek ellenállása dacolt is az erőszak erővel, ki tudja, mi lett nyelvszigeteinkkel fenn Máramarosban és lenn Szlavóniában, amelyek már a magyar uralom idején is elmerüléssel fenyegettek, mi lett a szakadási 159 magyarral és idiómájával, ha már 1910-ben is 1009 oláh lakott a községben?

Szórványosan még a legutóbbi években is jelentek meg nyelvjárás ismertetések, de mintha elapadt volna az érdeklődés a magyar nyelvjárás iránt, megtört az a nagyszerű lendület, amelyet a régi *Nyelvőr* adott ennek a fontos tudományágnak.

Mai — szoros értelemben vett mai — adataink a népnyelvre, sajnos, nincsenek, és míg nyelvjárásaink új katasztere el nem készül, nem is lesznek. Használni tehát csak azt a meglévő irodalmat használhatjuk, amely inkább a tegnapról ad képet, és e mellett még külön nehézséget is rejteget: a szempontok különbözőségét.

Népnyelvi leírásaink ugyanis eleinte nem nyelvészeti, később pedig nem tisztán leíró szempontok szerint készültek. A régebbi irodalom — mint tudjuk — a nyelvújítási törekvések szolgálatában állott. Munkásait főleg az irodalmi nyelv gazdagításának gondolata vezérelte. „Hadd jussanak be nyelvünk alkatának bármily vékony vonásai s erecskéi az írók ismerettárába, hogy annál kevesebb idegenségeknak legyen helyök“ — idézi Vass József, NyK. II, 362

LŐRINCZ KÁROLY kapnikbányai plébános szavait, amelyekben még ott cseng a nyelvújítók régi vágya: az irodalmi nyelv megújítása a népnyelv friss erőivel. Az újabb nyelvjárási irodalmat a *Nyelvőr* megindulásától szokták számítani. Ez már rendszeresebb munka eredménye, és a szempont, amely áthatja, merőben linguistikai: nyelvtörténeti szempont. A 70-es évektől kezdve egyre jobban terjed és erősödik a hit, hogy a nyelvjárások voltaképp nyelvemlékek, amelyekben elveszettnek hitt ősi sajátságok rejtőznek. Ez fűti a gyűjtési munka irányítóit, akik a magyar nyelvtörténet hézagait remélték kitölteni a nyelvjárások rejtett régiségeivel. Ahol ilyesmi nem kínálkozott, még a leírást is mellőzték.¹⁾

A szempont természetesen indokolt és helyes volt: a nyelvtörténetnek szüksége van minden adatra, akárhol is bukkan fel, egyaránt tudja használni a holt pergamenek feljegyzéseit és az eleven archaizmusokat, de a nyelvjárási anyag feldolgozóit érthetőleg zavarta ez a követelmény. Synchronikus tények elé állították őket és diachronikusan értékesíthető eredményeket vártak munkájuktól. Ennek persze az lett a következménye, hogy az adatok sokhelyütt eltorzultak az ellentétes szempontok tükrében. Márpedig az eltorzult adatokból nehéz kihámozni a valóság magvát.

Ezt a nehézséget azonban vállalnunk kell, mert csak a nyelvjárási anyag fonológiai értékelése után tudunk majd képet alkotni a népnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv hangrendszerének egymás-

¹⁾ Jellegzetes e tekintetben Balassa felfogása. „Nem szólhatunk magyar nyelvjárásról az ország fővárosában, Budapesten sem — írta M. Nyj. 1. lap 1. jegyz. — mert e város lakossága, főleg Budáé, *eredetileg* német volt.“ Ha BALASSA azt mondta volna, hogy Budapesten nyelvjárásról — a szó népnyelvi értelmében — nem lehet szó, mert itt általában a magyar köznyelvet beszélik, igaz a lett volna, de azért nem foglalkozni egy város nyelvével, mert ott valamikor más nyelven, illetve más nyelven is beszéltek, a legfurcsább indoklás.

Csak curiosum kedvéért iktatom ide, hogy BALASSA szerint fővárosunk nyelve *nem természetesen*, hanem az ország legkülönbözőbb részeiből összeverődött lakosság nyelvének keveredéséből alakult „az irodalmi nyelv befolyása alatt.“ Már pedig ez öreg hiba, mert BALASSÁNAK a legjelentéktelenebb nyelvjárás is „fontosabb és tanulságosabb, mint az *erőszak*kal létrehozott irodalmi nyelv“ (i. m. 5).

Nem tudom, milyen „erőszakra“ gondolt itt Balassa. Csak nem arra a hihetetlenül differenciált munkára célt, amelyben a magyar irodalom minden neves és névtelen munkása résztvett, aki új kifejezési árnyalatokkal valaha is gazdagította az irott nyelvet? Mert azt talán mégsem szabad erőszaknak tekinteni, hogy poétáink és íróink bele-beleszótték egyéni színeiket abba az anyagba, amelyet készen kaptak, és amelynek alapját a beszélt nyelv alkotta?!

Az meg egyenesen rejtélyes, hogy miért nem természetes dolog a nyelvjárások keveredése és kiegyenlítődése. Ennél természetesebb jelenséget igazán keveset lehet találni a nyelv életében.

közi viszonyáról, amelynek megállapítása szintén feladatunk körébe vág.

10. Fonémek és változatok a magyarban.¹⁾

a) Rövid magánhangzók.

a

E foném kétféleképpen realizálódik a magyarban. A köznyelvben és a nyelvjárások nagy részében mint *á* (legalsó nyelvállású rövid veláris hangzó, negyedfokú labializációval), kisebb részében pedig mint *ä* (legalsó nyelvállású illabiális rövid veláris hangzó). Az *ä* és *á* együtt seholsem foném.

Az *ä*-realizációra főleg a palócságból vannak adataink, mégpedig mindegyik alterületről (nyugati, közép, déli és keleti palóc), de azért itt sem általános ez a sajátság, mert mindenütt vannak vidékek *á* realizációval is. Az ú. n. jázsztelepeken (Kiskunfélegyháza, Majsa, Zenta), a szlavóniai tájszólásban és a nyugati székelységhez tartozó Sóvidék egyes helyein (Kibéd, Makkfalva, Gyalakuta) is *ä* a realizáció, sőt a bács megyei Bajmokon is, de itt már kiveszőben van ez a sajátság. Az összes többi magyar nyelvjárásban, beleértve természetesen az *ä*-zó palóc vidékeket is, *á* a realizáció.

E két realizációs típuson kívül lehetnek, mint ahogy vannak is, árnyalati ejtéskülönbségek vidékenként, de ezeknek nyelvi értéke nincs, és így bátran elhanyagolhatók.

Megjegyzendő, hogy a királyhágóntúli nyelvjárásban és a tiszántúli dialektus átmeneti részein (belényesi és tenkei járás) az *a* foném fonológiai felhasználása más, mint a többi nyelvjárásban, az irodalmi nyelvben és a köznyelvben.

ä kombinatórikus változat. Egyes nyelvjárásokban, amelyekben az *a* foném realizációja általában *ä*, olyankor, amikor a következő szótagban *á* áll, *ä* helyett *ä* hangzik. Pl. *fä*, *de kápäl*. Ezekben tehát együtt jelentkezik az *ä* és *ä*, de csak mint kombinatórikus változatok: az *ä* az alap-, az *ä* pedig a mellékváltozata az *a* fonémnek.

Ez a variáns különösen a székelységben általános, főleg a marosszéki és a nyugati nyelvjárásokban (Keresztúr, Sóvidék, Havas-

¹⁾ Jelmagyarázat. Sor alatt: $\underset{\cdot}{\text{c}}$ = nyíltság, $\underset{\cdot}{\text{c}}$ = zártság, $\underset{\sim}{\text{c}}$ = nazalizáció, $\underset{\wedge}{\text{c}}$ = szűk, $\underset{\vee}{\text{c}}$ = széles artikuláció, $\underset{-}{\text{c}}$ = a köznyelvinél előrébb, $\underset{+}{\text{c}}$ = hátrább képzett hang, $\underset{\cup}{\text{c}}$ = diftongus jelzése. Sor fölött: $\bar{\text{c}}$ = hosszúság.

alja, homoródi járás), de a keleti részeken (Alcsík) és a moldvai csángóknál is gyakori. Más dialektusokban már csak itt-ott bukkan fel. A nyugati nyelvjáróterületen csak Felső-Örvidékről, Dunántúl felsőszigetközi részéből, a palóc Vágkirályfáról és Jászfényszaruból, és a királyhágóntúli Magyar-Décséről vannak rá adataink. Bajmokon az a nemzedék, amely már *á* realizációval beszél, a legutóbb még szintén ejtette ezt a változatot.

á stíláriis változat. Főleg a műveltebbek beszédében fordul elő, idegen eredetű szavak ejtésénél. Nem általános, még a köznyelvben sem (l. Gombocz, MTNy. II. Hangt. I. 71). Az *akadémia* szóban elég gyakran hallható (o: *áká*...).

o

Minden nyelvjárásban előforduló foném, vidékenként nyiltabb vagy zártabb realizációban. Megvan természetesen a köznyelvben és az irodalomban is. Az erősen *a*-zó királyhágóntúliban, a tiszántúli nyelvjárás területén pedig a belényesi és tenkei járásban az *o* fonológiai felhasználása kisebb mérvű, mint egyebütt.

q (= o) kombinatórikus változat. Legelső nyelvállású rövid veláris hangzó, harmadfokú labializációval. A nyelvállás szempontjából az *a*, a labializáció alapján az *o* mellékvariánsának lehet felfogni. Majdnem mindenütt ismeretes a népnyelvben, és mindig egy *á*-s szótag után jelentkezik az irodalmi és köznyelvi *a* helyén. A nyelvjárások nagy része ilyenkor *o*-t is mond. Tehát: irod. és közny. *háza* ~ népn. *háza* vagy (és) *házo*.

E változatot ismerik a Felső-Örvidéken, Zala vidékén, Dunántúl balatonfelvidéki részén, Veszprém és Fehér megyében, Szigetközben, Mátysföldön, középső palóc területen, Zilahon, Debrecenben, Szamosháton, Tiszaháton, Ugocsában, Koltón, Kalotaszegen, Tordán, Kisküküllőmegyében, a székelység keleti részén (Gyergyó, Csik, Háromszék), a nyugati Sóvidéken és a moldvai csángóknál, legalább is ezekről a helyekről jelentik a leírók.

ö

Az irodalmi nyelvben, köznyelvben és minden nyelvjárásban meglévő foném. A realizáció tekintetében ennél is vannak népnyelvi eltérések. A legjellegzetesebb eltérés az Alsófejér- és Küküllőmegyében ejtett, *œ*-nek jelzett hang: alsó nyelvállású palatális rövid hangzó, harmadfokú labializációval. Lozsádon középső a nyelvállás, de az

ajakműködés itt is gyengébb. Úgy látszik, Szakadátón is ilyen az *ö*. De ha vannak is realizációs eltérések, nincs nyelvjárás, amely kétféle *ö*-t különböztetne meg fonológiaiilag. A régebbi szakirodalomban többször megismétlődik az az állítás, hogy az Alföld népe különbséget tesz a *szörzött* és *öröm ö* hangjai között (REGNER TIVADAR, NÉGYESY LÁSZLÓ, KOVÁCS JÁNOS, VASS BÉLA), ennek azonban semmi alapja sincs.

ε

Mindenütt előforduló foném. Az írott és beszélt nyelv egyaránt használja. Fonológiai szerepe az északkeleti nyelvterületen a legnagyobb.

ä (= ε) változat. Főleg a székelységből ismeretes, de Göcsejben, Dunántúl, a palócvidékeken és a királyhágóntúli nyelvjárásban is előfordul. Az ε változata az ilyen szavakban, mint *de*, *se*, *nem*, *kert*, *mert*, *hanem*, stb. Variánsi minőségét közelebről bajos meghatározni. Csurgó vidékéről kombinatórikus változatnak (*i*, *ö* és *ő* előtt!) jelzik, de ez nem valószínű. Sokhelyütt inkább fakultatív változatnak látszik, bizonyos esetekben (pl. *ejnye*, *de szép!*) alkalmi vagy stiláris variánsnak mondható.

e

Az irodalmi nyelv nem különbözteti meg ezt a hangot. (Az alábbi példákban *ë*-vel fogjuk jelölni, hogy az *e* [= ε]-től megkülönböztethessük.)

Nem is minden nyelvjárásban foném. *Ö*-ző vidékeken (alföldi, pestmegyei, nyugati székely nyelvjárás stb.) csak mint változat fordul elő, mellékváltozata az ε-nek. Az északkeleti nyelvjárasterület szélein szintén csak változat, éppúgy, mint a Királyhágón túl, Kalotaszeg (Fölszeg) kivételével. A felsőtisztaiban még mint változat is ismeretlen.

Évvél szemben foném a nyugati nyelvjárásokban: *keresték* „mi kerestük“: *kerestek* „ők kerestek“, *lessék* „mi lessük“: *lessek* „én lessek“, *tehenék* „tehenük“: *tehenek* plur. (Göcsej); *kezék*: *kezek* (Rábavidék); *Dunántúl*: *të* nom.: *te* voc. (Szigetköz); a palócságban: *tehenék*: *tehenek* (nyugat); *mënték* jelenidő több. 2. sz.: *mëntek* mult több. 3. sz., *szëmék*: *szëmek* (közép); *kertékét* „kertjüket“: *kertekét* (dél); *elvette feleségül*: *elvette* (= elvetette) a *buzát* (jásztelep); a Duna-tiszai nyelvjárás *tiszántúli* részén (adatok Szentestéről, Mezőtúrról, Szalontáról és Tárkányból) és *Bácskában*: *hëgyës* „spitzig“: *hëgyes* „gebirgig“, *bëgyës* „büszke“: *bëgyes* „nagybögü“ (Csantavér); a *kalotaszegiben*: *të*: *te* (Fölszeg); a *keleti székelységben*:

erősebben helyhat.: erősebben módhat. (Háromszék); *fejék: fejek, kezek: kezek*, (Gyergyó, Csik).

Feltűnő, hogy az *e* foném fonológiai felhasználása nyelvjárással is nagyon szűkkörű. Mint a példákban látható, majdnem kizárólag csak alaktani funkciója van, és azokon a területeken is, ahol fonémvolta még bizonyítható, bizonyos jelek mutatják, hogy a nyelv igyekszik kiküszöbölni mint önálló kifejező hangeszközt. Középső palóc vidéken pl. *népeket* „népüket“: *népeket*-félék helyett már a *nép-jéket*: *népeket* szópárt használják inkább, jeléül annak, hogy a zárt és nyílt hang közti hangzási különbséget nem érzik elegendőnek a jelentéskülönbség világos kifejezésére. A nyugati nyelvjárásokban, Dunántúl, déli palóc vidékeken (felsőpestmegyei) az *ö*-zés, a keleti palócban az *ε*-zés szorítja még kisebb körre az *e*-t. Az északkeleti és a királyhágóntúli nyelvjárások közé ékelt zilahvidékiben, főleg annak diósadi és sarmasági részén, az *e* már erősen küzd az *ε*-vel, annyira, hogy amelyik szóban az egyik magyar *e*-t mond, a másik mindig *ε*-t használ.

A köznyelv az irodalmi nyelvhez igazodik az *e* tekintetében. Általában nem használja fonémként, bár a köznyelvi *e* ejtés nem minősíthető provincializmusnak.

Az *e* fonológiai pusztulásáról a magyarban még korai volna beszélni, bizonyos azonban, hogy a folyamat már nagyon előrehaladott állapotban van, és ennek oka újabban főleg a köznyelv terjedésében keresendő.

u ü i

Az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és az összes nyelvjárásokban mind a három hang foném.

β) Hosszú magánhangzók.

ā

E foném realizálása a magyar nyelvterület nagy részén *ā*, némely helyütt *ā̄*. Úgy látszik, a realizálás tekintetében összefüggés van a rövid és hosszú foném között. Ha ugyanis a rövid *a* realizációja *ā*, akkor a hosszúé *ā̄*, viszont *ā* mellett rendszerint *ā̄* szokott előfordulni. Ez alól csak elvétve találunk kivételt: a síroki palóc *ā* mellett *ā̄*-t, a széki palóc *ā* mellett *ā̄*-t mond. Ugyanezt látjuk Kiskunfélegyháza környékén is, ahol *ā* mellett *ā̄*, *ā* mellett *ā̄* is előfordul.

Az \bar{a} realizáció a palócságból, a jásztelepekről és Szlavóniából ismeretes.

A nép nyelvében egyes helyeken kettőshangú változatok is jelentkeznek. Így Zalában, Balatonfelvidéken, a tolnamegyei Sárközben, Nyitra vidékén, Nógrád és Hont egyes részein, Rimaszombatban.

A köznyelvben a fonétikai realizáció: \bar{a}

\bar{o}

Az írott és beszélt nyelv egyformán fonémként használja. A realizáció a köznyelvben monoftongikus, a népnyelvben néhol diftongikus változat is hallható, és pedig

uo a nyugati nyelvjáróterületen (Göcsej, Rábavidék), Dunántúl nyugati részein, palóc (Nyitra, Nógrád és Hont egyes részei) és erdélyi (Háromszék orbai tájszólása, Középcsik, Halmágy, Moldva) nyelvjárásokban;

ao a Duna-Dráva közén, palóc vidékeken (mátravidéki, borsodi, sajóvölgyi palóc), a tiszántúli részeken és néhol Erdélyben (Homoród vidéke, Gyergyó, Alcsík);

ou a karancsvidéki palócban, az északkeleti nyelvjáróterület szélein (Bereg, Ugocsa, Szamoshat) és Erdélyben (a Sóvidéken, Havasalján, Háromszék szentléleki, felsősepsi és miklósvárszéki részén, ritkábban az Erdővidéken és a keresztúri tájszólásban).

Az ao és ou fonétikai különbsége nyilvánvaló ugyan, a közlések azonban ezen a ponton meglehetősen ingadoznak, de ezen nem is csodálkozhatunk, mert a fonétikai tényállás megállapítása nem olyan egyszerű. A fenti területfelsorolás és a tényleges helyzet között ennél fogva lehetnek eltérések.

\bar{o}

Az irodalmi nyelvben és a köznyelvben, valamint az összes nyelvjárásokban előforduló foném, néhol diftongikus népnyelvi változattal. A kettőshangú változat realizációja: $\bar{üö}$, $\bar{eö}$ vagy $\bar{öü}$, nagyjából ugyanolyan területmegoszlással, mint az \bar{o} -nál. A jelölés tekintetében itt is mutatkozik ingadozás az $\bar{eö}$ és $\bar{öü}$ -nél.

\bar{e}

Csak nyelvjárásilag használt foném, de még így is ritka. Heves, Borsod és Gömör összeszőgellésénél (Apátfalva, Mikófalva, Szentmárton, Istenmező és környéke, Balogvölgy) a leírók szerint minden irodalmi és köznyelvi \bar{e} helyén ez áll. A mátravidékiben és a bor-

sodi palócban szintén megvan, de itt az \bar{e} mellett az \bar{e} is külön foném. Tehát: $\bar{e}g$ „coelum“: $\bar{e}g$ „ardet“ (mátravidéki és borsodi); $\bar{e}g$ „coelum“ és „ardet“ (apátfalvi).

\bar{e}

Az irodalmi nyelv, a köznyelv és minden nyelvjárás fonémként használja, kivéve talán az apátfalvit. Diftongizáló vidékeken ennek is van kettőshangú változata, mégpedig ie , ee vagy ei , nagyrészt olyan területmegosztással és ingadozásokkal, mint az \bar{o} , illetve \bar{o} esetében.

\bar{u} \bar{u} \bar{i}

Az írott és beszélt nyelvben egyaránt használatos fonémek. A népnyelvi leírásokra támaszkodva tulajdonképpen azt kellene mondanunk, hogy a nyugati nyelvjárásterületen hiányzanak. A leírók ugyanis egymást ismételve sorra kijelentik, hogy ezen a vidéken ismeretlenek. Ezt állapítja meg VASS Göcsejre és Rábaközre, BALASSA Őrségre, KERTÉSZ Zala vidékére, SZABÓ Nagykanizsára. Ezeknek a megállapításoknak nincs alapja. A leírók számos példát sorolnak fel, amelyekkel önmagukat cáfolják. A tévedések sorozatát nyilván az okozta, hogy ezen a vidéken az irodalmi \bar{u} \bar{u} \bar{i} helyén általában a megfelelő rövid hang szokott jelentkezni, viszont a $lú$ (irod. ló), $búr$ (bőr), $íg$ (ég)-félék bizonyos fokig gondoskodnak is a pótlásról. Kétségtelen azonban, hogy e hosszú fonémek fonológiai felhasználása itt sokkal kisebb, mint az irodalmi nyelvben, köznyelvben vagy a többi nyelvjárásban.

Ezeknek a fonémeknek nincsenek kettőshangú változatai.

Az emphatikus beszédben sokszor hallhatunk a rövid i u $ü$ helyén hosszú hangokat alkalmi változatként. Pl. *kíváló, tudom*.

Megjegyzés. A hosszú magánhangzó fonémek tárgyalását nem fejezhetjük be az ú. n. pótlónyújtásos \bar{a} és \bar{e} hangok említése nélkül. A magyar fonétikai munkákból sokan azt a hitet meríthetik, hogy nyelvjárásainkban és a köznyelvben ezek a hangok nemcsak változatok, hanem talán fonémek is, hisz vannak szópárok, amelyeknél az \bar{a} - vagy \bar{e} -vel szembenálló \bar{a} , illetve \bar{e} időtartamkülönbségén nyugszik a jelentés különbsége. Ilyen szópárok volnának *ara*: *arra* (\bar{a} : $\bar{a}r\bar{a}$), *ere*: *erre* (\bar{e} : $\bar{e}r\bar{e}$), *mer-e*: *merre* (\bar{e} : $\bar{m}\bar{e}r\bar{e}$).

E példákra azonban nem célszerű hivatkozni, mert a fonológiai helyzet világos megítélésére nem alkalmasak. Ilyen célra csak akkor

volnának használhatók, ha alaktani különbségeket nem rejtenének magukban. Az *ara* szónál az alaktani helyzet: *ara* |, míg az *arra* esetében: *ar* | *ra*, tehát a hangzási különbségen kívül morfológiai különbség is hozzájárul a jelentési differenciához. A többi szópárnál is ez az, ami elsősorban kifogásolható.

A másik kifogás, ami joggal tehető, az, hogy az *arra* szónál nemcsak *āra* ejtés lehetséges, hanem *ārā* is, és ez még nagyon is belül van azon az ingadozási kereten, amelyet a nyelv az értelem veszélyeztetése nélkül megenged. De nemcsak ennél a szónál van ez így, hanem minden egyes esetben, ahol ilyen *ā* vagy *ē* szerepel. Jól látható ez a nyelvjárásokban, amelyek a tautosyllabikus *l*, *r*, *j* előtt megnyújtják a hangzót, vagy a nyujtáson kívül még a szótagzáró elemet is elenyésztik.

A népnyelvben egymás mellett élnek és használatosak a *fālta* ~ *falta*, *szāma* ~ *szalma*, *ēhiszöm* ~ *elhiszöm*, *hējre* ~ *hejre* (= *helyre*) alakok. (E példákban az *ā* = *ā*, *ē* = *ē*.)

Ha ezt figyelembe vesszük, akkor az ú. n. pótlónyújtásos *ā* és *ē*-ket az

$$ā + l, r, j$$

$$ē + l, r, j$$

diftongusok egyik, és pedig monoftongikus realizációinak kell tartanunk. A másik ejtés kettőshangú. Mivel azonban az *āl*, *ār*, *āj*, *el*, *er*, *ej* nem fonológiai egységek¹⁾, a velük fakultative váltakozó *ā*-kat és *ē*-ket sem tekinthetjük, szorosabb értelemben, változatoknak.

Épp így nem beszélhetünk a magyarban nasalis magánhangzó-változatokról sem. A népnyelvben az olyan ejtés, mint *kādīsznő*, *torōba*, *īkább* elég gyakori, de evvel párhuzamosan *kandīsznő*, *toromba*, *inkább* is használatos. Itt is fonémcsoportokkal (*an*, *om*, *in*) váltakozó hangokról (*a*, *o*, *ī*) van szó.

γ) Mássalhangzók.

A mássalhangzó fonémeknél alig van eltérés az írott és a beszélt nyelv, illetve az egyes nyelvjárások között. Az irodalmi nyelv és a köznyelv között csak egy lényeges eltérés mutatkozik: az iro-

¹⁾ Diftongusok csak akkor tekinthetők fonológiai egységeknek, ha oszthatatlanok, vagyis ha a kapcsolóhangjuk ugyanabban a rendszerben más magánhangzóval együtt nem fordul elő. Vö. MNy. XXVI, 23—4.

dalmi nyelv mint fonémet különbözteti meg az *ly*-et (pl. *beszély* : *beszél*, *gályá* : *gála*), amelynek helyén a köznyelv *j*-t ejt. A népnyelvben főleg közép, nyugati és déli palóc területen látszik az *ly* fonémnek. Másutt is előfordul ugyan ez a hang (Lozsádon, Szakadátton, a moldvai csángóknál), de rendszerint *j* vagy *l* jelentkezik helyette: a Dunától nyugatra *l*, keletre *j*, az érintkező részeken felváltva *l* és *j*.

A többi mássalhangzó foném nagyrészt mindenütt előfordul. Egy részüknél (*l*, *r*, *ny*, *f*, *v*, *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, *ty*, *gy*, *dz*, *dzs*) még változatokról is alig lehet beszélni, legfeljebb árnyalati ejtéskülönbségekről. A másik rész is mindenütt előforduló fonémekből (*m*, *n*, *h*, *j*) áll, de ezeknek már vannak változataik.

m: bilabiális és dentilabiális változat (*m*); előbbi az alap-, utóbbi a mellékváltozat (csak dentilabiális réshangok előtt).

n: alveoláris és „gutturális“ (*ɲ*) változat; az utóbbi csak *k*, *g* előtt szokott állani, ez a mellékváltozat, szemben az alveoláris alapváltozattal.

h: zöngétlen és zöngés változat; szókezdő helyzetben és mássalhangzó után zöngétlen (ɥ): ez az alapváltozat, magánhangzók közt zöngés: ez a mellékváltozat (*h*).

j: zöngés alap-, zöngétlen mellékváltozat (*x*); a mellékváltozat csak zöngétlen mássalhangzók után abszolút szóvégen jelentkezik.

Utoljára említjük az *s*, *z*, *sz*, *zs*, *c*, *cs* fonémeket, ezeket az irodalmi nyelv, a köznyelv és a nyelvjárások zöme pontosan megkülönbözteti. Csupán két dialektus, a szlávóniai és moldvai csángó mutat itt eltéréseket, de ezeknek pontos fonológiai értékelését a rendelkezésünkre álló adatokból nem kockáztathatjuk meg.¹

¹ A szlávóniai tájszólásról mindössze két régi leírásunk van: az egyik SZARVASTÓL (Nyr. V), a másik BALASSA-tól (Nyr. XXIII) való. SZARVAS az *s*-nek *sz*-szel, *zs*-nek *z*-vel „s vizontas sűrű felcsereléséről“ ad hírt, és olyan példákat is említ, amelyekben a köznyelvi *cs* helyett *c* áll (vö. Nyr. V, 63). BALASSA csak látszólagosnak minősíti ezt a felcserélést. A szentlászlói tájszólásban — szerinte — a köznyelvi postalveoláris *s*, *zs*, *cs* helyett alveoláris *ś*, *zś*, *cs*-t ejtenek, a nyelv hegyével artikulálva e hangokat, míg a köznyelvi *sz*, *z*, *c* helyett ugyancsak alveoláris *ś*, *zś*, *cs*-t, de ezek „képzésére a nyelv elülső részének felülete (praedorsum) szolgál“. Csak nem odavalósinak tűnik úgy fel, mintha a szentlászlóiak felcserélnék a köznyelvi hangokat. „Körögyon az *sz*, *z*, *c* helyett ugyanezeket

11. Magyar korrelációk. A magánhangzórendszerek általános vizsgálata azt mutatja, hogy a magánhangzóknál négy hangelem játszhat fonológiai szerepet: a nyílásfok, a saájáhang, az intenzitás és a hanglejtés (vö. TRUBETZKOJ, Travaux I, 39 kk., ism. MNy. XXVI, 22—4).

A fgr. nyelvek közül az észiben, ott is főképp a déli nyelvjáráshoz tartozó werroiban, van szóhanglejtés (vö. WIEDEMANN, Grammatik der ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg, 1875.). A *law* „hajó” szó paradigmájában pl. három különböző eset hangállománya ugyanaz: *lawá*. Ha az első szótag lejtése meredeken eső, akkor ez az alak genitívus, ha fokozatosan eső, akkor partitívus, ha eső — emelkedő, akkor illatívus (vö. *Полливанов*, Введение 199—202). A lívben, különösen annak keleti nyelvjárásában, a hanglejtésnek egy sajátos

a mássalhangzókat (t. i. *s*, *zs*, *cs*) ejtik, sőt gyakran már egészen *s*, *zs*, *cs*-nek is hallatszik az illető mássalhangzó, de már az *s*, *zs*, *cs* helyett ritkán ejtenek *s*, *zs*, *cs*-t” (vö. Nyr. XXIII, 212—3).

BALASSA azáltal, hogy különböző képzésű hangokat ugyanúgy jelöl, tévedésekre ad alkalmat. Az összeesés látszatát kelti, mint ahogy voltak is egyesek, akik az „összeesések” alapján messzemenő genetikai következtetéseket vontak a szlavóniai és moldvai csángó dialektusokra vonatkozólag. Ha van artikulációs különbség az egyes soroknál — márpedig a szentlászlói esetben BALASSA ezt mondja — akkor összeesésről szó sem lehet. Akkor ott lényegileg ugyanaz a helyzet, mint a köznyelvben: mind a két sor külön van tartva fonetikailag és nyilván fonológiailag is. A kórógyi állapot fonetikailag is zavarosnak látszik: a megkülönböztetést és összeesést egyaránt ki lehet belőle olvasni. Hogy mi a fonológiai tényállás, egyéb közlés hiányában nem tudhatjuk.

A moldvai csángó viszonyok már egy fokkal tisztábban ítéltethők meg. MUNKÁCSI, RUBINYI és WICHMANN együttes tanuskodásából körülbelül annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy az *sz* és *s*, *z* és *zs* az északi csángóban összeesett. Az első kettő helyett *sz* (WICHMANN: *ʒ*), a másik kettő helyett *z* (WICHMANN: *z*) áll. Délcsángó vidéken azonban ez a sajátság már nem általános, helyenként, egyénenként ingadozások észlelhetők. (Vö. SZARVAS Nyr. III, 1—2; WICHMANN NyK. XXXVII, 160.)

A *cs* és *c* hangok csángó viszonyairól annakidején terjedelmes vita folyt (WICHMANN: NyK. XXXVII, 149—63, NyK. XXXVIII, 265—6 contra RUBINYI: NyK. XXXVIII, 257—65; vö. még SIMONYI Nyr. XXXVIII, 26—8), de ez nem volt termékeny, nem is lehetett, mert a vitatkozók nem egészen azonos vidékekről vonultatták fel érveiket. Annyit talán itt is szabad mondanunk, hogy a köznyelvi *cs* helyett az északi csángóban egy *s*-féle (WICHMANN: *ʃ*, néhol *ś*) hang jelentkezik. Délen gyakran *c*.

Úgy látszik tehát, hogy a hat köznyelvi fonémből (*s*, *z*, *sz*, *zs*, *c*, *cs*) csak négy (*s*, *sz*, *z*, *c*) van meg az északi csángóban, de ezt természetesen új, fonológiai vizsgálattal kellene igazolni.

válfa je jelentkezik, amelyet a magánhangzó ejtése közben beálló glottis-zár vagy esetleg teljes zöngeszünet idéz elő (vö. KETTUNEN, *Untersuchung über die livische Sprache*. Tartu, 1925. 4–6).

Mind az észben, mind a livben balti hatás alatt keletkezett új fejleménynek látszik az intonáció.

A magyarban, intonáció nem lévén, csak a nyílásfok, saját-hang és intenzitás jöhet számba. Ez a három elem minden magánhangzó fonémünkre jellemző. Közülük az intenzitás a legfontosabb, mert ez képezi alapját a legfontosabb magyar magánhangzó korrelációnak.

Az intenzitás kétféleképpen nyilatkozhatik meg: vagy időtartam, vagy erősségi hangsúly alakjában. Ahol időtartamkülönbségek (rövid : hosszú) jelzik a jelenlétét, ott rendszerint az erősségi hangsúly nem érvényesül fonológiaiilag, és megfordítva, ahol az erősségi hangsúlynak van fonológiai értéke, ott rendszerint nincsenek időtartamkülönbségek a magánhangzóknál.

A magyar szóhangsúly — az affektív hangsúlyeltolódásokat nem számítva — az első szótaghoz van kötve, jelentésdifferenciáló, vagy egyéb nyelvtani funkciója nincs, egyszóval nem fonológiai tényező. Evvel szemben a kvantitás egyike azoknak az eszközöknek, amelyeket a magyar nyelv fonológiaiilag meglehetősen kiaknáz.

A hosszúság és annak hiánya, a rövidség, mint korrelációs tulajdonság az összes magyar magánhangzókra kiterjed. Az irodalmi nyelvben és a köznyelvben a következő páros fonémek jelzik e korrelációt:

$a - \bar{a}$, $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$, $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$, $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$.

A népnyelvben is sokhelyütt ezek a párok, de vannak eltérések is. Néhol az \bar{e} -nek két rövid párja is akad: ε és e , másutt az ε párja nem \bar{e} , hanem $\bar{\varepsilon}$. Egyes nyelvjárásokból pedig a fenti hét foném-pár helyett nyolc mutatható ki: $a - \bar{a}$, $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$, $e - \bar{e}$, $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$, $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$. Példa az $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$ -re: $el : \bar{e}l$ ($\varepsilon : el : \bar{e}l$ „acies“, középpalóc), az $e - \bar{e}$ -re: $m\bar{e}g : m\bar{e}g$.

Ezt a rövid : hosszú magánhangzó korrelációt a magyarban egy extrafonológikus variáció kíséri, a széles : szűk ejtés variációja. A hosszú magánhangzók általában szűk (\bar{a} , $\bar{\varepsilon}$, stb.), a rövidék széles ejtésűek.

Ha e korrelatív fonémpárokat közelebről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy főleg az írott nyelv von éles határt a megfelelő rövid és

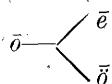
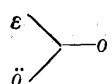
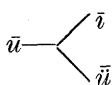
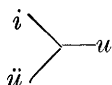
hosszú hangok közé. Az $a - \bar{a}$, $\varepsilon(e) - \bar{e}$ esetében a beszélt nyelv is követi az írott nyelv példáját, az $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$ -nél azonban már jelentős ingadozásokat tapasztalhatunk. Az $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$ mintegy középúton áll e tekintetben. Mi ennek az oka?

Az első, amire gondolni lehetne, az egyes hangok objektív időtartamának különbsége. A leghosszabb hosszú magánhangzó az \bar{a} , legrövidebb az \bar{i} , a többi e két véglet között foglal helyet (vö. Gombocz, MTNy. II, Hangtan I², 19). Elméletileg tehát helyénvaló volna a feltevés, hogy a quantitás ott pusztul inkább, ahol eleve gyengébben van képviselve, a felső nyelvállású hangoknál. Igen ám, csak hogy a rövid és hosszú hangok időtartamának viszonya minden egyes párnál majdnem ugyanaz (1 : kb. 2), sőt ha az árnyalati eltéréseket nézzük, az $i - \bar{i}$ -nél nagyobb a különbség (1 : 2:11), mint az $a - \bar{a}$ -nál (1 : 1:782). Ebből tehát inkább az következne, hogy az $i - \bar{i}$ -nél és általában a felső nyelvállású fonémpároknál kellene tisztábban jelentkeznie a quantitáskülönbségnek, nem pedig az alsó vagy legalsó nyelvállásúaknál. Minthogy a tapasztalat ennek ellenmond, más okot kell keresnünk a magyarázathoz.

Ez az ok nem kis mértékben alaktani mozzanatokban rejlik. Az *úr*, *tűz*, *víz*-félék paradigmájában a hosszú hangzó állandóan váltakozik a megfelelő röviddel (*úr* ~ *urak*, *tűz* ~ *tüzel*, *víz* ~ *vízet*). Ez a váltakozás több nyelvjárásban analógikus kiegyenlítődéshöz vezetett (*ur* — *urak*, *víz* — *vízet*), de ahol megmaradt is, ott is gyengítette az $u - \bar{u}$, $\ddot{u} - \bar{\ddot{u}}$, $i - \bar{i}$ jelentésdifferenciáló erejét. A középső nyelvállásúaknál $o - \bar{o}$, $\ddot{o} - \bar{\ddot{o}}$ hangváltás nincs, $e - \bar{e}$ van ugyan, de nyelvjárásilag is elég ritka. Az $\varepsilon - \bar{e}$, $a - \bar{a}$ hangváltás nagyon gyakori, de ez viszont nem képes elmosni a quantitást, mert itt már minőségi különbségek (alsó és középső nyelvállás, labiális és illabiális artikuláció) is támogatják a rövid és hosszú fonémek megkülönböztetését.

A rövid : hosszú korreláción kívül még két korrelatív ellentét érvényesül a magyar magánhangzórendszerben a palatális : nem palatális és a labiális : nem labiális ellentét. E két korreláció nyomán érdekes magánhangzó-fonémbokrok jelentkeznek nyelvünkben. A köznyelvben (az irodalmi nyelvben és a középső népnyelvi területen) ez a helyzet :

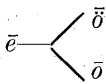
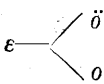
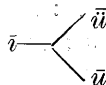
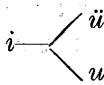
1. palatális: nem palatális

a

 \bar{a}

2. labiális: nem labiális

a

 \bar{a}

Az *a* és \bar{a} párnélküli fonémek a rövid ill. hosszú rendszeren belül, ha azonban a mennyiségi különbséget nem tekintjük és csak a labiális: nem labiális ellentét szempontjából nézzük őket, párosak.

A rövid: hosszú korreláció nemcsak magánhangzó, hanem mássalhangzó fonémeinket is jellemzi. Ez a negyedik, egyúttal a legsajátosabban magyar korreláció. A környező nyelvek egyikének sem sajátja. Ezért a népnyelvben az olyan vidékeken, ahol az idegen hatás nagyon erős, pusztul is. Így pl. Szlavóniában.

Jóllehet minden magyar rövid mássalhangzónak van fonétikailag hosszú vagy ikerített párja, ez a korreláció közel sem terjed ki az egész mássalhangzó rendszerre, legalább is a magyar nyelv nem minden rövid: hosszú mássalhangzó fonémpárt használ fel céljaira. A szóalkotásban (szófonológiában) alig érvényesül [*megy*: *meggy*, *ép*: *épp* (?), *el*: *ell*, népn. *álom* „Staat“: *állom* „Traum“ (Torda)], inkább alaktani funkciót teljesít [*véd*: *védđ*, *ás*: *áss*, *mász*: *mássz*, *evez*: *evezsz*, népn. *látam* „látom“: *láltam* (Lozsád)]. Erősen alkalmi színezetűnek látszik a fonémpár használata ebben a VASS JÓZSEF idézte két sorban:

Hogyha a' szerelem *vétek*,

A' még élek mindig *vétiek*. (Dunántúl)

Az ötödik magyar korreláció szintén a mássalhangzó fonémekre vonatkozik, zöngétlen és zöngés mássalhangzóinkat állítja egymással szembe. Itt a következő párok fordulnak elő:

p: *b* pl. *pál*: *bál*, népn. *kelep* (kereplő): *keleb* (kebel)

t: *d* „ *tér*: *dér*, *köt*: *köd*

k: *g* „ *kép*: *gép*, népn. *nyúzog* (nyúzgál): *nyúzok* (Mátészalka)

f : *v* „ *fér* : *vér*, régi *réf* : *rév*
sz : *z* „ *szár* : *zár*, *ősz* : *öz*
s : *zs* „ *sír* : *zsír*

Ezekhez járul még három pár: *ty* : *gy*, *c* : *dz*, *cs* : *dzs* mint kihasználatlan lehetőség. A többi mássalhangzó foném (*l*, *ly*, *r*, *m*, *n*, *ny*, *h* és *j*) a korreláció szempontjából semleges.

További korrelációk után kutatva felmerül a kérdés, hogy az olyan lehetséges fonémpárok, mint az *n* — *ny* (*ín* : *íny*), *t* — *ty* (*pint* : *pinty*), *d* — *gy* (*had* : *hagy*), *l* + *ly* (*beszél* : *beszély*) nem korrelatív viszonyt takarnak-e? Hisz úgy látszik, mintha egy pozitíve jelentkező sajátság (lágyság) és annak hiánya bontaná két sorra e fonémeket, ez pedig a korrelációs tulajdonság szokásos jellemzője!

A látszat valóban megtévesztő, de mégis azt kell mondanunk, hogy a magyarban *lág* : *kemény* mássalhangzó korreláció nincs. Ilyen csak ott lehetséges, ahol bizonyos mássalhangzók képzésénél palatalizáció jelentkezik.

A magyar mássalhangzókat a fő képzési munkát végző, aktív szervek szerint a következőkép osztályozhatjuk:

- nyelvhangok :
1. hangszalag réshang : *h* (*H* alap- és *h* mellékváltozat),
 2. postdorsalis képzésűek : *k*, *g*, [*ɣ*] (változat),
 3. mediodorsalis képzésűek : [*ʃ*, *g*, *ɣ*] (az előbbiektől eltérő árnyalatok), [*ç*] (változat), *j*,
 4. praedorsalis képzésűek : *ty*, *gy*, *c*, *cs*, *dz*, *dzs*, *sz*, *z*, *s*, *zs*, *ly*, *ny*,
 5. apicalis képzésűek : *t*, *d*, *l*, *r*, *n*,
 6. ajakhangok : *p*, *b*, *f*, *v*, *m*, [*m*] (dentilabiális változat).

Ha a praedorsalis, apicalis vagy ajakképzésű mássalhangzóknál a fő artikulációt a mediodorsumnak a palatum felé való emelkedése egészíti ki mint mellékes artikuláció, akkor az úgynevezett *palatalizált* mássalhangzók keletkeznek. Ezekről élesen el kell határolni a *palatális* mássalhangzókat, amelyek alatt szorosabb értelemben csak a fő artikuláció tekintetében mediodorsalis képzésűek értendők. A különbség abban áll, hogy míg a palatálisoknál a mediodorsum munkája fő artikulációs mozzanat, addig a palatalizált mássalhangzóknál ugyanez a munka csak kiegészítő jellegű.

Lág : *kemény* mássalhangzó korreláció csak ott lehetséges, ahol van ilyen palatalizációs mellékmozzanat.

A palatalizáció folytán a mássalhangzó saját hangja (zöreje) magasabb lesz, mint az ugyanazon sorba tartozó, nem palatalizált mássalhangzóé. A palatálisok saját hangja természetesen szintén magasabb, mint — mondjuk — a post- vagy praedorsalisoké, de azért a palatálisok csak olyan nyelvben tarthatnak bele a lágy: kemény korrelációba, amelyben a praedorsalis, apicalis és ajakképzésű mássalhangzóknál is fellépnek timbre-különbségek az egyes sorokon belül. Ahol ilyenek nincsenek, ott a palatálisok nem timbre-jük révén kerülnek szembe a többi mássalhangzó sorokkal, hanem a fő artikulációban mutatkozó eltérésük révén (mediodorsalis-postdorsalis stb.). Vö. Якобсон, К характеристике евразийского языкового союза. (Paris) 1931. 20—1.

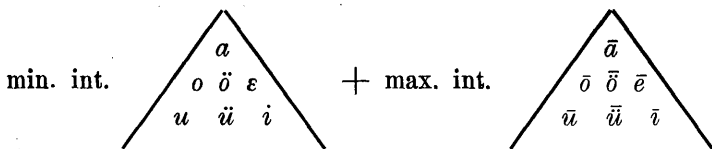
A magyarban az *n* és *ny*, *t* és *ty*, *d* és *gy*, *l* és *ly* nem mint palatalizált — nem palatalizált hangok állnak szemben egymással, hanem mint különböző artikulációs sorokhoz (apicalis-praedorsalis) tartozó mássalhangzók.¹⁾ A köztük fennálló viszony tehát nem korreláció, hanem disjunctio. Az *n* és *ny* stb. ugyanúgy disjunct fonémek a magyarban, mint pl. a *p* és *d*, *k* és *j*.

Egyébként a finnugorságban nem ismeretlen a lágy: kemény mássalhangzókorreláció. Megvan a finnségben (keleti suomi, karjalai, revali észt), az erzä és moksa mordvínban, egyes cseremis nyelvjárásokban, a permi nyelvekben. Az obi-ugor nyelvek közül az osztjákban nyolc mássalhangzó fonémpár alkot ilyen korrelatív viszonyt: *č — ě*, *dž — dž*, *k — k'*, *g — g'*, *t — t'*, *d — d'*, *n — n'*, *l — l'*, (CASTRÉN), a vogulban négy: *s — s'*, *t — t'*, *n — n'*, *l — l'* (*sus* „wildes Tier, Bär“ : *šus* „glänzend“, *tal* „Klafter“ : *tal* „gewiss“, *man* „wir, oder, etc.“ : *mañ* „klein, jung, Schwiegertochter“, *ulä* „Zaun“ : *ulä* „Feuer“, I. SZILASI, Vogul szójegyzék, NyK. XXV, HUNFALVY, A kondai vogul nyelv, NyK. IX). Vö. Якобсон i. m. 27—9.

12. Magánhangzórendszerek a magyarban. Olyan nyelvben, mint a magyar is, ahol a magánhangzó intenzitás fonológiai tényező, a magánhangzóknak két rendszerét kell megkülönböztetnünk: a minimálisan intenzív (rövid) és a maximálisan intenzív (hosszú) rendszert.

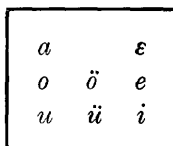
¹⁾ A palóc nyelvjárások „palatalizációs“ jelenségeiben (*n*, *t*, *d*, *l* + *i* > *ny*, *ty*, *gy*, *ly* + *i*) sem szabad korrelációs nyomokat keresnünk. Az eltérés egyéb nyelvjárásainkkal szemben csak az, hogy az *n*, *t*, *d*, *l* fonémek felhasználása a palócban korlátozva van (*i* előtt nem állhatnak).

A mai irodalmi nyelv és köznyelv e két rendszere:

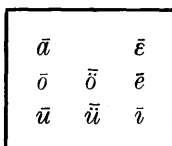
A népnyelvben aránylag bonyolultabb viszonyokat találunk. Ha az összes nyelvjárásokat figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy hol a rövid, hol a hosszú rendszer, hol pedig mind a kettő eltérést mutat az irodalmi és köznyelvvvel szemben.

Vannak nyelvjárások, amelyek a rövid rendszerben a köznyelvtől és az irodalmi nyelvtől eltérőleg az ϵ mellett külön e fonémet is használnak. Ezeknél a rövid rendszer *négyszögű*:

Másutt a rövid rendszer éppúgy *háromszögű*, mint az irodalmi nyelvben és a köznyelvben, ami azt jelenti, hogy az ϵ és e külön fonémként való megkülönböztetése nincs meg.

A hosszú rendszereknél hasonló eltérést figyelhetünk meg. Némely nyelvjárásban az \bar{e} mellett egy $\bar{\epsilon}$ hang is jelentkezik önálló fonémként, tehát a rendszer *négyszögű*:

míg másutt pontosan ugyanolyan *háromszögű* rendszert látunk, mint az irodalmi nyelvben vagy a köznyelvben.

Az így nyerhető összes kombinációkat kimerítve, a nyelvjárási magánhangzórendszerek terén négy lehetőséget tudunk elképzelni:

- I. rövid rendszer: + hosszú rendszer:
 II. " " + " "
 III. " " + " "
 IV. " " + " "

Ha e lehetőségeket felleljük a valóságban, akkor ezek a lehetőségek a magyar nyelvjárások alaptípusait kell hogy jelentsék.

A nyelvjárásainkból tényleg mind a négy lehetőségre, illetve típusra tudunk mondani példát.

Az I. típusba (ε és e , valamint az $\bar{\varepsilon}$ és \bar{e} önálló fonémek) tartoznak a középső palóc (mátravidéki és borsodi), a középszékely (a keleti és nyugati székelység határán elterülő vidék) nyelvjárások és a moldvai csángó telepek egy része, ahol a hosszú rendszer nem mutat keleti székely hatást.

A II. típus (a rövid rendszerben mind az ε , mind az e foném, a hosszú rendszerben a megfelelő hosszúak közül csak az \bar{e} van meg) meglehetősen elterjedt. Ezt képviselik a nyugati nyelvjárás-terület dialektusai, Dunántúl, a nyugati, déli és keleti palóc vidékek, a Duna-tiszai terület tiszántúli része és Bácska, a Királyhágón túlról a kalotaszegi nyelvjárás, a marosszéki és keleti székely, valamint a moldvai csángóság keleti székely hatás alatt álló része.

A III. típus némi eltolódást tartalmaz az eddigiek alapján várható képtől. A rövid rendszer ugyan a rendes háromszögű alakulat (nincs ε és e megkülönböztetés), a hosszúban azonban nem $\bar{\varepsilon} - \bar{e} - \bar{i}$ -t látunk a sajtóhang-koordináta magas sorában, hanem $\bar{e} - \bar{e} - \bar{i}$ -t. Ez az eltérés természetesen csak a fonétikai realizáció kérdése, amely lényegét nem érint. Ide tartoznak az északkeleti nyelvjárás-terület szélei (Tiszahát, Szamoszát, Ugocsa) és a nyugati székely nyelvjárások.

A IV. típus (sem a rövid, sem a hosszú rendszer nem négy-
szögű) már megint nagyobb területet fog át: a Duna-tiszai nyelv-
járás alsó pestmegyei részét, az Alföldet (kiskunsági és szegedvi-
déki nyj.), az északkeleti nyelvjárás-terület felsőtiszai tájszólását és
a Királyhágóntúlt, Kalotaszeg kivételével.

A népnyelvi magánhangzórendszerek vizsgálata — amit látjuk — egy evvel szorosán összefüggő kérdéshez, a magyar nyelvjárások osztályozásához vezet minket. E kérdés történeti alakulása rendkívül tanulságos, és így nem lesz érdektelen egy pillantást vetni az eddigi osztályozási kísérletekre.

A magyar nyelvjárások osztályozásával kapcsolatos vélemények három nagy csoportba oszthatók. Az első csoportba tartoznak a legrégebb vélemények, kezdve VERSEGHY felosztásával, amelyet a *Prohódium*-ából (1793) ismerünk. VERSEGHY három nagy nyelvjárás-
különböztet meg: tiszait, dunait és erdélyit (lásd i. m. III. fejt.

88—93. §, továbbá: A' tiszta magyarság. Pestenn, 1805. 20). Ez a hármias beosztás GÁTI ISTVÁNNÁL (Elmélkedések a' magyar dialektusról, lexikonról és helyes-írásról. Jutalomfeleletek [1821] II, 15) kettőre olvad le. „Az Írást tudó magyarok dialektusa kétféle: Tisza mellyéki és Duna mellyéki“, míg az írástudatlanoké „csak nem annyi, mint a Vármegyék száma“. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM (A' magyar nyelv' dialectusairól. Jutalomfeleletek [1821] I, 21—2) szintén két nyelvjárást vesz fel. Az „eggyik vastagabb, nyersebb, keményebb és így hihetőképen eredetibb“ (dunai), a „másik tsinosabb, lágyabb: ez nagyobb tartománnyal is bír, mint a' másik, és az író nyelvbe is nagyobb a be-folyása“ (tiszai).

E régi felosztások különböző hangtani sajátságok alapján készültek, minthogy azonban a nyelvjárások anyagának ismerete abban az időben még gyenge lábon állott, úgy kell tekinteni őket, mint időelőtti kísérleteket egy bonyolult kérdés megoldására. A felosztók inkább csak egyéni tapasztalataikra támaszkodtak, legfeljebb helyes érzékükre a felosztási alap tekintetében, mert azt el kell ismernünk, hogy tisztán nyelvi szempontok szerint igyekeztek rendet teremteni a hiányosan ismert anyagban.

Ezt az elismerést már nem szabad kiterjesztenünk a második csoportba tartozó véleményekre, amelyek lényegileg HORVÁT ISTVÁN-ra mennek vissza. HORVÁT (vö. TGyüjt. 1833. VII, 110—2, 1834. III, 110) két nagy nyelvjárást különböztet meg: a tulajdonképeni magyar és a palóc dialektust. A „palótz nyelv“ alatt természetesen nem azt érti, amit mi nevezünk palócnak, hanem palóc neki az északnyugati vidék nyelvjárásain kívül a pest- és tolnamegyei Sárköz nyelve, az Ormányságé Baranyában és a Dráva körül, palóc „Weszprémnek, Somogynek és Szalának némelly Vidéke, főképen a Götsejség“, továbbá Vas, Sopron és Győr megye egyes részei, aztán Biharban Telegd tájéka, sőt e „Palótz Szóejtés keletben forog Erdélyben a' Székelek vagy is Lófejűek között is“.

HORVÁT nem nyelvi tényekre alapozza különös felosztását, hanem állítólagos történeti adatokra. Szerinte ez a magyar-palóc kettősség nemcsak mostani állapot a magyarban, hanem így volt már ez régtől fogva, már a honfoglalás korában is. Bizonyíték erre KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, aki feljegyzéseiben (De adm. imp. 39. §) kifejezetten megemlékezik a honfoglaló magyar törzsek két nyelvjárásáról.

Ezt a HORVÁT-féle véleményt, amely csírájában már SZEDER FÁBIÁNNÁL is (TGyüjt. 1829. I, 3) jelentkezik, sokan elfogadták.

Elfogadta VASS JÓZSEF és TORKOS SÁNDOR, a magyar nyelvjárastan jeles művelői a mult század 40—50-es éveiben, továbbá TOLDY FERENC, aki „tekintetbe vevén a legújabb történetnyomozásoknak, főleg HORVÁT ISTVÁNEINAK eredményeit“ kijelenti, hogy a bizánci császár említette „khazar nyelv alatt egyenesen a palócz nyelvjárast kell érteni, melyen régente a palóczok, besenyők, kunok, kazárok, jászok és székelyek szólottak“ (A magy. nemz. irod. tört. Pest, 1862. I, 32—3).

Több mint két évtizedig uralkodott ez a „történeti“ felosztás a magyar nyelvtudományban, míg HUNFALVY (MNyszet. I, 226. kk) rá nem mutatott a bizonyíték hibás értelmezésére, arra, hogy KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, vagy amint ő mondja, BIBOR KOSZTA nem a magyarok két nyelvjárásáról tesz említést az idézett helyen, hanem a kazár (= török) és magyar nyelvről, vagyis ahogy ma értelmezzük, a magyarok kétnyelvűségéről (vö. NÉMETH, A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 279). Ezzel a HORVÁT-féle felosztás alapján rendült meg, és TOLDY után már tényleg nem is találkozunk vele, kivéve talán egy nyelvjárasi leírást (T. NAGY IMRE, A csíki nyelvjárásról. A székely műv. és közg. egyes. IV. évk. Budapest, 1880.), amelyben a vidéki szerző még mindig „palóc“ alapon kezeli a nyelvjárásokat.

A harmadik csoportba sorolható felosztási véleményeket tulajdonképpen nehéz közös nevezőre hozni. Talán az az egyetlen közös vonás bennük, hogy a nyelvjárások tüzetesebb ismeretén alapulnak, mint az eddigiek. Itt kell szólnunk SIMONYI első (Magyar Nyelvtan. Budapest, 1879. Bev. VI; ugyanígy SZINNYEI, Rendszeres magyar nyelvtan. Budapest, 1885. 2), KIRÁLY PÁL (Rendszeres magyar nyelvtan. Budapest, 1889. 2—4), SIMONYI második felosztásáról (A magyar nyelv. Budapest, 1889. 199—205) és végül BALASSÁÉRÓL (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Budapest, 1891), amelyhez SIMONYI is csatlakozott (A magyar nyelv. 2. kiad.).

Ezek közül most csak kettőt emelünk ki: SIMONYI második felosztását és BALASSÁÉT, amelyet SIMONYI példájára általában mindenki elfogadott. SIMONYI felosztása, mint eredmény (I. palóc, II. dunántúli, III. komáromi, IV. Göcsej-soproni, V. felsőtiszai, VI. Dunatiszai, VII. udvarhelyi székely, VIII. keleti székely nyj.), sok tekintetben elhibázott volt, nem következetes érvényesítése annak az elvnek, amelynek alapján készült. SIMONYI csak két szempontból vizsgálta meg a nyelvjárásokat: 1. hogyan viselkednek az *ë*-vel, és 2.

az ú. n. kétféle *é*-vel szemben. Erről a felosztási elvről magának BALASSÁNAK is el kellett ismernie, hogy helyes, mert nyelvjárásaink éppen ezen a két ponton igen lényeges eltéréseket mutatnak. Ahhoz azonban, hogy a magyar nyelvjárások egymástól elütő sajátosságait kellően megismerjük és ezek alapján a nyelvjárásokat osztályozhassuk, BALASSA szerint nem elégséges két, ha mindjárt igen fontos hangtani mozzanat kiválasztása. A dialektusok jellemzésénél és osztályozásánál figyelembe kell vennünk a kevésbé fontos hangtani különbségeket, sőt az alaktani, mondattani és szókészletli eltéréseket is, mert csak így végezhetünk jó munkát.

Ami a jellemzést illeti, feltétlenül igazat kell adnunk BALASSÁNAK, mert minél több részletvonalból rajzoljuk meg egy-egy nyelvjárás képét, annál hívebb lesz a rajzunk. Minél több kritériumot vonunk be vizsgálódásunk körébe, annál pontosabb eredményt várhatunk tőle. E tekintetben kétség nem is merülhet fel.

Ami azonban áll a jellemzésre, az nem biztos, hogy áll az osztályozásra is, mert az egészen más kérdés. A BALASSA-féle elv, amelyet az „összes kritériumok elvé”-nek nevezhetünk, nem szolgálhat alapul a nyelvjárások osztályozásánál.¹⁾ Ha ugyanis sorra vesszük az egyes sajátosságokat, kellő adatok segítségével mindegyikről pontos terjedési térképet szerkeszthetünk. De ezekkel a singuláris sajátságokról felvett térképekkel mást nem kezdhetünk, mint hogy összefűzzük és kiadjuk őket. Mihelyt azonban egy térképbe akarjuk belerajzolni az összes terjedési vonalakat, azt fogjuk látni, hogy kettő sincs köztük olyan, mely fedné egymást. Nincs két nyelvjárásai sajáttság, melynek terjedési határai összeesnének. Az egy térképre való összegyűjtésnél a különböző terjedési vonaloknak tehát olyan szövevényes kúszaságot kell eredményezniök, melyből nyelvjárásai határokat megállapítani, szomszédos nyelvjárássterületeket egymástól elválasztani lehetetlen.

BALASSA nyilván észrevette, hogy az összes kritériumok alapján nyelvjárásai egységeket nem tud kapni. A felosztáshoz azonban mulhatatlanul szüksége volt egységekre, és mivel ezt elvétől nem remélhette, idegen területre kellett kalandoznia, olyanra, amelyen már előtte is sokan jártak a felosztók közül. BALASSA előtt munkaközben olyan egységek lebegtek, mint: Dunántúl, Északnyugati Felföld, Északkeleti Felföld, Alföld, Tiszántúl, Erdély — tehát nem nyelvi,

¹⁾ Vö. PAUL, Prinzipien⁴ 26.

hanem földrajzi egységek. Így már aztán volt alap a felosztásra. A zárt területi egységeken belül már meg lehetett ejteni a nyelvi vizsgálatot a legkülönbözőbb szempontok szerint, mert ha a nyelvi tények valahol nagyobb eltéréseket mutattak, legfeljebb kisebb részekre kellett bontani a földrajzi egységeket. Ez történt BALASSÁNÁL is pl. Dunántúl (nyugati nyelvjárásterület — dunántúli nyelvjárás) vagy Erdély (királyhágóntúli nyelvjárás — székely nyelvjárások) esetében. Ezzel azonban BALASSA — mint előtte már annyian — lesodródott a helyes nyelvi alapról, amelyet ilyen felosztási kérdésekben sem szabad elhagynunk.

Az „összes kritériumok elve“ tehát nem vezethet felosztáshoz, mert nem ad egységeket. Ha tehát felosztást akarunk csinálni, akkor nem szabad tekintettel lennünk minden létező nyelvjárási sajátságra, csak néhányra, a legfontosabbakra. Ilyen beállításban nézve a dolgokat, BALASSÁVAL szemben feltétlenül SIMONYINAK volt igaza, mert második felosztásában *elvileg* megtaláljuk ezt a követelményt. Kérdés csak az, hogy az a két hangtani sajátság, amelyre SIMONYI épített, tényleg a legfontosabbak közül való-e, olyan-e, amely alapként elbírja a magyar nyelvjárások osztályozását?

Nyelvjárásaink mondattani, alaktani vagy szóképzleti eltérései — mint ismeretes — nem oly jellegzetesek, hogy azok alapján felosztásra lehetne gondolni. Erre nem is gondolt soha senki, annál inkább a hangtaniakra, amelyek közül azonban a mássalhangzók terén mutatkozó különbségek szintén elég jelentéktelenek. Legfeljebb az *ly* megkülönböztetése vagy elejtése kerülhetne itt szóba, de ha ezt tennők meg felosztási alapnak, osztályozásunk (nyugati — palóc — keleti nyj.; a nyugati és keleti nyj. választóvonala kb. a Duna észak-déli folyása) aligha lenne kielégítő, differenciálatlanságával még a legrégebb felosztásokkal szemben sem jelentene haladást. Ismétlése volna annak a felosztásnak, amely MÁRIAFI ISTVÁNNÁL (Kis Magyar Frázeológia. Pozsony, 1788. 151. jegyz.) csillan meg a sorok között.

A magyar nyelvjárások döntő különbségei a vokalizmus terén mutatkoznak, és ha ezeket fontosságuk szerint értékeljük, azt látjuk, hogy SIMONYI kérdései bámulatos ösztönszerűséggel a leglényegesebb pontokat érintették. Hangjelenségek értékelésére csak a fonológiai szemlélet hivatott. A fonológiai vizsgálat viszont azt mutatja, hogy a magyar népnyelvi magánhangzó rendszerekben nincs más lényeges eltérés, mint az, hogy meg van-e különböztetve

a rövid rendszerben az ε mellett az e is fonémként, vagy sem, van-e a hosszú fonémeknél $\bar{e} - \bar{e}$ (esetleg $\bar{e} - \bar{e}$) a sajtóhang koordináta magas sorában, vagy csak \bar{e} (esetleg \bar{e}) van? SIMONYI más szavakkal ugyanezt kérdezte, és így helyes intuícióval megtalálta a magyar nyelvjárások tisztán nyelvi kritériumokra támaszkodó osztályozásának kulcsát.

A fejezet elején tárgyalt magánhangzórendszer-típusok a magyar nyelvjárások osztályait jelentik. Négy típus = négy osztály. Az egyes osztályokba földrajzilag különböző elhelyezkedésű nyelvjárások tartoznak (l. a felsorolást a magánhangzórendszerek alaptípusainál), de ezen nem ütközhetünk meg, már csak azért sem, mert osztályozásunknál nem földrajzi, hanem kizárólag nyelvi tényekre ügyeltünk. Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzórendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk, nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy azután mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távoleső nyelvjárásoknak, mint pl. a középső palóc és a középszékely, vagy a dunántúli és a kalotaszegi, — az más kérdés, nyelvjárásaink genetikai összefüggésének kérdése, amelyre a történeti viszonyok tárgyalásánál fogunk visszatérni.

Egyelőre azonban más teendők van. A négy osztály láttára valaki azt mondhatná, hogy felosztásunk meglehetősen zsúfolt, egy-egy osztályba túlságosan sok különböző jellegű nyelvjárás került. Ott van pl. a második osztály, amelyben egymás mellett találjuk a nyugati nyelvjáróterület tájszólásait, Dunántúlt, a nyugati, déli és keleti palócságot, a Duna-tiszai terület bácskai és tiszántúli részeit, a kalotaszegi nyelvjárást, a marosszéki és keleti székelyt, valamint a moldvai csángóság egy részét. Nemcsak földrajzilag, de talán nyelvileg sem egészen egységes ez a hatalmas terület, ha mindjárt ugyanaz a magánhangzórendszer jelentkezik is mindenütt.

Ez az ellenvetés kétségtelenül jogos, és ha hivatkozhatunk is arra, hogy egy négyes felosztás szükségképen zsúfoltabb, mint az újabb felosztók kivétel nélkül 5—8 osztályos kísérletei, valójában nem térhetünk ki a további differenciálás elől, mert felosztásunk erre tényleg rászorul, és e mellett még talán a népnyelvi magánhangzórendszerekre vonatkozó fonológiai ismereteinket is gyarapíthatjuk.

A differenciáláshoz feltétlenül szükségünk van azokra a fogalmakra, amelyeket a magyar nyelvjárástan eddig is használt. Ezek: az *ö*-zés, *ε*-zés, *í*-zés és *é*-zés. Kérdés, van-e ezeknek fonológiai értéke és értelme, természetesen egyelőre csak synchronikus szempontból nézve e jelenségeket.

Vegyünk egy népnyelvi szópárt: *hegyes* (o : hegyes) „spitzig“ és *hegyes* (o : hegyes) „gebirgig“. Nyilván olyan vidékről való ez a szópár, amely külön fonémként különbözteti meg az *ε* mellett az *e*-t is, tehát olyan nyelvjárásból, amelynek rövid rendszere négyszögű. *Ő*-zõ területen e szópár *högyös* „spitzig“ : *högyes* „gebirgig“ alakban fordul elő. Az *e* helyét az *ö* foglalta el, és így a szembeállításunk alapját képezõ második szótagban az *e* : *ε* ellentét helyett *ö* : *ε* jelentkezik. Ilyen nyelvjárásban azt is megfigyelhetjük, hogy az *e* általában nem foném, legfeljebb változat, tehát a rövid rendszer háromszögű.

Ugyancsak háromszögű rendszerrel találkozunk az *ε*-zõ dialektusokban is, amelyek egyáltalán nem ismerik az *e* fonémet, de ezekben a kérdéses szópárt sem találjuk meg, mert a *hegyes* (o : hegyes) „spitzig“ és *hegyes* (o : hegyes) „gebirgig“ hangalakilag összeesik, vagyis itt már csak egy *hegyes* szó található kétféle („spitzig“ és „gebirgig“) jelentéssel.

Az *ö*-zõ és *ε*-zõ nyelvjárások háromszögű rövid rendszerei tehát, bár ugyanazon fonémekbõl állanak, fonológiailag nem azonosak, az *ö*-zõ dialektusok olyan szó- és alakpárokat (pl. *kértök* : *kértek*) is meg tudnak különböztetni hangeszközeikkel, amelyek *ε*-zõ vidéken feltétlenül összeesnek (pl. *kértek* = jelen több. 2. sz. és múlt több. 3. sz.). Hogy ezt a fontos fonológiai különbséget feltüntethessük, az egyik háromszögű rövid rendszert *ö*-zõ, a másikat *ε*-zõ megoldásúnak fogjuk hívni. Ezzel már egy differenciáló lehetőséget kaptunk, amelyet a háromszögű rövid rendszereknél felhasználhatunk.

A hosszú fonémeknél szintén szópárból kell kiindulnunk. Legyen ez a szópár: *ēg* „coelum“ és *ēg* „ardet“. Ahol ez a szópár él (pl. középsõ palóc területen), ott a hosszú fonémrendszer négyszögű. *Í*-zõ vidékeken is megvan e szópár, de ott *ēg* és *īg* áll egymással szemben. A hangalaki ellentét tehát megvan, csak eltolódott: *ē* : *ē* helyett *ē* : *ī* hordozza a jelentéskülönbséget. Az ilyen *í*-zõ nyelvjárások hosszú rendszere — mint a vizsgálatok mutatják — mindig háromszögű, éppen olyan tehát, mint az *é*-zõké, csak hogy ez

utóbbiaknál szópár (illetve alakpár) helyett megint csak összeesést látunk, mint az ϵ -zõ rövid rendszereknél, $\bar{e}g$ jelent „coelum“-ot és „ardet“-et is.

A rendszeri különbség itt is nyilvánvaló. Az i -zõ és ϵ -zõ nyelvjárások hosszú vokalizmusát ugyanazok a fonémek alkotják, mégis az i -zõ dialektus olyan szó- és alakpárokat tud megkülönböztetni, amelyek ϵ -zõ területen hiányzanak. Ezek szerint a háromszögû hosszú rendszereknek is két fajtája van: i -zõ és ϵ -zõ megoldású háromszögû hosszú rendszer. Ez a második differenciálási lehetőség.

Ha már most ezeket a lehetőségeket felosztásunkban felhasználjuk, a következő végsõ kép bontakozik ki előttünk:

Az I. osztály változatlan marad, mert hisz a differenciálási lehetőség csak a háromszögû rendszerekre vonatkozik, itt pedig mind a rövid, mind a hosszú rendszer négyszögû ($\square + \square$). Ezt az osztatlan osztályt képviselik a már említett középsõ palóc, közép-székely nyelvjárások és a moldvai csángóság egy része.

A II. osztálynál már két alosztályt lehet megkülönböztetni:

- a) $\square + \triangle_{\bar{i}}$ négyszögû rövid + i -zõ megoldású hosszú rendsz.
 b) $\square + \triangle_{\bar{e}}$ „ „ + ϵ -zõ „ „ „

A II. a)-ba tartoznak a nyugati nyelvjáróterület dialektusai, a felsõ dunántúli népnyelv, a nyugati, déli és keleti palócság nagy része, a tiszántúli nyj. ref. községei és Kalotaszeg, a II. b)-be pedig az alsó dunántúli, a bácskai nyj. és a Tiszántúl kat. községei, valamint a marosszéki és a keleti székelység a moldvai csángóság keleti székely hatás alatt álló részével egyetemben.

A III. osztálynál a rövid rendszer teszi lehetővé két alosztály felállítását:

- a) $\triangle_{\bar{o}} + \square$ õ-zõ megoldású rövid + négyszögû hosszú rendsz.
 b) $\triangle_{\bar{\epsilon}} + \square$ ϵ -zõ „ „ + „ „ „

A III. a)-ba tartozik a nyugati székelység, a III. b)-be Tiszahát, Szamosház és Ugocea.

A IV. osztályban már nem kevesebb, mint négy alosztály lehetséges:

- a) $\triangle_{\ddot{o}}$ + $\triangle_{\bar{i}}$ ö-ző megoldású rövid + í-ző megoldású hosszú r.
- b) $\triangle_{\ddot{o}}$ + $\triangle_{\bar{e}}$ „ „ „ „ + é- „ „ „ „
- c) \triangle_{ε} + $\triangle_{\bar{i}}$ ε-ző „ „ + í-ző „ „ „ „
- d) \triangle_{ε} + $\triangle_{\bar{i}}$ „ „ „ „ + é- „ „ „ „

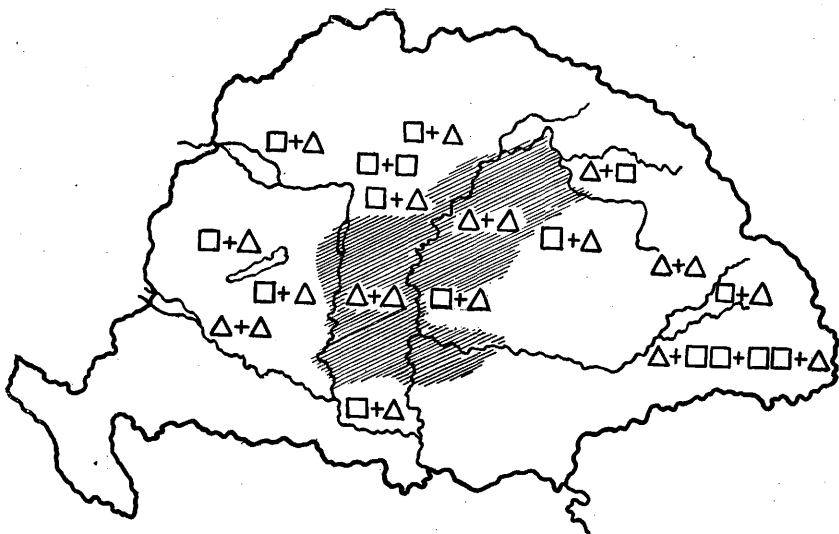
A IV. a) alosztályt képviseli talán a felsődrávai, a IV. b)-t az alsó pestmegyei, kiskunsági és szegedvidéki, a IV. c)-t a felsőtiszai és maros-zamoskői, a IV. d)-t a küküllőmegyei nyelvjárás.

Az alosztályokat is számítva tehát kilenc dialektust különböztethetünk meg a magyar nyelvterületen, és ebben a részletes képben minden lényeges magánhangzórendszeri eltérés bennfoglaltatik, amely nyelvjárásainkat fonológiailag jellemzi.

13. A népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv viszonya. Ha felosztásunkat összehasonlítjuk az eddig általában elfogadott BALASSA-félével, akkor látjuk csak, mennyi hiba forrása lett a földrajzi egységekből való kiindulás BALASSÁNÁL. Nála szoros egységekké kovácsolódtak olyan dialektusok, amelyeket lényegi különbségek választanak el egymástól, másutt viszont önkényes válaszfalak vágtaák el a fontos nyelvi egyezések alapján összetartozó nyelvjárásokat.

Amennyire indokolt volt tehát eddig a földrajzi viszonyok mellőzése, olyannyira veszélytelen most, az osztályozás elkészülte után az a kérdés, hogy miképpen is helyezkednek el a nyelvi kritériumok alapján helyesen elválasztott dialektusok a földrajzi valóságban? Milyen is a magyar nyelvjárások fonológiai térképe?

Ha a négy főosztály elhelyezkedését felrajzoljuk, érdekes képet kapunk: (L. a következő oldalon levő ábrát.) Kiderül, hogy nyelvjárásaink egy belső magot (árnyékolt rész) körülfogó övet alkotnak. A belső mag egynemű: az idetartozó nyelvjárások (alsó pestmegyei, kiskunsági, szegedvidéki, felsőtiszai) kivétel nélkül a IV. osztályból kerülnek ki, vagyis olyanok, amelyeknek rövid és hosszú magánhangzórendszere egyaránt háromszögű. A külső övet viszont a legkülönbözőbb alkatú (I., II., III., IV. osztály) dialektusok alkotják. Ennek a ténynek az ad fontosságot, hogy a köznyelv is a IV. osztály szerinti magánhangzórendszereket ($\triangle + \triangle$) használja, sőt vele együtt az irodalmi nyelv is. Habozás nélkül megál-

lapíthatjuk tehát, hogy a magyar irodalmi és köznyelv, valamint a központi magyar népnyelvi terület a magánhangzórendszerek tekintetében szorosan összefügg egymással.

Hogy ez az összefüggés milyen genetikai távlatot nyit, azt most, synchronikus feladatunk közepette nem vizsgálhatjuk. itt legfeljebb csak arra vállalkozhatunk, hogy megkíséreljük tisztázni az összefüggés közelebbi részleteit, hogy pontosabban lássuk a viszonyokat.

Ha a népnyelvi alosztályok felállításánál alkalmazott differenciáló sajátságokat itt is figyelembe vesszük, akkor az irodalmi és köznyelv háromszögű rendszerei közül a rövidet ε -zű, a hosszút pedig \acute{e} -zű megoldásúnak fogjuk találni. A központi nyelvjárások között azonban egy sincs olyan, amely pontosan megfelelne ennek. Egyik részüknél (alsó pestmegyei, kiskunsági és szegedvidéki) \acute{o} -zű megoldás párosul \acute{e} -zűvel, a másiknál (felsőtiszai) ε -zű \acute{i} -zűvel. Minthogy a köznyelv és az irodalmi nyelv rövid rendszere a felsőtiszai, hosszú rendszere pedig a duna-tiszaközi állapot szerint való, a köznyelv és az irodalmi nyelv magánhangzórendszere, a rövid és hosszú együttesen, a szoros összefüggés ellenére sem közvetlen reflexe a központi nyelvjárósterület hangzórendszereinek, hanem a két részletrendszer a központi magyar nyelvjárósterületen megkülönböztethető aldialektusok rendszeri sajátosságait egyesíti. A köznyelv és az iro-

dalmi nyelv tehát a népnyelv központi magjára támaszkodik, de annak nem közvetlen, hanem kompromisszumos folytatása.

A magyar köznyelv és irodalmi nyelv vokális rendszere volta-képen a IV. d)-be sorozott nyelvjárások sajátosságait tükrözi, a tökéletes hasonlóságot vagy azonosságot tehát egyes királyhágóntúli nyelvjárásokkal (tordai, kükküllőmegyei) kellene megállapítanunk, amelyek ugyanebbe az alosztályba tartoznak. Azonban ez csak látszólag van így.

Ha egy nyelvjárásra azt állapítjuk meg, hogy háromszögű rövid rendszere ε -zõ megoldású, az nem azt jelenti, hogy ott minden lehetséges alak- és szópár feltétlenül összeesik, amelynek értelmi különbsége a négyszögű rendszerben az ε : e -hez tapad. Rendszerint csak az esetek többségében van összeesés, néhány esetben azonban megmarad az alak- vagy szópár, mégpedig olyan formában, amely az \ddot{o} -zõ vidékekre jellemző. Az „ ε -zõ megoldás“ tehát nem zárja ki az \ddot{o} -zésnek enyhe megnyilatkozását, csak azt jelenti, hogy a szórványosan fellépõ \ddot{o} -zõ alakok és szavak mellett az ε -zõk uralkodnak. Az „ \acute{e} -zõ megoldás“ fogalmát is ilyen rugalmasnak kell elképzelnünk. \acute{E} -zõ területen is akadnak \acute{i} -zõ jelenségek, csak hogy ezek száma az \acute{e} -zõkéhez képest elenyészően csekély.

Ha így nézzük a köznyelvet és az irodalmi nyelvet, akkor azt fogjuk látni, hogy az ε -zõ megoldású rövid rendszer ellenére is találunk itt \ddot{o} -zési nyomokat. Az olyan szavak, mint *bögre*, *ördög*, *föveg*, *pörkök*, *ülök*, *csürök*, *bünös*, stb. a nem \ddot{o} -zõ vidékek nyelvében mint *bégre*, *érdög* (Bácska), *fève*, *pèrkèl* (palóc), *ülék*, *csürék*, *bünös* (Bihar m.) stb. fordulnak elő. A köznyelv és irodalmi nyelv tehát enyhén \ddot{o} -zõ, de mindenesetre \ddot{o} -zõbb, mint a Királyhágóntúl említett dialektusai, mert ott a *bükköny*, *ürem*, *göcsök* (plur.), *sütött*, *csüröskert* stb. helyett *bükkény*, *ürem*, *göcsök* (Torda), *sütett*, *csüreskert* (Kükküllő m.) stb. járja. Ez a körülmény nagyon fontos, mert az \ddot{o} -zési árnyalatnak ez a megállapítása eloszlátja esetleges kételyeinket. Megerősít bennünket, hogy jó nyomon jártunk, amikor az összefüggés szálaít a központi népnyelvi területen kerestük. Itt van ugyanis az \ddot{o} -zés egyik gócpontja, a BALASSÁTÓL alsó pestmegyei, kiskunsági és szegedvidéki dialektusokra bontott nyelvjárásban (IV. b.), amelyet röviden alföldinek nevezhetünk. Az enyhe \ddot{o} -zés ennek az alföldi hatásnak a lecsapódása.

A hosszú rendszer \acute{e} -zésével hasonlóan állunk. A köznyelv és irodalmi nyelv hosszú magánhangzórendszere ugyan \acute{e} -zõ megol-

dású, de nem olyan mértékben, hogy í-ző nyomok egyáltalán ne volnának. Ha a népnyelvi *ásét, készét, kégyó, kénlódik, kíván, csavarént*-féléket összevetjük az irodalmi és köznyelvi megfelelőkkel (*ásít, készít, kígyó, kínlódik, kíván, csavarint*), feltétlenül észre kell vennünk azt az enyhén í-ző törekvést, amely a köznyelvet és az irodalmi nyelvet a határozott é-zés mellett jellemzi. Az alföldi é-zésnek ez a kiegészülése gyengefokú í-zéssel nyilván felsőtiszai hatás, s így most már egész tisztán látjuk az összefüggéseket.

A kompromisszum nemcsak arra vonatkozik, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv fonológiai készlete egyesíti magában a felsőtiszai rövid és az alföldi hosszú rendszerét, hanem még a részletekre is kiterjed: *a felsőtiszai építésű rövid rendszer az irodalmi és közhasználatban alföldi, az alföldi sajátosságú hosszú rendszer viszont felsőtiszai árnyalatot kap*, és ez mindennél ékebben bizonyítja, hogy az irodalmi és köznyelv összefüggését a központi nyelvjárásterülettel helyesen állapítottuk meg.

Miután a magánhangzórendszerek egyezéseiből és különbségeiből így tisztáztuk a népnyelv és a köznyelv, illetve az irodalmi nyelv synchronikus kapcsolatait, inkább csak említés formájában szólnunk kell még a köznyelv és az irodalmi nyelv fonológiai rendszereinek egymáshoz való viszonyáról is. A népnyelvvel történt összehasonlításainkban a köznyelv és az irodalmi nyelv egyöntetűen viselkedett. A beszélt népnyelvvel szemben a beszélt köznyelv ugyanazokat a magánhangzórendszereket mutatta, mint amelyeket az írott nyelv használ. E téren nincs is köztük különbség. Az egyetlen eltérés, amely őket elválasztja, a mássalhangzóknál mutatkozik: az írott nyelv fonémként különbözteti meg az *ly*-t, és ezt a beszélt köznyelv nem ismeri (vö. 10. fej. γ pont). Csak ez az eltérés jogosít fel bennünket arra, hogy a magyarban *fonológiailag* különválasszuk a köznyelvet az irodalmi nyelvtől. Hangsúlyozzuk: *fonológiailag*, mert egyébként a különválasztás egészen természetes.

FÜGGELÉK.

A magyar nyelvjárások fonológiai áttekintése. Minthogy a 12. és 13. fejezetben a népnyelvi magánhangzórendszerek sajátágaiból fontosaknak látszó következtetéseket vontunk nyelvjárásaink osztályozására, a népnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv összefüggéseire vonatkozólag, nem lesz felesleges, ha analízisünket, amely

tulajdonképeni kiindulópontunkat képezte, legalább utólag bemutatjuk.

Sorra vesszük tehát az egyes népnyelvi területeket olyan egységek szerint, ahogy azt eddig tanították, és ezeken belül megteszük fonológiai észrevételeinket. Célunk mindenütt csak a használatos magánhangzórendszerek megállapítása. E mellett, ahol csak lehet, kitérünk a legjellegzetesebb magánhangzó változatokra is.

Nyugati nyelvjárásterület.

A rövid rendszer négyszögű, az *e* foném voltára azonban csak Göcsejből és a Rába vidékéről van bizonyítékunk. Göcsejben *ä* variáns jelentkezik; Felső-Őrvidéken *á* és *ą* kombinatórikus változat. Az utóbbi „átmeneti“ területen (pl. Nagykanizsa vidékén) is felbukkan.

A hosszú rendszer háromszögű, *i*-zű megoldással. Az *ō*, *ö*, *ē* mellett *uo*, *üö*, *ie* kettőshangú változatok, különösen Göcsejben és a Rába vidékén. Hogy az egyszerű és kettőshang milyen viszonyban áll egymással, nehéz megállapítani. Göcsejben az egyszerű hang alapváltozatnak látszik; a kettőshang a dialektus déli részein ritkán fordul elő, a középső és északi részeken is inkább csak az első szótagban jelentkezik (GÖNCZI). Lehetséges azonban, hogy fakultatív változatokkal van dolgunk. A Rába vidékén, úgy látszik, gyakoribbak a diftongusok. BALASSA a monoftongusokat be se állítja hangtáblázatába, VARGA pedig azt mondja, hogy ezek helyett mindig diftongust ejtenek. Még ha igaz volna is ez, csak annyit jelentene, hogy az *ō*, *ö*, *ē* itt mindig kettőshangként realizálódik. Az Őrségben már csak monoftongusok szerepelnek. Az „átmeneti“ nyelvjárások közül a dunántúli vidékhez csatlakozó részeken és valószínűleg Zalában is van diftongikus változat (KERTÉSZ). Itt még az *ā*-nak is van kettőshangú variánsa.

Az egész területre jellemző, hogy az *ū*, *ü*, *ī* fonológiai felhasználásának mérve kisebb, mint az irodalmi nyelvben. Különösen áll ez az Őrségre.

A fonológiai helyzet tehát:

<i>a</i>	<i>ε</i>
<i>o</i>	<i>ö</i> <i>e</i>
<i>u</i>	<i>ü</i> <i>i</i>

+

<i>ā</i>
<i>ō</i> <i>ö</i> <i>ē</i>
<i>ū</i> <i>ü</i> <i>ī</i>

*Irodalom.*¹⁾ *Göcsej*: PLÁNDER FERENC, Zala Vármegyei Göcsei szövejtés (dialektus) 's annak némely különös szavai, TGYűjt. 1832/III, 62—82, u. a., Göcseinek esmérete, TGYűjt. 1838/VI, 3—34; TORKOS SÁNDOR, A' göcseji nyelvjárás, MNyszet. I, 215—25, II, 403—17; VASS JÓZSEF, A dunántúli nyelvjárás, MNyszet. V, 63—163; KARDOS ALBERT, A göcseji nyelvjárás, Nyr. XIII, 160—5, 211—9, 253—8, 306—12, 351—6, 493—9, XIV, 163—7, 213—6, 393—8, 448—55; u. a., A göcseji nyelvjárás alakтана, BUDENZ-Album: 157—72; SZARVAS GÁBOR (hagyatékából), A göcseji és őrségi nyelvjáráshoz, Nyr. XLVII, 128—30, XLVIII, 78—80; GÖNCZI FERENC, Göcsej s kapcsolatosn Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 487—515. „Átmeneti“ terület: KERTÉSZ MANÓ, A zalavidéki nyelvjárás, NyF. 9: 33—56; SZABÓ LAJOS, A nagykanizsai nyelvjárás, NyF. 48.

Őrség: VASS JÓZSEF i. m.; KÖNNYE NÁNDOR, Az őrségi tájszólás, Nyr. VII, 270—2, 320—3, 371—3, 417—20, 466—70; VARGA IGNÁC, A Felső Őrvidék népe és nyelve, Nyr. XXXII. 78—86 (NyF. 9); SZARVAS G. i. m.

Rábavidék: VASS JÓZSEF i. m.; KISS IGNÁC, Tájszók, Nyr. II, 560—2; LÖVEI PÁYER ISTVÁN, A Sopron megyei szójárás némely sajátosságai, Nyr. VI, 121—3, 157—8; CSAPODI ISTVÁN, A magánhangzók kiejtéséhez, Nyr. X, 265—7; HALÁSZ JÁNOS, Rábaközi nyelvsajtáságok, Nyr. XIII, 25—6, 72—3; KOVÁTS S. JÁNOS, A répevidéki nyelvjárás, Nyr. XX, 361—71, 409—17; VARGA IGNÁC, A vepvidéki nyelvjárás hangтана, Nyr. XXIX, 171—8; PATYI ISTVÁN, Sajtáságok ragok a rábaközi nyelvjárásban, Nyr. XXXIII, 523; BEKE ÖDÖN, Kemenesalja nyelve, NyF. 33; PATYI ISTVÁN, Különös szóösszetételek a rábaközi nyelvjárásban, Nyr. XXXVII, 352—5. „Átmeneti“ terület: BEKE ÖDÖN, A pápavidéki nyelvjárás, NyF. 17.; HORVÁTH ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás, NyF. 34; SOMOGYI GÉZA, A vasi Hegyhát nyelvéből, MNy. XVIII, 56—66.

Dunántúl.

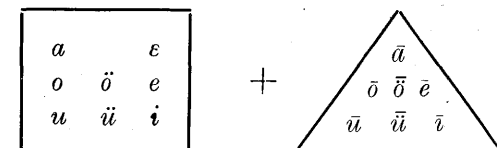
A keleti határ valószínűleg nem a Duna. A Dunához közelebb eső keleti rész fonétikailag is más sajátosságokat mutat, mint a távolabb eső terület. Az új keleti határt ott kell majd megvonni, ahol az *e* foném volta megszűnik.

A rövid rendszerben az *ε* és *e* két külön foném. Konkrét adatlunk erre csak a Szigetközből van, de a nyugati nyelvjáróterület közelsége ezt nagyobb területre is valószínűsíti. Kombinatorikus változatok: *ä* és *a*. Előfordul az *ä* változat is.

A hosszú rendszer háromszögű, *i*-zéssel, délen *é*-zéssel. A nyugatival határos részeken (Balatonfelvidék, Veszprém és Győr megye egyes részein) *uo*, *üö* és *ie* variánsok.

¹⁾ Mindenütt figyelembe vettem természetesen BALASSA kézikönyvét, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Budapest, 1891. Ezt külön nem is idézem az egyes nyelvjárásoknál.

A fonológiai kép:

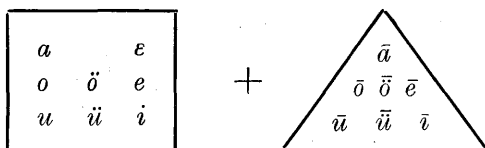

Irodalom: VASS JÓZSEF, A dunántúli nyelvjárás, MNyszet. V, 63—163; KISS IGNÁC, Győrvidéki nyelvsajátságok, Nyr. VI, 158—9; BOTH BELA, Győrvidéki nyelvsajátságok, Nyr. VI, 225; ZOLNAI GYULA, Fehérmegyei nyelvsajátságok, Nyr. XXX, 273—84; BEKE ÖDÖN, Győr- és veszprémmegyei adatok, Nyr. XXXV, 388—91; SZABÓ SÁNDOR, A szigetközi nyelvjárás, NyF. 40; FÁBIÁN IMRE, A tata-tóvárosi nyelvjárás, Nyr. XXXIX, 17—22, 73—85; ÁNYOS LAJOS, Adalékok a szigetközi nyelvjárás ismeretéhez, Nyr. XL, 371—4; KOVÁCS ALAJOS, Adatok egy kevésbé ismert nyelvjárászigetről, Szeged, 1925.

Palócság.

Nyugat. A terület egyes részein (Nyitra és Bars megyében) az *a* foném mint *á*, az *ā* pedig mint *ā̄* realizálódik. Mátyusföldön *a*, Vágkirályfán *ā* kombinatórikus változat. Mátyusföldön és Nyitra vidékén *ū* változat is jelentkezik szórványosan. Az *e* foném voltára csak Nagycétényből (Nyitra megye) van adatunk, de a Szigetköz és a középső palóc vidék közelsége valószínűvé teszi, hogy a terület nagy részén foném az *e*.

A hosszú rendszer *í-ző* megoldású, *é-zéssel* vegyest. Nyitra vidékén *uo*, *üö*, *ie* variánsok.

Közép. A rövid rendszerben az *e* foném. Biztos adatok csak a mátravidékből és Borsodból vannak, de feltehető, hogy a Karancsvidéken és az Ipoly mellékén szintén ez a helyzet. Az *a* foném realizációja hol *ā*, hol *á*. Néhol *a* kombinatórikus változat is jelentkezik.

A hosszú rendszer az adatok fogyatékössága miatt nem állapítható meg teljes biztonsággal. Néhol háromszögű rendszerrel van

dolgunk. Így pl. Heves, Gömör és Borsod találkozásánál néhány faluban (Apátfalva, Mikófalva, Szentmárton, Istenmező és környéke, Balogvölgy), ahol az irodalmi \bar{e} helyén $\bar{\epsilon}$ jelentkezik. Ettől északra, főleg ref. községekben \bar{e} a kizárólagos realizáció. A mátravidékiben, a borsodiban, az ipolyvidéki nyelvjárás keleti részén és talán a Karancs vidékén is négyszögű a rendszer $\bar{\epsilon}$ és \bar{e} fonémmel. Az \bar{e} mellett néhol \underline{ee} variáns is előfordul. Az \bar{a} realizációja \bar{a} vagy $\bar{ä}$, itt-ott kettőshangú változattal. Az \bar{o} , $\bar{\bar{o}}$ mellett \underline{ao} ill. $\underline{e\bar{o}}$ variáns, a nyugat felé eső részeken \underline{uo} és $\underline{ü\bar{o}}$ is.

A fonológiai helyzet a terület nagy részén :

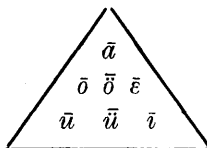
a		ϵ
o	\bar{o}	e
u	\bar{u}	i

\bar{a}		$\bar{\epsilon}$
\bar{o}	$\bar{\bar{o}}$	\bar{e}
\bar{u}	$\bar{\bar{u}}$	\bar{i}

az apátfalviban pedig :

a		ϵ
o	\bar{o}	e
u	\bar{u}	i

+

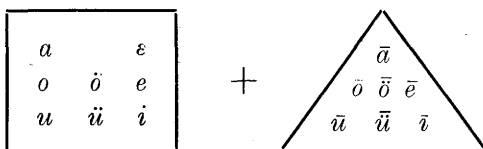
Kelet. Újabb leírások hiánya miatt nem igen lehet elbírálni a helyzetet. BALASSA e -zű volta miatt még a hegyaljai részt is palóc-nak mondja, kérdés azonban, foném-e itt az e . A Sajó völgyében és a Hernád vidékén az a realizációja \bar{a} , az \bar{a} pedig mint $\bar{ä}$ jelentkezik. A sajóvölgyiben az \bar{o} és $\bar{\bar{o}}$ mellett \underline{ao} , $\underline{e\bar{o}}$ közelebből meghatározhatatlan változatok. Az \bar{e} realizációja a Sajó völgyében $\underline{e\bar{i}}$, a Hernád vidékén $\bar{\epsilon}$, a Hegyalján \bar{e} . Valószínűleg háromszögű hosszú rendszerrel van itt dolgunk (Sajóvölgy, Hegyalja), esetleg négyszögűvel is (Hernád vidéke?).

Dél. A rövid rendszer négyszögűnek látszik, bár az e foném voltára csak a jázságból és a jász telepekről vannak adataink. A felső pestmegyei részeken már \bar{o} -zés üti fel a fejét, a telepek közül pedig a diósadi és sarmasági nyelvjárásban, a szomszédos dialektusok hatására, az ϵ és e ejtés egyéenként váltakozik. Az a realizációja a gyöngyösvidékiben (az elnevezésre l. NAGY J. Nyr. XLIV, 441–2), a felső pestmegyeiben, a jásztelepek közül Kiskunfélegyházán \bar{a} .

Zilah vidékéről *a* kombinatórikus, a jászberényi nyelvjárásból, valamint Diósd vidékéről *ä* változatot jeleznek.

A hosszú rendszer háromszögű, *i*-zéssel megoldva. Az *ā* realizációja azokon a helyeken, ahol a rövid rendszerben *a* jelentkezik, *ä*. Kiskunfélegyháza környékén *a* mellett *ā*, *a* mellett *ä* is előfordul. Diftongikus változat általában nincs, kivéve a diósadi és sarmasági *ie*-t.

A fonológiai kép tehát:

Irodalom: Nyugat. SCHREIBER ZSIGMOND, Az esztergomi nyelvjárás, Nyr. IX, 539—44; ZOLNAI GYULA, Mátyusföld nyelvjárása, Nyr. XIX, 412—8, 456—68, 502—15, 554—68, XX, 22—30, 73—86, 118—26, 168—77, 209—23, 261—8, 320—30; TURZÓ FERENC, A nyitravidéki palóc nyelvjárás, Nyr. XXVIII, 448—52, 491—8; SZÜCS ISTVÁN, A nyitravidéki palóc nyelvjárás, Nyr. XXXIII, 382—95, 461—73; (szerző?): Egy nyitramegyei nyelvjárás. A nyitrai r. kat. főgimn. 1909/10. ért. Nyitra, 1910. 9—38.

Közép és Kelet. SZEDER FABIÁN, A palócok, TGyüjt. 1819/VI, 24—46; B. S., Rövid rajza a Gömöri Dialektusnak, TGyüjt. 1819/IX, 56—62; SZEDER FABIÁN, A palócokról, TGyüjt. 1835/II, 3—41; HOLLÓK IMRE, Észrevételek a gömöri barkók szójárásáról, TTár. 1836/IX, 60—4; SZABÓ ISTVÁN, Karancsvidéki palóc nyelv, TGyüjt. 1839/I, 43—66; OLÁH BELA, A nógrádi nyelvjárás, Tanulm. az egyet. m. nyelvt. társ. köréből I/1. füz. 59—61; ÉNEKES IMRE, Egri nyelvsajátságok, Tanulm. stb. I/3. füz. 239—44; ALBERT JÁNOS, A gömöri táj-szólás, Nyr. XVIII, 417—23, 453—9, 501—8; ZOLNAI GYULA, Egri nyelvsajátságok, Nyr. XVIII, 16—25; SÁTAI BARTHA DÖME JÓZSEF, Egri nyelvsajátságok, Nyr. XIX, 169—73, 213—8, 265—71, 313—7; ZOLNAI GYULA, Az egri nyelvsajátságokhoz, Nyr. XXI, 177—9; BARTHA JÓZSEF, A palóc nyelvjárás, Nyr. XXI, 168—76, 211—9, 306—14, 359—68, 416—23, 460—9, 502—11, 553—62, XXII, 31—5, 75—81; KOMORÓCZY MIKLÓS, Két különös nyelvjárásról, Nyr. XXXIII, 221—3; RADVÁNYI KÁLMÁN, Ipolyszalkai nyelvjárás. Budapest, 1910.

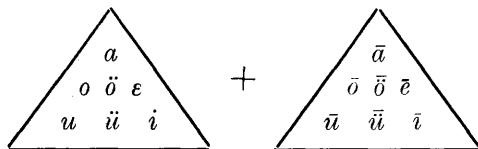
Dél. NAGY SÁNDOR, A váci nyelvjárás, NyF. 10; BERZE NAGY JÁNOS, A hevesmegyei nyelvjárás, NyF. 16; CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve. Budapest, 1908. Jásztelepek: SIMONYI ZSIGMOND, A pécskai nyelvjárás, Nyr. VII, 121—3; LÁSZLÓ GEZA, A zilahvidéki nyelvjárás, Nyr. XXVII, 438—43, 489—97, 542—9; XXVIII, 56—63, 112—5, 184—8, 231—9, 280—8, 330—3, 374—81, 418—21, 471—6; CSEFKÓ-MOLNÁR, Az adai nyelvjárás, Nyr. XXVII, 403—15; BACSÓ GYULA, Az adavidéki nyelvjárás, NyF. 37; DONGÓ ORBÁN, A kiskunfélegyházi nyelvjárás. Szeged, 1911.

Alföld.

A nyelvjárás magja a Kiskunság és Szeged vidéke. A rövid rendszerben az *e* mellékváltozata az *ε*-nek. *Ö*-zés. Hogy az *ö*-nek van-e nyiltabb variánsa, kétséges. Szlavóniában az *a* foném realizálódása *á*. Csurgó vidékéről *ä* kombinatórikus (?) változatot jeleznek.

A hosszú rendszer háromszögű és *é*-ző megoldású. A Duna-drávaközi részből az *ō*, *ȫ*, *ē* mellett fellépő *ao*, *ēö*, *ee* diftongusok valószínűleg fakultatív változatok. Szlavóniában az *ā* realizálódása *ā̄*, kettőshangú variánssal.

Fonológiai kép:

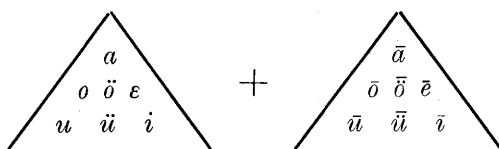

Irodalom: Kiskunság: SZANTÓ KÁLMÁN, A kecskeméti nyelvjárás, Nyr. IX, 356–61; SIMONYI JENŐ, Kalocsa környéke, Bpest. 1882; VASS BÉLA, A nagykőrösi nyelvjárás, NyF. 57. *Szegedvidék:* KÁLMÁNY LAJOS, Szeged népe, Arad, 1881; NÉGYESSY LÁSZLÓ, A szegedi nyelvjárás, Nyr. XV, 391–401, 442–50, 487–96, 539–49; KOVÁCS JÁNOS, Szeged és népe, Szeged, 1901. 441–9. *Duna-Drávaköz:* VASS JÓZSEF, A dunántúli nyelvjárás, MNyszet. V, 63–163; KORDA IMRE, A kiskunhalasi nyelvjárás, Nyr. XV, 25–8, 64–7, 113–8, 213–5, 303–5, 354–7; BALASSA JÓZSEF, Szeremle nyelve, Nyr. XVI, 501–5; KALMA ISTVÁN, A mohácsi nyelvjárás, Nyr. XXVII, 66–71, 110–4; SOMSSICH SÁNDOR, Nyelvsajátságok Baranya-Ózd vidékéről, Nyr. XXVII, 206–10, 285–8, 334–6; HÁRSING ISTVÁN, Az alsódrávai nyelvjárás hangváltozásai, Nyr. XXXI, 250–3; KOVÁCH ALADÁR, A tolnavármegyei Sárköz nyelvjárása, Nyr. XXXIII, 267–71, 333–8; NAGY JÓZSEF, A csökölyi nyelvjárás, Bpest. 1910.; BARTA LÁSZLÓ, A csurgóvidéki nyelvjárás, Bpest. 1918. *Szlavónia:* SZARVAS GÁBOR, A slávoniai tájszólás, Nyr. V, 9–13, 61–5; BALASSA JÓZSEF, A slávoniai nyelvjárás, Nyr. XXIII, 162–9, 212–7, 259–67, 306–12, 357–63.

Duna-tiszai nyelvjárás.

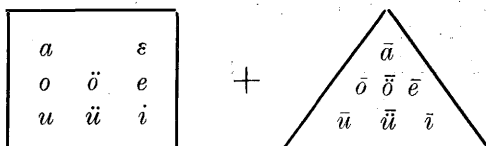
A Duna-Tisza közti rész felső része az ú. n. alsó pestmegyei nyelvjárás. Itt még a katolikus községekben is „a szomszédos alföldi nyelvjáróterület hatása alatt“ *ö*-zés dívik (BALASSA, MNyj. 61). A hosszú rendszert az *é*-zés jellemzi („Az egész Duna-Tisza köze mind a két hangot egész egyformán *é*-nek ejti“ l. SIMONYI, A m. nyelv² 149). Cegléden a palóc település hatására az *e* fonémként jelentkezik.

A fonológiai helyzet általában:

Ettől el kell választanunk a tiszántúli vidéket. Innen egyes helyekről (Mezőtúr, Szentes és Szalonta) *e* fonémet is közölnek. A hosszú rendszer megoldása itt is *é*-zõ (kat.), de *í*-zõ is (ref.). Az északkeleti területhez közel csak *í*-zõ. Szalontán *ao*, *ēō*, *ēe* fakultatív variánsok, pusztulóban. Mezőtúron *ao*, *ēō*.

A fonológiai kép:

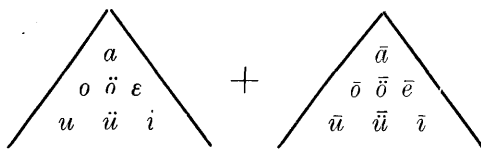
A bácskai részen az *e* ugyancsak külön foném, és így *e* terület a tiszántúlihoz tartozik fonológiailag.

Irodalom: ARANY JÁNOS, Az *ét* *í*-re váltó tájszólásról, Hátr. pr. dolg., MÉSZÁROS ISTVÁN, A mezőtúri nyelvjárás, Nyr. VIII, 357—62, 443—6, 497—8; NÉGYESY LÁSZLÓ, Hangtani adatok a szentesi nyelvjárásokról, Tanulm. az egyet. m. nyt. társ. köréből I/3. füz. 229—33; BALASSA JÓZSEF, Felsőbácskai nyelv-sajátságok, Nyr. XII, 215—8, 262—4; SOMOGYI GYULA, Az aradmegyei nyelv-járások, I. JANCsó-SOMOGYI, Arad vm. és Arad szab. kir. város monográfiája. Arad, 1912. III, 296—306; MÉSZÁROS ISTVÁN, A mezőtúri nyelvjáráshoz, Nyr. XLII, 286—7; VISKI KÁROLY, A szalontai nép nyelvéből, Nyr. XLII, 210—8, 255—61, 295—306, 356—60, 393—404, 454—63, XLIII, 126—32, 212—8, 263—6; VISKI KÁROLY, A szalontai nyelvjáráshoz, Nyr. XLIV, 360—4; KÖMÖVES GÉZA, A csantavéri nyelvjárás, NésNy. I, 114—7, 190—2, 243—5, 306—8, II, 59—61, 133—5; MOLEcz BÉLA, A szentesi nyelvjárásról, NésNy. III, 256—63; TóRI KÁROLY, A ceglédi nyelvjárás, a Sz. A. B. Könyvtára 1. sz. Szeged, 1930. „Átmenet” (a királyhágóntúliba): BóSZÖRMÉNYI GÉZA, A jánosfalvi nyelvjárás, NyF. 29; SZENDREY ZSIGMOND, A biharmegyei Tárkány nyelvjárása, Nyr. XLIII, 161—8.

Északkeleti nyelvjáróterület.

A felsőtiszai rész a palócba átmenetet képezõ zemplén-abauji-val együtt tárgyalható. E terület nagy részén az *e* mint variáns sem fordul elő. OLÁH G. *g* variánszt közöl Debrecenből, amely *fakul-tatívnak* látszik. A hosszú rendszer túlnyomóan *í*-zõ megoldású. A közép-sorban *ao*, *ēō*, *ēe* variánsok.

Tehát:

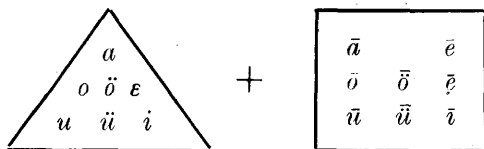

A Tiszahát-Ugocsa-Szamoshát vidéken az *e* ugyan jelentkezik, de nem foném. Az *q* kombinatórikus változat itt is előfordul.

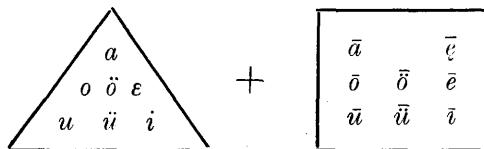
A hosszú rendszer négyszögű: Ugocsa és Szamoshát (keleti rész) $\bar{e} - \bar{\varepsilon}$, Tiszahát és Szamoshát (nyugati rész) $\bar{e} - \bar{e}$ fonémpárt hoz. Ezen a részen és Szatmárban általában az \bar{o} mellett ou , az $\bar{\ddot{o}}$ mellett \ddot{u} járja változatként. Tiszaháton $\bar{\ddot{o}}$ és $\bar{\varepsilon}$ variáns is jelentkezik.

A fonológiai alaphelyzet mindenütt egyforma, de különböző fonetikai realizációt mutat.

Ugocsa és Szamoshát (kelet):

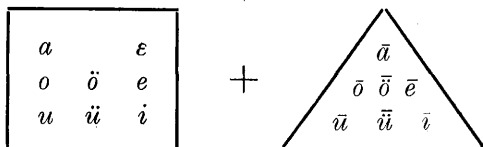
Tiszahát és Szamoshát (nyugat):

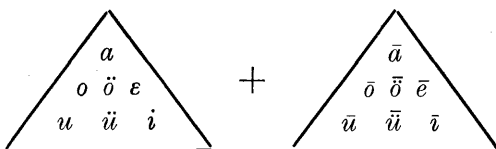
Irodalom: VASS JOZSEF (-LŐRINCZ KÁROLY), Kapnikbánya s vidékének nyelvjárása, NyK. II, 362—80; KÚNOS IGNÁC, A debreceni nyelvjárás, Nyr. IX, 160—5, 203—7; GÜTTENBERG A. P., A debreceni nyelvjáráshoz, Nyr. IX, 265—7; FÜLEP IMRE, A Szatmár városi nyelvjárásról, Nyr. IX, 263—5; a bányavárosok nyelvjárására I. ZOLNAI GYULA leírását PALMER KÁLMÁN, Nagybánya és környéke c. munkájában (Nagybánya, 1894) 115—7, vagy SZMIK ANTAL, Adalékok Felsőbánya monografiájához. Budapest, 1906; PÁLYI GYULA, Mátészalka és vidéke nyelvjárása, Nyr. XXVI, 494—9, 540—5; JENŐ SÁNDOR, Az érmelléki nyelvjárás, Nyr. XXIX, 209—13, 252—5, 333—6, 476—8; SZEMKŐ ALADÁR, Egy abauji ő-ző nyelvjárássziget, NyF. 13: 32—46; OLÁH GÁBOR, A debreceni nyelvjárás, NyF. 26; ZOLTAI LAJOS, Ő-ző nyelvjárás Debrecenben, Nyr. XXXV, 123—9; CSAPODI ISTVÁN, Máramarosi nyelvjárás, Nyr. XXXVI, 3—4; MADAI GYULA, A hajdúk beszéde, NyF. 56; TÖRÖS BÉLA, A beregszászi nyelvjárás, Budapest, 1910; SZABÓ ISTVÁN, Koltó szatmárvármegyei falu nyelvjárása. Székesfehérvár, 1914; CSÜRY BÁLINT, Nasalisatiós jelenségek a szamosháti nyelvjárásban. MNy. XXII, 336—40, CSÜRY BÁLINT, A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás sajátosságai, MNy. XXV, 11—6.

Királyhágóntúli nyelvjárás.

A kalotaszegiben (Fölszegen) az *e* foném. Az Almás medencében, Kolozsvár felé már csak variáns. Variánsok még: *q*, *ä*. A hosszú rendszer *í-ző*, az Alszezen *é-ző*vel vegyes megoldású. Tehát:

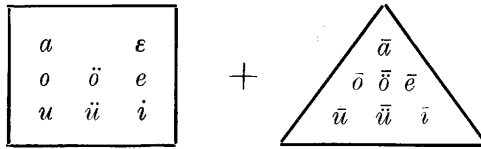
A terület többi részén (maros-szamosközi, küküllőmegyei) a rövid rendszerből hiányzik az *e* foném, amely csak néhol maradt meg változatként. Kombinatorikus variánsok: *q* és *ä* (szórványosan). A hosszú rendszer háromszögű, a maros-szamosköziben *í-ző*, Tordán és Küküllő megyében *é-ző* megoldással. Tehát:

Irodalom: KÜNS IGNÁC, Erdélyi kisebb nyelvjárások, Nyr. IX, 502—4, X, 20—3; KALMÁR ELEK, A szolnokdobokai tájszólás jellemzőbb sajátosságai, Nyr. XVII, 314—7; BALASSA JÓZSEF, Kalotaszeg, Nyr. XX, 464—9; CZUCZA JÁNOS, A kalotaszegi nyelvjárás, I. JANKÓ JÁNOS, Kalotaszeg magyar népe. Bpest, 1892. 205—21; KOLUMBÁN SAMU, A lozsádi nyelvjárás, Nyr. XXII, 353—9, 405—10, 456—9, 499—502, 555—7; LÁZÁR ISTVÁN, Az alsófehérmegyei népnyelv, Nyr. XXV, 346—51; SÓFALVY KÁROLY, Adalékok a magyar-décsei nyelvjáráshoz, Szolnok-Doboka megyei irod. tört. és etnogr. társ. III. évk. Dés, 1902. 12—39; ILLÉS ISTVÁN, A Szolnok-Doboka megyei nyelvjárások, u. o. 40—53; VISKI KÁROLY, A tordai nyelvjárás, NyF. 32; NÉMETH SÁNDOR, A domokosi nyelvjárás, Nyr. XLII, 9—15, 65—71.

Székelység.

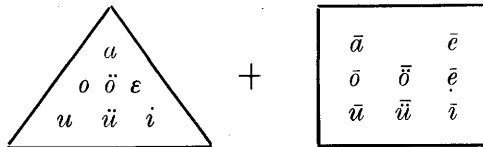
A marosszékit a keleti *e-ző* vidékkel szokták kapcsolatba hozni, de biztos adatunk az *e* foném voltára nincs. A rövid rendszer mellett *ä* kombinatorikus és *ä* variáns. A hosszú rendszer háromszögű, *é-ző* megoldással. Tehát valószínűleg:

A nyugati nyelvjárás magja a keresztúri dialektus, amely erősen *ö*-zű. Itt az *e* csak néhány szóban jelentkezik és variánsa az *ε*-nek. A Sóvidék, Havasalja és Homoród már többé-kevésbé átmenetet képez kelet felé. A keresztúri, sóvidéki, havasalji dialektusban és a homoródi járásban *ā* kombinatórikus változat is jelentkezik. Szakadátion is. Az *ū* változat különösen a Havasalján gyakori, de Szakadátion is megvan. A Sóvidékről *q* kombinatórikus variánst is jeleznek.

A hosszú rendszerben az *ē* és *ē̄* külön foném (BALASSA). A Havasalján és Homoród vidékén *ao*, *ēö*, *εe*, a Sóvidéken és Havasalja egy részén *ou*, *ōū*, *ei* variánsok. Ezek az Erdővidéken (régii Bardóc-szék) és a keresztúriban is előfordulnak néha.

A fonológiai kép itt:

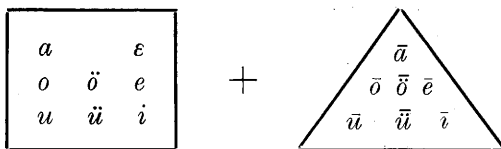

A keleti területen az *e* külön foném. Adataink vannak erre Gyergyóból, Csikból, Háromszékből egyaránt. Halmágyon is foném. Az *ā* kombinatórikus változat Alcsíkban és Halmágyon, az *q* kombinatórikus változat Csikban, Gyergyóban és Háromszék alsósepsi, orbai, kézdi, miklósvárszéki és felsősepsi a nyelvjárásaiban, az *ū* változat Gyergyóban, Középcsíkban és Háromszék alsósepsi, orbai, kézdi, miklósvárszéki részén fordul elő és Halmágyon.

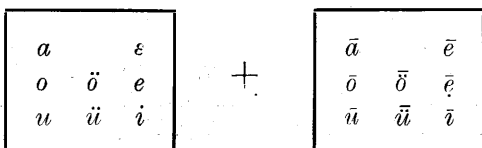
A hosszú rendszer Gyergyóban és Csikban háromszögű, *é*-zű megoldású. Hétfaluban *i*-zéssel vegyest. A háromszékire BALASSA azt mondja, hogy megkülönbözteti az *ē* és *ē̄*-t. ERDÉLYI ezt nem erősíti meg. Biztosan csak a háromszékihez sorolt Nagybacon nyelvről lehet ezt megállapítani, viszont ez már átmeneti vidék a nyugati nyelvjáráshoz. A középsor variánsai valószínűleg fakultatív variánsok: *uo*, *ūö*, *ie* (Középcsík, Háromszék orbai része, Halmágy), *ao*, *ēö*, *εe*

(Alcsík) és *ou*, *öü*, *ei* (Háromszék szentléleki, felsősepsi és miklós-várszéki része).

A helyzet tehát nagyrészt

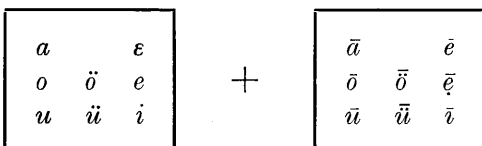
A háromszéki nyelvjárás nyugati részére pedig bízvást fel lehet venni, hogy a kép:

A moldvai csángókat a keleti székelységhez szokták számítani. Ha ez fonológiailag is helytálló megállapítás, akkor a rövid rendszer négyszögű. Szórványosan előfordul az *ä* variáns. Kombinatorikus változatok: *á*, *ǣ*, valamint a WICHMANN feljegyezte *ε* (*u* és ritkábban *i* előtti szótagban).

A hosszú rendszer megállapításánál csak tapogatódzásra vagyunk utalva. BALASSA *ē* és *ē*, CSÜRY *ē* és *ē* megkülönböztetése négyszögű rendszert sejtet. Az *ē* mellett *ie* vagy *ee* mellékváltozat (főleg első szótagban).

A fonológiai kép talán:

de lehetséges, hogy ugyanolyan, mint a csíki részeken.

Irodalom: HUNFALVY PÁL, Székely beszéd, MNyszet. V, 345—63; LÖRINCZ KÁROLY, Háromszéki nyelvjárás, MNyszet. VI, 206—45, 316—65; KRIZA JÁNOS, Vadrózsák. Kolozsvárott, 1863. 547—65; VASS JÓZSEF (Lörinc K.), Adalékok a magyar nyelvjárastanhoz II, NyK. III, 1—18; T. NAGY IMRE, A csíki nyelvjárásról. A székely műv. és közgazd. egyesület IV. évkönyve. Budapest, 1880. 32—44; KÚNOS IGNÁC, Erdélyi kisebb nyelvjárások, NyT. IX, 502—4, X, 20—3;

STEUER JÁNOS, A székely nyelv hangjai. A székely-udvarhelyi főreal 1887/8. ért. 1—20; NAGY GÉZA, A székelyek és a pannoniai magyarok, Ethn. I, 165—79; BALASSA JÓZSEF, A székelyek nyelve. Ethn. I, 309—13; ZOLNAI GYULA, A székelyek nyelve s a dunántúli nyugati nyelvjárások, Nyr. XXI, 553—5; STEUER JÁNOS, A székely diftongusok, Nyr. XXII, 124—31; u. a., Csiki székelység, Nyr. XXII, 213—8; u. a., A székely hangrendszer, Nyr. XXII, 250—6, 298—303; HORGER ANTAL, A halmágyi nyelvjárás-sziget, NyK. XXXI, 365—423; SZABÓ DEZSŐ, A csíkszentdomokosi nyelvjárás, NyF. 9: 19—32; HORGER ANTAL, Nyelvjárási jegyzetek, NyF. 13: 24—31 (Nyr. XXXII, 558—66); u. a., Székely-udvarhelytől Brassóig, Nyr. XXXIII, 445—51; u. a., A keleti székelység nyelvjárási térképe, MNy. I, 446—54; GENCSY ISTVÁN, A gyergyói nyelvjárás, NyF. 20: 31—62; ERDÉLYI LAJOS, A háromszéki nyelvjárásról, NyK. XXXVI, 309—44; HORGER ANTAL, A háromszéki nyelvjáráshoz, NyK. XXXVII, 307—23; u. a., Udvarhely megye székely nyelvjárájának hangtani sajátosságai, NyK. XXXIX, 275—93; HORGER ANTAL (-SCHUSZTER MIHÁLY) A szakadati nyelvjárássziget, MNy. VI, 197—209, 306—15, 378—82; N. BARTHA KÁROLY, Udvarhely vármegye nyelvjáráseinak alaktana. Székelyudvarhely, 1914.; KONSZA SAMU, Nagybacon nyelvjárása, NyF. 75; ERDÉLYI LAJOS; Az udvarhelymegyei székelység és a nyugati magyarság nyelvi összefüggése, MNy. XIII, 196—201, 225—30; u. a., A székely nyelvjárásokhoz és telepedéstörténethez, MNy. XV, 72—7.

Moldvai csángók: SZARVAS GÁBOR, A moldvai csángó nyelvről, Nyr. III, 1—6, 49—54; MUNKÁCSI BERNÁT, A moldvai csángók nyelvjárása, Nyr. IX, 444—55, 481—93, 529—33, X, 101—7, 149—58, 199—205; RUBINYI MÓZES, Adalékok a moldvai csángók nyelvjáráshoz, Nyr. XXX, 57—65, 109—16, 170—82, 227—35; u. a., Újabb adalékok a csángók nyelvjáráshoz, Nyr. XXXI, 1—7, 82—7, 143—8, 202—8; WICHMANN GYÖRGY, A moldvai csángó magánhangzók történetéből, Nyr. XXVII, 193—202, 241—9, 303—14; u. a., A *tš*, *s*, *z*, *š* és *ž* hangok története a moldvai csángók nyelvében, NyK. XXXVII, 149—63; u. a., A moldvai csángó mássalhangzók történetéből, MNy. IV, 160—7, 208—16, 295—307, 394—400, 457—62; RUBINYI MÓZES, A moldvai csángók nyelvjáráshoz, NyK. XXXVIII, 257—65 (WICHMANN válasza: NyK. XXXVIII, 265—6); SIMONYI ZSIGMOND, A moldvai csángó *c*-ről, Nyr. XXXVIII, 26—8; LOSONCZI ZOLTÁN, A moldvai csángók eredetéről, Nyr. XLIV, 13—20, 60—6.

LAZICZIUS GYULA.

Az oszmán-török találósvers.

A találóskérdés a népköltés legelhanyagoltabb, legkevesebb figyelemre méltatott ága. Pedig művelődéstörténeti értéke semmivel sem kevesebb, mint a meséé vagy a közmondásé. A találóskérdés élete is a legmesszibb időkre nyúlik vissza s szinte hihetetlen, hogy valamikor milyen nagy közkedveltségnek örvendett, különösen keleten. Tudjuk pl., hogy a régi Indiában áldozatok bemutatásánál, költői versenyeknél, s általában mindenféle ünnepélyes alkalomkor nem maradhatott el a talányfejtés. Erről tanúskodik a Rigveda számos találóskérdése is. Még királyok is vetélkedtek a megfejtés elsőségéért s ez a szórakozó időtöltés nem egyszer élet-halálharccá fajult. Nem különben volt ez a hébereknél és az araboknál. A biblia szerint pl. Sába királynője találóskérdésekkel tette próbára Salamon király bölcsességét (A. WÜNSCHE: Rätselweisheit bei den Hebräern 1883.). A régi görög irodalom ugyancsak bővelkedett találóskérdésekben (vö. W. SCHULTZE: Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise I—II. 1912). PLUTARCHOS értesítése szerint a találóskérdés a lakomák befejező csemegéje: „Selbst die gewöhnlichen und ungebildeten Leute richten nach dem Mahle ihre Gedanken auf andere Genüsse, die mit dem Körper gar nichts zu tun haben, in dem sie Rätsel und Rätselspiele, und die Bildung von Wörtern nach Zahlen aufgeben die symbolische Bedeutung haben“ (OHLERT: Rätsel und Rätselspiele der alten Griechen. ANTTI AARNE után idézve FF Communications Nr. 26—28). A rómaiaknál is divatban voltak a talányfejtő versenyek, s Kr. u. az V. századból maradt is ránk egy latin találóskérdés-gyűjtemény Symphosiusztól. De Európa más népeinek irodalmában is megtaláljuk a találóskérdést, így pl. a germán mondákban. Talányfejtésben versenyeznek Wartburg várában Klingsor von Ungerland és Wolfram von Eschenbach. Korán jelentkezik a francia irodalomban is és így tovább. Ezen rövid utalásokkal csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy a találóskérdésben egy valamikor igen nagybecsült műfajjal van dolgunk. Hogy a népköltésgyűjtők figyelme mégis csak olyan későn, szinte csak a legutóbbi évtizedekben terelődött rájuk, annak valószínűleg az az oka, hogy a találóskérdés abban a formájában, amint az az irodalomban dívott, nem

más, mint költőietlen észtorna, mint ilyen régen kikopott az irodalomból s ezzel a művelt közönség érdeklődési köréből is teljesen kiesett. De ha az irodalmi vagy műtalálós kérdések divatját multa is, a népi találósvers a mai napig gazdag változatokban él tovább valamennyi nép költészetében. A fent említett okokból azonban a népköltés gyűjtőknek valósággal újra fel kellett fedezniök, hogy a mese, közmondás és népdal mellett más figyelemreméltó ága is van a népköltészetnek.

Ugyanez a helyzet, talán még fokozottabb mértékben, Törökországban, ahol tudtommal első ízben SADETTIN NÜZHET ÉS MEHMET FERIT adtak ki találós kérdéseket „bilmeže“-ket¹⁾ a „*Konja Vilajeti Halkıyat ve Harsıyatı*“ c. művükben 1926-ban. Az oszmán-török találós kérdés irodalmához vö. KOWALSKI, *Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien* bevezetését. MEHMET HALIT a HAMAMIZADE İHSAN bilmeže gyűjteményéhez írt előszavában is (*Bilmeželer. Türk Halk Bilgisine ait maddeler* III. Istanbul, 1930. 771 drb.) ezt a helyzetet panaszolja fel: „*Memleketimizde şimdije kadar Halk bilgisile iştigal edenler, hemen umumijetle, „Halk Edebıyatı“ unvanı altynda munhasıyan Manilerle Saşairlerinin koşma ve Destanlarından bahsetmişler, bunların harişinde kalan Halk Edebıyatı mahsullerine temas etmeji hatırlarıyndan geçirmemişlerdir*“. És érdekes, hogy az oszmán-törökben a tisztán irodalmi és tisztán népies formájú találós kérdések mellett, a kettő kölcsönhatásából keletkezett változatok, továbbá az irodalmi találós kérdésnek elnépiesedett formái milyen sokféle alak-

¹⁾ *Bilmeže* = *bil-* 'tudni' a. m. találós kérdés. A *bilmeže* mellett *aramaža* = *ara-* 'keresni' és *bulmaža* = *bul-* 'találni' elnevezéseket is hallottam, de a szótárakban nem találok. Vö. RADLOFF: ad. *tapmaža* 'das Rätsel' = *tap-* 'finden' és ugyanennek a tőnek különböző származékait: tel. alt. šor. *tabyškak*; bar. *tabyšmak*; kar. T. *tabušturmax*; tel. *tapkak*; kmd. *tapkyš*; soj. *tabyzyk* valamennyi 'Rätsel' jelentésben. A sojoni *tabyzyk* változattal kapcsolatban utalok a Codex Cumanicus *tap tap tamyzyk* kezdetű találós kérdésére. BANG fordítását (Über die Rätsel des Codex Cumanicus. Sitzungsb. d. Preuss. Ak. d. Wiss. 1912. XXI. 335 l.) helyesbíti NÉMETH a ZDMG. 67 k. 578—79. oldalán s a kérdéses sort „erfasse nur, es ist eine Flamme“ értelemben fordítja. Ezzel szemben az oszmántörökben gyakori *min min minare dibi daire, bil bil bilmeže, bilmeže bildirmeže* játszi kezdősorok alapján „rate rate das Rätsel“ fordítást ajánlok. Ilyen értelemben módosítanám KOWALSKI fordítását is: *Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien*, 10. bilmeže.

ban található. Az irodalmi előzményekről mit sem tudó gyűjtő is hamar rájön, hogy itt egy régibb irodalmi hatásnak kellett léteznie, s hogy ez nem is olyan régen szűnhetett meg. Abból pedig, hogy nincs ember, aki ne tudna találókérdéseket, s hogy egyszerűbb aszszonyok 20—30 *bilmežé*-t is elmondanak egymásután, kitűnik, hogy Törökországban még sokkal elevebb a népköltésnek ez a forrása, mint másutt. Emellett szólnak azok a *bilmežé*-k is, amelyek újabb találmányokra vagy kulturális berendezkedésekre vonatkoznak, mint pl.

Bir kötüjü ojdum, ojdum
İçine bülbülleri doldurdum,
O bülbüller şakidikçe
Ben kejfimi ujdurdum [gramofon].

Egy fatörzset kivájtam, kivájtam,
 megtöltöttem fülemilékkel,
 amikor ezek a fülemülék megszö-
 jókedvem kerekedik. [lalnak,

Vagy:

Ben bu gün bir rāha vardym
arkasynda kambur var
kjāh ačylyr kjāh kapanyr
Arkasynda zinžiri var [Stambul
köprüsü].

Ma egy úton jártam,
 hátán púp van,
 hol kinyílik, hol bezárul,
 a hátán lánc van [a stambuli
 híd].

Nincs tehát igaza KÜNOS-nak, amikor a *muammá*-t (irodalmi találókérdés) a *bilmeže* veszedelmes ellenfelének nevezi (Oszmán-török népköltési gyűjtemény II. k. XXXII. 1.), a multban sem volt az, ma még kevésbé. A *muammá*-val ma már senki sem törődik, ellenben *bilmeže*-ket mindenki tud. Érdekes fényt vet a *bilmeže* szerepére a török életben HÜSEIN RAHIM-nak egy *Bilmeže, bildirmeže* c. cikke a *Vakyt* 1922. okt. 6-iki számában. Nem kevésbé érdekes ebből a szempontból ALI HAJDAR-nak 1931-ben kiadott *Milli bilmeželer* c. 327 találókérdésből álló gyűjteménye, amelyet pedagógiai céllal ad ki. A bevezetésben például ezeket mondja: „*Bilmeželer çožuklaryn ve genčlerin zekälaryny inželtmek ve keskinleštirmek için en muvafyk fikir idmanlarydyr . . . Folkloržular bilmeže namyna ne bulurlarsa, toplarlar. Fakat bu bilmeželer arasynda bazy žinasly ve čok müstehžen olanlary da vardyr . . . elimde mevžut olan bilmeželeri çožuklar ve genčler için kullanyšly, fajdaly olabiležek bir šekilde tasnif ettim*“.

Mielőtt az oszmán-török találókérdés részletesebb ismertetésére térnék, a gyűjtés körülményeiről szólok pár szót. Anyagomat a stambuli *kyz müallim mektebi* (tanítónőképző) növendékei közt

tisztán nyelvtanulási céllal gyűjtöttem 1925 tavaszán. Ez a gyűjtemény tehát olyan módon keletkezett, mint a BÁLINT GÁBOR kazán-tatár nyelvtanában felveit találóskérdések, amelyeket a kazáni keresztény tatár iskola növendékei jegyezgettek fel. A variánsokkal együtt akkoriban körülbelül 600 új *bilmežé*-m volt, de az azóta megjelent fentemlített gyűjtemények folytán számuk alaposan megcsappant. Kérdzősködéseimre természetesen sokszor hallottam újra meg újra ugyanazt, megisméltődtek KÜNÖS (Oszm.-török népköltési gyűjtemény II. k. 1889. 278 drb), KOWALSKI (Zagadki ludove tureckie. Krakó 1919. 141 drb., Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien. Festschrift für GEORG JAKOB, Leipzig 1932. 60 drb. és Türkische Volksrätsel aus Kleinasien. Archiv Orientalni IV. 84 drb. Ez a két utóbbi gyűjtemény már csak jelenlegi munkám kiszedése után jutott a kezembe), HAMAMIZADE és ALI HAJDAR találóskérdései is, de ezekből mindég csak azokat veszem fel, amelyeknek módosult, teljesebb vagy értelmesebb alakját találtam. Nemcsak a növendékek, az értelmes SAFET, NADIRE és HAMIDE hanyom voltak segítségemre, hanem az iskola tanárai és tanárnői is, különösen LEBIBE, AZIRE és ZAHIDE hanyom. A legtöbbet azonban ALI HAJDAR bejnek, az intézet akkori pedagógiai tanárának köszönhetek, aki sokoldalú etnográfiai ismereteivel megbecsülhetetlen szolgálatot tett s rendelkezésemre bocsátotta egy korábbi kis gyűjteményét, amit ugyanezen iskola növendékeitől jegyezgetett fel. Bár a növendékek Törökország különböző vidékéről származtak, irodalmi nyelven igyekeztek beszélni s így nyelvjárási érdekességre nem tarthat számot ez a gyűjtemény. Kikérdezgettem továbbá az intézetben alkalmazott cselédséget, s ha alkalmam adódott, társnőim látogató ismerőseit is. Az egyetlen LEMAN és NADIDE hanyom voltak buzgó segítségemre, az irodalmi találóskérdések fejtegetésében pedig ABID és HAMDİ bej.

Amikor az ember *bilmežé*-k után kérdezősködik, mindenféle csoportjukból hall példát, mert a török találóskérdés is nagyjában ugyanazon keretek között mozog, mint a föld minden más népéé. Itt is vannak mindenféle fajta tudáspróbák, tréfás kérdések, találósversek és találósmesék (részletes osztályozásukat a magyarban lásd SZENDREY Zs.: Népélet, 1923/24. 83 l.), én azonban csak egy bizonyos körükre szorítkoztam arra, amelyet PETSCH a „Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsel“ című művében „wirkliche Rätsel“-nek, igazi találóskérdésnek nevez. Ennek nem az az oka, mintha a „wirklich“ és „unwirklich“ megkülönböztetést valami sze-

rencsésnek tartanám, hanem mert az „unwirkliche Rätsel“ csoportjába tartozó mesterkéltné tudáspróbák és rövid találókérdések mind nyelvi, mind tárgyi szempontból keveset nyújtanak. Külön ki kell emelnem azonban ebből a csoportból a helyesíráson alapuló *bilmežé*-ket, amelyek számban messze felülmúlják az ide tartozó egyéb találókérdéseket és még ma is nagy a becsületük. Ilyenek például:

Senede bir, ajda iki, haftada üç gül açar [sene, aj, haftadaki noktalar].

Az évben egy, a hónapban kettő, a hétben három rózsa nyílik [az év, hónap és hét leírt szavak pontjai: سنة, آي (amikor kapcsolódik) és هفته].

Vagy: *Benim jarymyn ismi čičeje konmuš su dur* [kema].

Az én barátom neve virágra helyezett víz [كل = كمال (gül) + ماء (a. ma') víz].

Se szeri se száma az effajta találókérdéseknek, s amint halottam, még gyűjtjük is akadt. Ezek mind az arabbetűs írás sajátosságában gyökereznek s mint ilyenek nem lehetnek népi eredetűek. Mindenesetre legfőbb ideje lenne megmenteni őket a feledéstől, mert a latin írásrendszerre való áttéréssel mind kevesebbek számára lesznek érthetők. A találókérdéseknek ebből a fajtájából NÉMETH is feljegyzett egypárat kumük nyelvtanulmányában KSz. XII. Az általam gyűjtött találókérdés-csoportra az a jellemző, hogy ezek nem az értelmet, hanem elsősorban a fantáziát foglalkoztató leíró vagy elbeszélő hosszabb-rövidebb versek — amiért találóverseknek nevezem őket —, de van közöttük próza is. Ezeknek a megfejtését vagy tudja az ember vagy nem, de kitalálni a legtöbb esetben lehetetlen. A kérdezett úgy segít magán, hogy megkérdi: *žanly-my?* *žansyz-my?* élő, élettelen? s ha ez sem segít, tovább megy: *jenir-mi,* *jenmez-mi?* ehető, nem ehető? Ezek a *bilmežé*-k felölelik az egész világot, az égitestektől a könyhaedényig, de vannak a fantáziát különösen foglalkoztató dolgok, mint amilyen a gránátalma, a tojás, a mangal, az óra, a nargile, a nap, a hó stb. Ezek azután rendkívül nagy számmal vannak képviselve és felhasználják a nyelvet minden eszközt: a hasonlatot, metaforát, hangfestést, egészen a játsszi szóképzésig mindent, hogy minél költőibben fessék és mégis ravaszul burkolják tárgyukat. A találókérdések alapanyaga amint azt ANTTI AARNE is kifejti, a megtévesztés, s ehhez járul a megol-

dást segítő mozzanat: ¹ kutya ugat ² csont kerítés mögött [nyelv].
 Ugyanúgy van ez a török találósverseknél is, csak talán színesebbek, mint a nyugati népek hasonló termékei. Pl.:

*Ortaja bir gümüş jüzük kojdum,
 aj geldi alamady, güneş geldi aldy.* [Buz]

¹
 Egy ezüst gyűrűt tettem ki,
²
 eljött a hold, nem tudta elvinni, eljött a nap, elvitte [jég].

A gyűjtött anyagot a megfejtések alapján tárgyi csoportokba osztom, mert minden egyes osztályozási alapnál ez felel meg leginkább a további összehasonlítás céljainak, a tárgyi csoportokon belül pedig amennyiben erről szó lehet, az egyszerűbb, rövidebb formából haladok az összetettebb felé, hogy így mintegy magunk előtt lássuk a bővülést, fejlődést. Ott, ahol értelmét látom, hozzáfűzöm a rendelkezésemre álló forrásokból a megfelelő irodalmi bilmežét is.

Látva ugyanis a népi találósversek nagy stílusbeli különbségeit, kutatni kezdtem korábbi irodalmi gyűjtemények után abban a reményben, hogy esetleg találok népi *bilmeže* gyűjteményt is. Hosszas keresgélés után két érdekes kis füzetre akadtam a stambuli čarsiban. Az egyik címe: *لطائف الغاز . بيلمه چه سنه ١٢٨٩*. (*Letāif-ül-Lugaz. Bilmeže. sene 1289.*) 8° 32 1. Összesen 236 találósverset tartalmaz. Amint már a címe is elárulja, itt műköltőtől származó bilmežékkal van dolgunk. Hosszas ismertetés helyett egy pár példát mutatok be belőlük. A megfejtés mindég előre van bocsátva:

38. Šamdan.

*Ol ne dir kim ažeb-i-šadrevān,
 Suju donmuš görüniür guja hemān*

Mi az a vize megfagyott csodálatos szökökúthoz hasonló valami [kandaláber].

84. Hošap.

*Ol ne derja dir ki čok tur ževheri
 bir ajaklu dur anun dalgyčlary,
 akčesiz pulsuz dālarlar daimā,
 čykaryrlar lāl-ü-jākut bi behā.*

Micsoda tenger az, aminek sok a drágaköve,
 a bűvárai egy lábúak,
 pénz nélkül merülnek alá mindég
 s értéktelen gránátot és rubint hoznak fel [kompót hosszú
 lével].

118. *Kandit.*

*Ol ne dir kim bir azeb sirca seraj
 ici ajdynlyk sanasyn domus aj,
 bir garaib havzu var dyr bulanyk
 turur anda sakyn olmus bir balyk.*

Mi az a csodálatos üveg seráj,
 belseje fényesség, azt hinnéd a hold kelt föl,
 van egy zavaros csodás tava,
 amelynek egy hal lett a lakója [mécs].

Vannak benne azután olyan találósversek, hogy alig akad ben-
 nük török szó, csupa arab és perzsa, de a túlnyomórésze ilyen
 természetű. Némelyik azonban egészen népies hangú, úgyhogy csak
 a verselés árulja el a műköltőt, pl.:

141. *Nohut.*

*Ol ne dir ki cok tur onun tanesi
 her birinin baska baska annesi.*

Mi az aminek sok a darabja,
 és mindegyiknek más-más az anyja [borsó].

A kis füzet név nélkül jelent meg, de a számos bilmezébe
 beleszótt ABDI név úgylátszik a szerző vagy inkább a gyűjtő nevét
 rejti. Az anyag ugyanis annyira különmemű, hogy okvetlenül több
 forrásból származik. Később találtam még két példányt ebből a
 füzetből, az egyiket HAJDAR bejnek, a másikat NÉMETH professzor
 úrnak ajándékoztam.

A másik füzet címe: *اب ناه (Mu'ammā nāme)*, a hižre
 1291-ik esztendejéből. 8° 32 l. Összesen 103 *mu'ammā*-t (irodalmi
 találósvers) tartalmaz, amelyek éppen olyan körmönfontak, mint a
 divánok *mu'ammiat* fejezeteiben — rendesen a gazeliát előtt —
 található találósversek. Nyelve sokkal idegenszerűbb, mint az első
 füzeté s noha a megfejtés itt is meg van adva, a legtöbb esetben

alig tudunk a megfejtésnek megfelelő értelmet kihámozni. Ennek a gyűjteménynek az az érdekessége, hogy a megfejtéseket a füzet elején megszámozva egy kis jegyzetben adja, de nemcsak felsorolja őket, hanem magyarázatot is fűz hozzájuk pl.: *sorguç, gelinlerin başynda olan | su üzerinde ve deniz kenarynda olan köpük | ary, bal japan bir bözek | gözlerine koymak için gözlük |* és így tovább. Ezeknek nemcsak a nyelve idegenszerű, de a találósversek tárgya is nagyon keresett. Látszik, hogy a szerzőből nem a tárgy érdekessége váltotta ki a *mu'ammā*-t, hanem keresett valami tetszőleges tárgyat, hogy ír hasson, mert divat volt. Vannak pl. ilyen tárgyai: *kujumžu dükjanynda olan žamly kafes, vagy Asly ičün janan Kerem*. Ez a perzsa történet nagyon népszerű lehetett, mert a népmesébe is beleszővődik: *olan Kerem gibi janar*, KÜNÖS, Oszm.-tör. népköltési gyűjtemény II. k. 40. l. Ez a füzet is név nélkül jelent meg, de itt meg a REŠİD név van nagyon sok *mu'ammā*-ban elrejtve. A két gyűjtemény nem független egymástól, vannak bennük megegyező részek, de a *mu'ammā nāme* mindég kibővítve, megtoldva s némi változtatással adja elő a *Letāif-ül-Lugaz* ugyanazt a találósversét. Egészen bizonyosra vehető, hogy a valamikor nagy közkedveltségnek örvendő találóskérdések számos hasonló gyűjteményben foroghattak közkezen. Emellett szólnak a nép körében elterjedt műbilmežék is, amelyeknek forrását nem ismerjük. A *bilmeže, lugaz* és *mu'ammā* összefüggése, továbbá az irodalmi találóskérdésnek az arab, perzsa és más nemzetek efféle termékeihez való viszonya még teljesen tisztázatlan kérdés. HAJDAR bejnek említett gyűjteményében van ugyan egy „*Ilmi ve edebi bilmeželer*“ c. fejezet, de itt csak egészen röviden utal a népi és irodalmi találóskérdések különbségeire: *Edebi bilmeželer umumijete mahdüt bir zümrenin malydyr. Milletin umum fertleri bunlary tanymaz ve kullanmaz . . . Edebi bilmeželerin, muammalaryn, lügazlaryn ekserija kailleri, müžitleri malümdür . . . Szaz šairleri tarafyndan söjlenenlere muamma ve šairler tarafyndan söjlenenlere lügaz dijebilirir*. A tárgyalta két gyűjteményt annakidején Stambulban nem ismerte senki, pedig sok érdekességük van. Nyelvük sokkal régiesebb, mint a megjelenési időpont és különösen figyelmet érdemelnek a művelődéstörténeti értékű bilmežek, amelyek a használatból ma már kiment tárgyak leírását tartalmazzák. Ilyen pl. a *Letāif ül-Lugaz: Divit* (régí fajta, övben hordozható tintatartó), vagy a *mu'ammā nāme: Kjad mystary* (a mi sorvezetönket helyettesítő régí eszköz), *arka kašyy*

(a kisázsiai pásztoroknál a viszkető hát megkaparásához használt eszköz) megfejtésű bilmežei.

Fontos volna továbbá az egész törökség *bilmeže* kincsének összegyűjtése. SAMOJLOVIČ a Živaja Starina XVIII. kötetében összeállítja a török találóskérdés irodalmát 1909-ig. Ezt kiegészíti S. MALOV a *Ročník Orientalistični* IV. kötetében 1926-ig. Ha végig olvassuk ezeket s még hozzávesszük az azóta megjelent gyűjteményeket, meglepetve látjuk, hogy elég szép anyag áll már rendelkezésünkre. Ugyszólván nincs török nép, amelytől ne volna legalább pár bilmeženk, a baj csak az, hogy a feljegyzések legnagyobb része nem tudatos gyűjtés eredménye, hanem különböző érdeklődési szempontból történt esetleges feljegyzés, amilyenek pl. az egyes nyelvtanok példatárába felvett találóskérdések is. A nagyobbik baj azonban az, hogy egy részük hozzáférhetetlen helyen, orosz folyóiratokban és napilapokban jelent meg. Eredetileg azt terveztem, anyagomat összevetem az egész törökség bilmežéivel, de erről hamarosan le kellett mondanom s be kellett érnem azzal, hogy az egyes találósverseknél utalok a hasonló-megfejtésű oszmán-török bilmežékre, miáltal kitűnik az illető bilmeže népszerűsége s megkönnyíti az érdeklődőnek az összehasonlítást. Erre annál inkább van szükség, mert az eddigi gyűjtemények más lényegtelen szempontból osztályoznak — KÚNOS a bilmeže kezdőbetűje alapján, KOWALSKI gyűjteményeiben pedig, amelyek tulajdonképpen nyelvjárás-tanulmányok, a bemondók személye szerint csoportosulnak —, elég az hozzá, hogy a variánsok nagyon szétszóródnak. *Hamamizade* már a megfejtés kezdőbetűjét veszi alapul, miáltal az egy tárgyra vonatkozók együtt maradnak. ALI HAJDAR még tovább megy, mert ilyen tágabb csoportokat foglal össze: 1. *Insan ve insan vüžudu*, 2. *Elbise, čamašyr, ajakkaby*, 3. *Ev, evin aksamy, bina*, 4. *Ev ešjasy*, 5. *Aleller, düzenler*, 6. *žemijet hajaty*, 7. *Jemekler, jenilen šejler*, 8. *Mejvalar*, 9. *Sebzeler*, 10. *Böžekler*, 11. *Hajvanlar*, 12. *Čiček, nebat*, 13. *Tabiat ve tabiü hâdiseler*, 14. *Zeman ve insanyň hajaty*. Csak azt nem értjük, hogy az egyes csoportokon belül miért nem veszi egymásután az egy tárgyra vonatkozókat, hiszen nemcsak a folklorista, hanem a gyermek is, akinek szánta, több hasznát látná.

A hozzáférhető anyag alapján mindent összevetve megállapíthatjuk, amit különben KOWALSKI is hangsúlyoz a *Zagadki Ludove Tureckie* c. gyűjteménye bevezetésében, hogy az oszmán-török találóskérdés nem igen árul el semmiféle sajátos vonást, csupán a lokális színezet különbözteti meg más népek találóskérdéseitől, amilyen állat-

és növényvilág, az éghajlat, a művelődés és a vallás különbsége. ROBERT LEHMANN-NITSCHÉ a Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 24. évfolyamában a találókérdéseknek XII. csoportját állapítja meg, az alapanyag vagyis a megtévesztő rész alapján. Szerinte ANTTI AARNE említett példamondata „kutya ugat, csont kerítés mögött” a zoomorfikus csoportba tartozik, a kiegészítő vagyis a megfejtést elősegítő rész alapján pedig ezen csoport első alcsoportjához: „Allgemeine Angabe über Lebensweise”. A találókérdéseknek ezt az osztályozási rendszerét Argentínában gyűjtött anyag alapján építi fel, de a példákat WOSSIDLO meklenburgi és BIELENSTEIN lett gyűjteményéből veszi, mint amelyek hozzáférhetőbbek az olvasó számára. A találókérdéseknek ezen általánosérvényű osztályozási keretébe beleillenek a török találókérdések is. Nem lehetetlen azonban, hogy az egész török anyag alapos összegyűjtése és feldolgozás után kitünne, hogy a török bilmezőknek vannak egészen sajátos vonásai is, amik ilyen felületes összevetésnél nem tűnnek fel. ANTTI AARNE pl. megkísérelte a nyugati és keleti népek találókérdéseinek előadásbeli különbségeit megállapítani. Az is elképzelhető, hogy a török bilmezők valamiképpen kiválnak a többi keleti nép találómeséi közül és esetleg a finnugorsággal mutatnak rokonságot. Itt SOLYMOSSY kiváló mesetanulmányaira gondolok. A mesemotívumok könnyen vándorolnak és könnyen variálódhatnak, de bizonyos sztereotip kifejezésükben elárulják eredetüket. A találókérdések anyagát az élet szolgáltatja minden berendezésével, amely nagyjában azonos az egész föld kerekességén. A felfogás és előadásmód pedig az emberi gondolkodás egyöntetű adottsága folytán ugyancsak csekély ingadozást mutat. Ehhez hozzájárul az irodalmi találókérdés szélesebb körre kiható kiegyenlítő hatása, úgyhogy eredetiséget valószínűleg itt is csak bizonyos kifejezésbeli fordulatokban fogunk találni. Nincs tudomásom róla, hogy a Finn Irodalmi Társaság birtokában levő körülbelül 40.000 drb. találókérdés mennyiben dolgozódott fel s mennyiben nyújtana biztos alapot egy ilyen természetű összehasonlításhoz.

Ezzel át is térek az anyag közlésére. A nagyobb tárgyi csoportokon belül egymásután veszem az egy tárgyra vonatkozókat. Egy kis zavar csak ott mutatkozik, ahol ugyanegy találókérdésnek minden sora más-más tárgyra vonatkozik, vagy ahol a bilmezőknek több megfejtése van. A tárgyi csoportok végén utalok KÚNOS (K.), KOWALSKI (Kow.; jelzés nélkül a Zagadki ludove tureckie gyűjteményt értem), HAMAMIZADE (HAM.) és HAJDAR (H.) hasonló megfejtésű bilmezőire,

tehát nem a sokszor egészen eltérő megfejtésű szövegvariansokra, amint azt Kow. bizonyos szempontból nagyon helyesen teszi. A két eljárás mindenesetre kiegészíti egymást. A számok a bilmezőknek az illető gyűjteményben viselt sorszámát jelölik. A majd folytatódó anyagközlést mutatóval zárom le.

I.

A természet.

1.

Égitestek és természeti jelenségek.

1. *Babamyn sar̄ȳny sarar̄ym, sarar̄ym bitmez [dünja].*
Apám turbánját göngyölítem, göngyölítem, nem ér véget
[világ].

2. *Ne dir ol kim dokuz kübbelü žāmi',
minaresi jok amma hajly väsi'
geže kandil janar ve gündüzün mūm,
bu minvāl üzre etmiş any kajjūn [dünja], vö. Letaif-ül-
[Lugaz 79.)¹⁾*

Mi az a kilenc kupolás žami,
minaréja nincs, de meglehetősen nagy,
éjjel mécs ég benne és nappal gyertya,
ilyennek teremtette az Isten [világ].

3. *Āyr haljy silkemedim
ufak tašlary dövemedim [gök, jyldyzlar].*

A nehéz szőnyeget nem tudtam kirázni,
az apró köveket nem tudtam összetörni [ég, csillagok],

4. *Bir sinide iki tauk
biri syžak, biri souk [gök, güneš, aj].*

Egy *sini*-ben ²⁾ két tyúk,
az egyik meleg, a másik hideg [ég, nap, hold].

¹⁾ A Letaif-ül-Lugaz *bilmezé*-inek megszámozása csak tőlem ered.

²⁾ *sini* nagy kerek fém tepsi, amelyet alacsony zsámolyra téve asztal-lapként használnak s a földön körülülük.

5. *Havluju jajamadym, [gök]
inžiji dizemedim, [jyldyklar]
altun tas, [aj]
gümüš makas [alümsama].*

A törülközöt nem tudtam kiteríteni, [ég]
a gyöngyöt nem tudtam felfűzni, [csillagok]
arany tányér, [hold]
ezüst olló. [szivárvány]

Vö. K. 98, 198; Kow. Nordbulg. 10; HAM. 199—203, 354;
H. 300, 312, 315.

6. *Dam üstünde bir kalbur ževizim var [jyldyklar].*

A háztetőn van egy rosta dióm [csillagok].

7. *Dam úzerinde bir tava fyndyk [jyldyklar].*

A ház tetején egy tava¹⁾ mogyoró [u. a.].

8. *Fyryn üstünde bir kalbur jumurtam var [jyldyklar].*

A kemencén egy rosta tojásom van [u. a.].

Vö. K. 52, 98; Kow. Nordbulg. 140 és Kleinasien 1, 25; HAM.
203, 730—733; H. 307, 309, 317.

9. *Bir avuž šeker dünjajy gezer [güneš yšy].*

Egy marék cukor, a világot bejárja [napfény].

10. *Kökü havada, dallary ašada [güneš].*

Gyökere a levegőben, az ágai lent [nap].

11. *Evler dibinden kyvyšlamadan gečer [güneš].*

A házak tövében zaj nélkül megy el [u. a.].

Vö. K. 38, 98, 168, 169, 230, 249; Kow. 8, 27, 113, 115,
134 és Kleinasien 16, 19, 57, 79; HAM. 86, 205, 221—224; H. 311.

¹⁾ tava egy nyeles edény.

12. *Fyryn üstünde jarym somun [aj].*

A kemence tetején fél somun¹⁾ [hold].

Vö. K. 52, 87, 98; Kow. 9, 90 és Kleinasien 34, 69; HAM. 29—32, 203, 225; H. 310, 314.

13. *Altyn araba gümüš tekerlek
gider jajlaja pamuk dökerek [kar].*

Arany szekér ezüst kerék
megy a mezőre pamutot szórva [hó].

14. *Bir bejaz jorganym var,
her jeri örter, suju örtmez [kar].*

Van egy fehér takaróm,
Minden helyet betakar, a vizet nem takarja [hó].

15. *Bir çarsafym var* Van egy çarsaf-om²⁾
bütün dünjajy örter az egész világot betakarja,
denizi örtmez [kar]. a tengert nem takarja [u. a.].

16. *Eze kojdum, büze kojdum
ožak bašyna čize³⁾ kojdum [kar].*

Összezuzva, összenyomva
a tűz mellé olvadni? tettem [u. a.].

17. *Felek habz ejlenmiş altyn šamdany,
gümüš pervaneler tutmuş žihany [güneš, kar].*

A végzet foglyul ejtette az arany csillárt
Ezüst pillangók lepték el a világot [nap, hó].

Vö. K. 122, 178, 251; Kow. Kleinasien 2, 42; HAM. 324—329, 331, 332, 652; H. 302.

18. *Sandyk sandyk üstünde,
žamlar ajak üstünde,
kamer geže piširir,
güneš gündüz onu jer [kar, buz].*

¹⁾ Kerek fekete kenyér.

²⁾ A mohamedán nők egész testet betakaró fekete utcai ruhája.

³⁾ čiz- 'linien ziehen, ausstreichen, ausstrecken'. Vö. čizin- 'sich retten, sich aus dem staube machen'.

25. *Elsiz ajaksyz* kéz nélkül, láb nélkül,
čikar merdüvensiz [*duman*]. földmegy lépcső nélkül [füst].

26. *Biri gider gelmez*
biri oturur kalkmaz
biri jer doymaz [*duman, kül, ateş*].

Az egyik elmegy, nem jön vissza,
 a másik ül, nem kel föl,
 a harmadik eszik és nem lakik jól [füst, hamu, tűz].

Vö. Kow. 42; HAM. 22—28, 163, 166.

27. *Hiddetleniğe güzeleşirim* Minél inkább haragszom, annál
ben kim-im? [*deniz*]. szebb vagyok,
 ki vagyok? [tenger].

28. *Bir su dir ki içilmez* Egy olyan víz, ami nem iható
jürüjerek geçilmez [*deniz*]. menvén, át nem gázolható [u. a.].

29. *Karşudan gördüm bā gibi* Túlról láttam mint egy szőlőskert
güverir¹) bostan gibi zöldel mint a veteményeskert
etekleri zil çalar ruhája fodra csilingel
jüzü gülistan gibi [*deniz*]. arca mint a rózsáskert [u. a.].

Vö. *korkudan dudaklary güverüp* = *kök*. H. RAHMI., Kujruklu
 jyldyz 34 l.

Vö. HAM. 1, 143, 168, 354; H. 318.

Itt említem mindjárt a hajóra vonatkozó találósverseket is. Az
 első egyszerű változata a legutóbbi tenger jelentésű bilmežének:

30. *Buradan baktym bā gibi*
janyna gittim dā gibi
etekleri şyr şyr akar
kendi arslanlar gibi [*vapor*].

Innen néztem mint egy szőlőskert,
 közelébe mentem mint egy hegy,
 a ruhája széle *şyr şyr* folyik,
 ő maga olyan mint az oroszlán [gőzös].

31. *Bülbül kuşun dymāy
joktur onun ajāy
kuş içinde hanky kuş
tepesinde ajāy.* Fülemile madár torka,
nincsen lába,
a madarak közül melyik madár?
tetején a lába.

Ehhez a bilmezéhez az a mese fűződik, hogy egy hajóskapitány mondta el több bej társaságában azzal, hogy aki kitalálja, annak adja a hajót. Természetesen nem tudták kitalálni. De megjelenik a mesebeli *kel olan (tekin olan)*, addig unszolja a kapitányt, míg neki is elmondja s erre az alábbi verssel felel:

*Bülbül kuşun temmi
āşıklaryn zemmi dir
sizin bilmedijiniz ā bejler
şu altymydzaki gemi dir [gemi].*

Fülemile madár legjobbja
a szerelmesek panasza,
amit ti nem tudtok urak,
az az alattunk levő hajó [hajó].

Kitalálja és megkapja a hajót.

2.

Növényvilág.

32. *Hüžre hüžre murabba
şive şeker [şivesi, konuşmasi,
dady şeker gibi inži döker
[nar].* Sejt, sejt négyszögü
eukor ízű, gyöngyöt szór [gránát-
alma].
33. *Bir kutum var araby
içinde dir şaraby
dejme dülger japamaz,
kujumžular dizemez [nar].* Van egy arab ládikóm
belsejében a bora,
akármilyen asztalos el nem készíti,
akármilyen aranyműves el nem
rendezi [u. a.].
34. *Marmaradan gemi gelir
geminin içi kutu dolu
kutužular bilmez onu
kutun içi kjad dolu* A Márványtenger felől hajó jön
a hajó tele ládikóval,
a ládacsinálók nem értenek hozzá.
a ládikó belseje papírral van tele

- kjadžylar bilmez onu* a papircsinálók nem tudnak hozzá.
kjadla iči božuk dolu a papír belseje gyönggyel tele
božukčular bilmez onu [nar]. a gyöngycsinálók meg nem csinál-
 ják [u. a.].
35. *Ne dir ol kal'a-i- pākīze* Mi az a tiszta színes vár
rengin
zeberžed kule amma hajly egy édes topáztorony,
širin
niže ževher var anlarda hogy mennyi benne a drágakő
bilir nās tudják az emberek
kimi la'l ve kimi jākut ve egyik rubin, a másik gránát és
elmas [nar]. gyémánt [u. a.].
 (vö. Letaif-ül-Lugaz 211.)
- Vö. K. 124, 192, 239, 265; Kow. 9 és Kleinasien 9; HAM. 515—530; H. 170, 179, 185, 192, 196, 200, 214, 226.
36. *Bir fyrynym var* Van egy sütőkemencém
dört dilim ekmek alyr [ževiz]. Négy szelet kenyeret fogad be [dió].
37. *Uzaktan baktym helil melil* Messziről néztem *helil melil*
janyna vardym kililli demir közelébe mentem, csukott vas
var bašyna, otur gevir [ževiz]. eridj oda, ülj le és rágjad [u. a.].
38. *Bir ala karga bir dala kondu* Egy tarka varju ült az ágra
bir sulak attym toz duman egy *sulak*²⁾-ot dobtam, por és füst
oldu [ževiz]. lett [u. a.].
- ²⁾Jelentését nem tudták. Vö. BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz 183, 187 l.: *suluq, suobuq* 'Tuch, Turban'; RADL. kirg. *suluk*, 'Handtuch'.
- Vö. K. 60; Kow. Nordbulg. 21, Kleinasien 6, 21, 36; HAM. 95—99; H. 177, 180, 187, 203, 207, 225.
39. *Diši tava karasy* Külsőleg a *tava* feketesége
iči pejnir sarusy [kestane]. belül a sajt fehérsége [gesztenye].
40. *Karšydan baktym kapkara* Tülről néztem, koromfekete
janyna gittim kyrk para odamentem, 40 para [u. a.].
[kestane].

41. *Dādan gelir arapçyk* A hegyekből jön arabocska
ajāynda čorapçyk [kestane]. a lábán harisnyácska [u. a.].
42. *Bejler kürkünden asylymş* A szörméjüknél fogva felakasztott
[kestane]. *bej-ek* [u. a.].
43. *Ol ne dir kim esmāni bir güzel šehr-i latif*
kürklerin ters gişüp anda salanyr niže zarif [kestane].

(Vö. Letaif-ül-Lugaz 130.)

Mi az? a neve egy szép elegáns város,
 Szörméjét fordítva öltötte magára s finoman himbá-
 lózik [u. a.].

Vö. K. 29, 133; Kow. 5, 114; HAM. 377—383; H. 173, 182,
 212, 216.

45. *Bize dün akşam bir müsafir geldi,*
čarşafy jeşil, entarisi kyrmyzy, düjmeleri sijah idi,
ažeba bu hanym kim idi? [karpuz]

Tegnap este vendég jött hozzánk,
 čarsaf-ja zöld, entari-ja piros, a gombjai feketék voltak,
 vajjon ki lehetett az a hölgy? [dinnye]

46. *Ne dir ol kal'a-i-pākize gevhēr*
pusuja girmiš anda niže jüz er
kzylyly, karaly, saryly, akly
dururlar anda hazyr šöjle sakly
ki her kim feth ederse ol hysāry
bulur ol demde ol erler mezāry [karpuz].

(Vö. Letaif-ül-Lugaz 142.)

Micsoda vár az, csupa drágakő,
 hány száz ember van ott a fedezékekben,
 pirosak, feketék, sárgák és fehérek
 ülnek ott készen elrejtözve,
 mert bárki hódítsa meg ezt a várat,
 ezek az emberek abban a pillanatban sírjukat lelik [u. a.].

Vö. K. 11; Kow. 43, 56, Nordbulg. 32; HAM. 340—344; H.
 118, 171, 222.

47. *Sulu syrtilak [portakal].* Leves syrtilak? [narancs].
48. *Sary dyr zerdāli gibi
sulanyr ŧeftali gibi
vallahi zerdali dejil
billahi ŧeftali dejil [portakal].* Sárga mint a kajszinbarack
leves mint az őszibarack
bizonyisten nem kajszinbarack
bizonyisten nem őszibarack [u. a.].
49. *Elle beni, belle beni
iskelede bekle beni
ben bir duti kuŧu idim
ŧükker ile besle beni [portakal].* Fogj meg, ismerj meg
a kikötőben várj engem,
én papagály voltam,
cukorral táplálj engem [u. a.].
Vö. K. 45, 110; Kow. 81; HAM. 567, 568.
50. *Bejazle baŧladym, jeŧil ile
iŧledim
kyrmyzy ile nehajet buldum
[kiraz].* Fehérrel kezdtem, zölddel foly-
tattam,
pirossal fejeztem be [cseresznye].
51. *Minareje kar jāmiŧ
kar ŧüstüne kan damlamyŧ
[kiraz].* A minarére hó esett
a óra vér csöpögött [u. a.].
52. *Ille ille illesi
ille kadyn düjmesi
ille hoŧtur jenmesi
ille güc tür bilmesi [kiraz].* Ille ille illesi
ille az asszony gombja
ille kellemes az evése
ille nehéz a kitalálása [u. a.].
Vö. K. 177; HAM. 390—94; H. 181.
53. *Baŧy bāly bir jemiŧ [viŧne].* Feje összekötött gyümölcs [meggy].
54. *Iki dilber jola gider, bir birine nisbet eder: aman jolžu kuzum
jolžu benmi güzel? omy güzel? Ben bir jolžujym dar defter
süzerim¹⁾ ikinizi žani jürekten severim, sende güzel ode güzel.
[kirezle viŧne]*
- Két szép útra kel, mindkettő duzzog: ugyan utas, bárányom utas,
én vagyok-e a szép? ő-e szép? Én utas vagyok, sietős az
utam, mindkettőtökét szívből szeretlek, te is szép vagy, ő is
szép, [cseresznye és meggy].

¹⁾ Vö. *vakyt süzerim* = *vaktym az, duraman... kalburdan süzme* = *ejiden eji bakmak*.

55. *Sary tauk dalda jatar*
dal koparsa jerde jatar
[ajva].
Sárga tyúk ül a fán
Ha az ág leszakad, földön fekszik
[birsalma].
56. *Sary kyz sarkyb durur*
düšezeim deje korkup durur
[ajva].
Sárga lány lóg folytonosan,
leesek mondván fél állandóan.
[u. a.]
Vö. K. 218, 220; Kow. 81; HAM. 41, 42; H. 202, 220.
57. *Šekli jumru*
üstü deri
iči dary [inžir].
Az alakja gömbölyű
a felseje bőr
a belseje dara [füge].
58. *Dal derunynda dary*
ambary [inžir].
A lomb mélyében dararaktár [u. a.]
59. *Deveden büjük (=āž)*
pireden büjük (=čekirdek)
zehirden ažy (=süt)
baldan tatly (=jemiš)
[inžir].
A tevénél nagyobb (=fa)
a bolhánál kisebb (=mag)
a méregnél keserűbb (=tej)
a méznél édesebb (gyümölcs)
[füge].
Vö. K. 11; Kow. 80 és Kleinasien 5, 22. HAM. 55, 269—273;
H. 189, 210.
60. *Alty odunluk*
ortasy otluk
üstü sovanlyk [ijde].
Alul fa
középen fű
fölül hagyma [ruellia guttata].
61. *Üstünde čuvalžylar*
altynda pamukcular
altynda kalemžiler [ijde].
Fölül a zsákosok
alatta a pamutosok
alatta az íróttollasok [u. a.]
Vö. HAM. 263—68; H. 188, 209, 227.
62. *Ulu dāa gittim*
bir kuš vurdum
etini jedim
kemijini attym [üzüm].
Egy magas hegyre mentem
madarat lőttem
a húsát megettem
a csontját elvetettem [szőlő].

63. *Annesi ırı bürü* (=kök, gövde)
babasy jeşil donlu (=japrak)
kyzy güzellerden güzel (=üzüm)
ölu şiselerde gezer (=şyra) [asma].

Anyja ide-oda csavarodó (=gyökér, törzs)
 apja zöldnadrágos (=levél)
 leánya a szépek legszebbje (=szőlő)
 fia üvegekben sétál (=must) [szőlőtő].

64. *ırüm bürüm babasy* (=asmanyn kökü)
jeşil donlu annesi (joprak)
zyppredeli āasy (şarab)
baldudakly ablasy (üzüm) [asma].

Ide-oda csavarodó az apja (a szőlőtő gyökere)
 zöldnadrágos az anyja (levél)
 bolond a bátyja (bor)
 mézajakú a nénje (szőlő) [szőlőtő].

65. *Babasy büklüm büklüm* (=asma kökü)
*annesi jajlan*¹⁾ *kadyn* (=japrak)
kyzy güzellerden güzel (=üzüm)
ölu şöhbellerde gezer (şyra ve şarab) [asma]

Apja csomós-csomós (=gyökér)
 anyja kiterjedt asszonyság (=levél)
 leánya a szépek legszebbje (=szőlő)
 fia szórakozóhelyeken sétál (=must és szőlő) [szőlőtő].

66. *Annesi japrak kadyn* Anyja levél asszonyság
babasy kambur Sulejman apja pupos Szulejman
javrusu žirživ güzeli [üzüm]. gyereke a legszebb csibe [szőlő].

67. *Ol ne dir kim boju gājet uzanyr*
kendi durur kyzy akča kazanyr [asma üzüümü]

Mi az aminek a teste nagyon elnyúlik
 ő maga ül, a leánya pénzt keres [szőlő]

Vö. K. 25; Letaif-ül-Lugaz 40.; Kow. Kleinasien 44, 77;
 HAM. 17, 695; H. 190, 211.

¹⁾ Más változatokban *jajma*.

68. *İci kemik dişi et [hurma].* Belül csont, kívül hús [datolya].
Vö. HAM. 246, 247; H. 205.
69. *Cyngylly küpe* Csengő függő
bunu bilmejen sypa számár aki nem tudja [som].
[kızylzyk].
70. *Syra syra diükjanlar* sorban-sorban boltok
ičinde pazerkjanlar [keçi benne árusok [szentjánoskenyér].
bojnuzu].

K. PALLÓ MARGIT

Hamar 1. 'properus, eitend, eilfertig; 2. properatim, cito, celeriter, geschwind, schnell'. Tudomásom szerint e szó eredetével eddig érdemlegesen senki sem foglalkozott. Vajjon nem lehetne-e arra gondolni, hogy a *hamar* mn. a *hamú* 'asche' szóval egy töről fakad? A *hamú* (> óm. *χomuu*) *ham*-alaprésznének fgr. megfelelői tudvalevőleg: vog. *χūlam* | osztj. *χōjem* | zürj. *kun* ebben: *kun-va* 'lug' | finn *kulmu* 'széná-v. szalmatörmelék, szemet'; a m. *hamú* dem. származék. Ugyane **ham*-alapprész *r*-képzős származéka lehetne a *hamar* mn. is (a denom. *r* névszóképzőre vö. MNy. XVII, 125, 162 stb.).

Ez az ötlet első pillanatra talán túlságosan bizarrnak tűnik fel, de ha meggondoljuk, hogy a votj. *zog* 'sehr warm, heiss' és *zog* 'rasch, geschwind, schnell, eilends' nyilván ugyanaz a szó, s hogy a fr. *tôt* a lat. *tostus* folytatása (vö. DIEZ, Etym. Wb.⁴ 323, GINNEKEN, Principes de linguistique psychologique 166), jobb híján egyelőre elfogadható. Nem egészen érdektelen, hogy KASSAI II, 357 a *hamar*-t a *kév* szóból származtatja, s CzF. is, persze egészen más megokolással, a *hamu* és *hamar* szavakat egy *ham* gyök hajtásainak tartja.

LEWY ERNŐ

Pápai Páriz szótárának két francia forrása.

MELICH JÁNOS a magyar szótárírás történetéről írt alapvető munkájában kellőképpen átbüvárolta és méltatta PÁRIZ szótárának (Lőcse, 1708) magyar nyelvi anyagát (A magyar szótáriródom. Bp. 1907., NyF. 46, 168—181). Ugyancsak MELICH JÁNOS kezdte meg a PÁPAI PÁRIZ-féle szótár összehasonlítását a magyar forrásokkal: egyfelől SZENCZI MOLNÁR Dictionariumával (i. m. 181), másfelől a COMENIUS-TSAHOLCI-BIHARI-féle Index vocabulorum-mal, valamint WENDELINUS Medulla Latinitatis-ával (i. m. 180—181).

Az alábbiakban Páriz szótárának két olyan forrására mutatok reá, melyek MA. mellett a szótár főforrásainak tekinthetők, amennyiben aránylag kevés azon adatok száma, melyek e két forrásból nem mutathatók ki. E két forrással való összevetés nyomán a MOLNÁR-féle Dictionarium fölhasználásának módjára is érdekes világ derül.

PÁRIZ szótárának bevezetésében nem nevezi meg pontosan a forrásait, csak általánosságban utal rájuk a következő mondattal: „Contuli Lexica, quae haberi poterant optima, Latino-Gallicum Regium utrumque, Latino-Anglicum itidem Regium et Latino-Germanica aliquot, inprimis Fontem Latinitatis Corvini in consilium adhibui.” (Ad Lectorem. Praefatio.) E mondatból nem tudjuk meg pontosan, melyik az a két latin-francia 'királyi' szótár s az a latin-angol 'királyi' szótár, melyeket abban az időben legjobbaknak tartottak. Bizonyára azért nem nevezi meg ezeket pontosabban, mert erre nem volt szükség. Az akkori szakemberek előtt közönségesen ismert szótárakról volt szó.

Sikerült kiderítenem, hogy a két latin-francia 'királyi' szótár két XVII. századi francia jezsuita szerzetesnek: FRANÇOIS POMBY-nak és GUY TACHARD-nak a maga korában igen népszerű és elterjedt szótára. A kettő közül különösen TACHARD szótárát aknáza ki jobban PÁRIZ, mint az összehasonlításból kiderül.

FRANÇOIS POMBY (változatai: POMAY, POMAI) neve nem ismeretlen a magyar művelődéstörténetben. Kitűnő latin stilisztikai tankönyveit:

a *Syntaxis Ornata*-t,¹⁾ a *Flos Latinitatis*-t²⁾ magyarra (és németre stb.) átdolgozva a nagyszombati, budai, kolozsvári és zágrábi nyomdák ismételten kiadták s a magyar iskolák országszerte használták.

E kiadványok magyar nyelvi anyaga nemcsak magyar stilsztika-történeti szempontból érdekes, amennyiben az ismeretlen átdolgozó külön fejezetben foglalkozik az *ungarismusokkal* és számos magyaros szólást jegyzett fel (vö. BALLAGI: Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár, 405), hanem szókinccs tekintetében is figyelemreméltó. Szótártörténeti szempontból talán nem fölösleges megemlíteni, hogy a *Flos Latinitatis* magyar nyelvű értelmezései közt olyanok is vannak, melyek szószerint egyeznek PÁPAI PÁRIZ (1708) szótárának tolmácsolásaival. Pl. PÁRIZnál: *Equus vacuus: Vezeték, Kész ló, mellyen ember nem ül* (595). POMEY *Flos Latinitatis*ának 1745-iki kiadásában: *Equus vacuus. Liv. Vezeték kész ló, mellyen ember nem ül* (178). PÁRIZnál: *Ingravescit annona: Drágódik a' búza* (315). POMEYNél: *Ingravescit annona: Drágódik a búza* (203). PÁRIZ: *Non possum, quin exclamem: Nem lehet, hogy ki-ne fakadjak* (448). POMEY: *Non possum, . . . quin exclamem . . . Nem lehet, hogy ki ne fakadjak* (247).

Az előbb mondottakhoz hozzá kell tennünk, hogy BARÓTI SZABÓ DAVID érdemes stilsztikai gyűjteménye: a *Magyarság virági* nemcsak címében, hanem céljában és elrendezésében is a *Flos Latinitatis* hatására mutat.

FRANÇOIS POMEY (1618—1673) életéről említsünk meg annyit, hogy már fiatalon belépett a jezsuita rendbe és különböző kollegiumokban humaniorákat meg retorikát tanított, majd Lyonban tanulmányi felügyelő lett s itt is halt meg. (Vö. *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne. A Paris, 1823. Tome 35, 278.* — C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Comp. de Jésus. 1895. Tome VI, 971—990.*) Főműve nagy latin és francia szótára: *Dictionnaire Royal des Langues Françoise et Latine*. Lyon, 1664. Későbbi bővített kiadása u. o.

¹⁾ *Syntaxis Ornata, seu de tribus latinae linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia. In usum mediae et supremae grammaticae classis studiosorum. 8°+146 l. Tyrnaviae, 1745.* — Kolozsvár, 1748. — (A *Flos Latinitatis*-szal együtt) 1754. — 1773. — Budae, 1792. — 1798. — Első francia kiadása: Lyon, 1665.

²⁾ *Flos Latinitatis, ex auctorum latinae linguae principum monumentis excerptus et tripartito verborum, nominum, particularum ordine et indice, in hunc digestus libellum. 8°+487 l. Tyrnaviae, 1745.* — 1754. — Zagrabiae, (év n.). — Budae, 1834. — Első francia kiadása: Lyon, 1666 v. 1665.

1676, majd 1704. 1700-ban a német nyelvvel megbővítve is kiadják Frankfurtban. Ez a kiadás érdekel bennünket főképen, mert PÁRIZ ezt használta. A német kiadás címe: *Le Grand Dictionnaire Royal, I. François-Latin-Alleman, II. Latin-Alleman-François, III. Alleman-François-Latin, cidevant composé par le R. P. FRANÇOIS POMAI, de la Comp. de Jesus, l'un des plus-eloquens hommes de son tems, et presentement, Selon le stile et l'ortografe d'aujourd'hui, Purgé d'une infinité de fautes d'impression qui s'y étoient glissées, considerablement augmenté et enrichi de nouveau, non seulement D'un grand nombre de mots François nouvellement introduits, sur tout de Termes des Arts et des sciences, d'Expressions elegantes et naives, et de Sentences remarquables, mais encore accompagné de cinquante descriptions de diverses choses tout-a-fait admirables, et D'un petit Traitté fort-curieux de la Venerie et de la Fauconnerie De sorte que les Orateurs tant Latins que François et Allemands trouvent ici ce qu'ils auroient beau chercher ailleurs. EDITION TROISIEME Avec Privilege de sa Majesté Imperiale et de son Altesse Elector. de Saxon. A Francfort sur le Mein. Imprimé aux dépens de JEAN MELCHIOR BENCARD. PAR JEAN PHILIPPE ANDRÉ. L'AN de Grace MDCC. — A latin-francia-német rész címe: *Magnum Dictionarium Regium. Latino Gallico-Germanicum.**

A kolozsvári református kollégium könyvtárában e szótárnak éppen az a példánya van meg, mely a PÁPAI PÁRIZ tulajdona volt, s így az összehasonlítást e példány alapján tettem meg, melyből PÁRIZ is dolgozott. A könyv előzéklapján PÁRIZ kézírásával a következő sorok vannak följegyezve: „Muneri datum ab Illustrissimo Dño Dño Comite Laurentio de Pekri, Viennâ feliciter reduce, Anno 1702. in posfessione sua Ozd.“ E soroktól jobbra szintén PÁRIZ kézírásával: „Ce livre appartient (!) a François Pariz de Pape (!), Docteur en Medecine. D'oevre (!) et de verité.“ Naplójából is ismeretesek a Petrőczi-családnak tett orvosi szolgálatai (*Pápai Páriz Ferenc naplója. IK. II, 510*). PÁRIZT jóemberei közé számítja mind Petrőczi Kata Szidónia, mind férje: a híres kuruc generális gróf Pekri Lőrinc. A küküllőmegyei Ózdon, Petrőczi Kata Szidónia kedves tartózkodási helyén PÁRIZ gyakran megfordulhatott mint orvos és mint a ház barátja egyaránt (vö. DR. ILLYÉS GÉZA, *Báró Petrőczy Kata-Szidónia. Református Család, Kolozsvár, 1932, IV. évf. 39—40*). Mindenesetre jellemző adat a korra nézve is, Pekri Lőrinc háztájára is, hogy egy 1700-ban Frankfurtban megjelent nagyterjedelmű latin, francia

és német szótárt egy erdélyi magyar főúr 1702-ben már ajándékol adhat egy tudós professzor barátjának.

E szótár PÁRIZ többi könyveivel és kézírataival együtt 1763-ban PÁPAI PÁRIZ ANDRÁS kolozsvári orvosnak, a szótáríró fiának hagyatékából került a kolozsvári református kollégium könyvtárába. Ez volt tehát egyike annak a két szótárnak, melyről PÁRIZ szótára előszavában így emlékezik meg: (*Lexicon*) *Latino-Gallicum Regium utrumque*. POMEY előszavából: *Avis au Lecteur* azt is megtudjuk, miért *regium*, királyi az ő nagy szótára. „*Royal*, par ce qu'il a eu l'honneur d'être dedié, la premiere fois qu'il parut, à la personne Royale de Monseigneur le Dauphin; et que je n'ay point trouve de surnom plus commode pour le distinguer des autre Dictionnaires de ce temps.“ POMEY szótára azok közé a kiváló jezsuita tankönyvek közé tartozott, melyek XIV. Lajos fia: a *dauphin* számára készültek.

A POMEY szótár népszerűségének magyarázata gazdag frázisgyűjteménye. Nem elégszik meg a szavak tolmácsolásával, hanem az egyes szavak használatát, stilisztikai értékét a latin klasszikus írók műveiből merített frázisokban, kifejezésekben, példamondatokban igyekszik szemléltetni.

Lássunk most tanulság kedvéért néhány párhuzamos helyet POMEY és PÁRIZ szótárából szembeállítva PÁRIZ szövegét POMEY szótárának megfelelő helyével. A forrásidézetekben rövidség kedvéért a frankfurti kiadás német tolmácsolásait mellőzöm.

POMEY :

Badius, color, Non. *Baye*.
Equus badius, *Un cheval de poil rouge, ou un cheval bai*.

Badizo, as, *pour* Vadizo, Plaut. *Al-ler, marcher*.

bipedalis, c. Caes. *Qui a deux piés de long, ou de large, de deux piés*.
Homo moduli bipedalis. Hor. *Une homme de deux piés de haut. Vn homme de basse naissance*.

Demoveo, es, demovi, tum, ere. Ter. Cic. *Mouvoir d'une place. Remuer d'un lieu*.

PÁRIZ :

Bād̄ius, a, um: *Ge/ztenye-sz̄n*.
Equus badius: *Setét pej ló*.

Bād̄izo, āre: Gr. *Mégyek*. (Plaut.)

Bīpēdālis, le: *Két lábni, Két lábnyomni*. Bipedalis moduli homines: *Semmire kellő apró emberek*

Dēmōveo, mōvi, mōtum, ēre: *Má-suvá mozdítom, Elfordítom*.

- Demovere aliquem de sententia. Plaut. *faire changer à quelqu' un le sentiment.*
Demovere hostem gradu. Liv. *Faire quitter le terrain à l'ennemi.*
- ebrius, a, um, *Enyvré, yvre.* Fortunâ dulci ebrius. *Enyvré de son bon-heur.*
- edax, o. *Grand mangeur, gourmand.* Tempus edax rerum, *Le tems consume et ronge tout.*
- Ephebus, m. Ter. *Garçon qui est au dessus de quatorze ans; jeune homme, qui entre dans l'adolescence, un Page.*
Ex ephēbis excedere, Ter. *Passer sa première jeunesse.*
- Ephemeris, f. Juv. *Regître, papier journal.*
Ponere aliquid inter ephemeridas (!), Propert. *Marquer quelque chose en son journal.*
- Ignoratus, a, um, *Inconnu.*
Per tenebras ignoratus evasit, Tac. *Il se sauva durant la nuit sans qu'on s'en aperçut.*
- permadeo, *Etre fort mouillé, et trempé.*
permadere deliciis. Sen. *Etre plongé dans les délices.*
- Demovere aliquem de sententia: Valakinek értelmét megváltoztatni.
Demoveri gradu: *Allapotjából alább vettetni.*
- Ēbrius, a, um: *Részeg.* Ebrius fortunâ: *A' jó szerentsével elhítte magát.*
- Ědax, -acis: *Nagyehető.* Tempus edax rerum: *Az idő a' dolgokat megemésztí.*
- Ěphēbus, i: m. 2. Gr. *Felferdültt ifjú, 14 esztendősen fellyül.*
- Excessit ex ephēbis: *Kiköltt a' gyermekégből.*
- Ěphemeris, ĩdis: f. 3. Gr. *Mindennapi jegyzőkönyv.*
Ponere aliquid inter ephemerides: *Valamit feljegyezni.*
- Ignōrātus, a, um: *Esméretlen, Nem tudatott.*
Per tenebras ignoratus evasit: (Tacit.) *Nem vötték észekbe, hogy a' fetétben elszaladott.*
- Permādeo, ui, ěre: *Merő vizes vagyok.*
permadere deliciis: *Gyönyörűségelken buborékolni.*

A két szótár figyelmes összehasonlításából az derül ki, hogy PÁRIZ szótára nemcsak a szókincs tekintetében, hanem különösen a frázisokat illetőleg is jóval gazdagabb a POMBY szótáránál. A frázisok, jelentésárnyalatok tekintetében ez a nagyobb gazdagság a másik francia forrásnak köszönhető. Lássuk hát most ezt a másik latin-francia királyi szótárt.

A másik latin-francia királyi szótár GUY TACHARD Dictionarium Novum Latino-Gallicum-a volt. GUY TACHARD (más változat szerint TACHART) 1651-ben Angoulême-ben született s 1668-ban lépett a jezsuita rendbe. Tanított grammatikát, humán tárgyakat és retorikát. Később misszionárius lett. 1680 körül d'Estrées marsallal a délamerikai gyarmatokra ment s ott élt négy évig. 1685-ben Sziámba, 1689-ben Indiába utazott s egyike volt Bengál legelső térítőinek. Itt halt meg 1712-ben. (Vö. CARLOS SOMMERVOGEL, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bruxelles—Paris 1896. Tome VII, 1802.) Útleírásain kívül legjelentékenyebb munkája: Dictionarium novum Latino-Gallicum (Paris, 1687), melyet két év múlva a *Dictionnaire nouveau françois-latin* követett. A Dictionarium novum Latino-Gallicum-nak a második kiadását használtam összehasonlító munkámban. E kiadás a címlap szerint az elsőnek számos sajtóhibáját kijavította. A második kiadásnak tőlem ismert és használt példánya a 'tudós' Teleki Pálé, a nagy Teleki Mihály fiáé volt, tehát annak a Teleki családnak egyik tagjáé, melynek PÁRIZ bizalmas embere volt. Az első tulajdonos bejegyzése szerint: „Ex libris Pauli Teleki de Szék comparantis Franequerae Frisiorum A. 1697 mense Januario.“ E példány ma szintén a kolozsvári református kollégium könyvtaráé. Teljes címe: Dictionarium Novum Latino-Gallicum ex Praecipuis Linguae Latinae Scriptoribus, Grammaticis, Oratoribus, Historicis, Medicis, Jurisconsultis, Philosophis, et aliis, concinnatum: In quo Praeter adjunctam unicuique Voci Latinae significationem Gallicam, tum propriam, tum etiam accommodatam, Primitivis Vocibus sua syllabatim Prosodia accuratè affigitur. Autore G. TACHART Societatis Jesu. Ad usum principum Burgundiae Ducis et Fratrum Eius. Secunda Editio recognita, et a multis erratis, quae in priorem irrepserunt, emendata. Parisiis, Apud Andream Pralard, Bibliopolam. M.DC.LXXXIII. Cum Privilegio Regis (4r., 4 szlan levél + 1164 lap). Tehát, mint már a címlapból látjuk, e szótár XIV. Lajos unokái, a dauphin gyermekei: a burgundi herceg és testvérei számára készült, mint ahogy a POMEY szótára a dauphin használatára íródott. Ez a magyarázata annak, hogy PÁRIZ ezt a szótárt is *királyi szótárnak* hívja, s hogy két királyi szótárt emleget, noha ez utóbbinak címében nincs benne a *regium*, *királyi* jelző, csak a jellegében.

A címlap után a kiadó: Pralard ajánlása következik „A son Altesse Royale Monseigneur le Duc de Bourgogne.“ De minket

főként az *Avertissement* érdekel, mely kifejti a szótár módszerét s melynek lényeges követelményei PÁRIZ szótárában is érvényesülnek. Az *Avertissement* kiemeli TACHARD szótárának azt a tulajdonságát, hogy benne a szavak különféle használatát gazdag frázisgyűjtemény világítja meg. Az egyes címszókhoz tartozó cikkekben a frázisgyűjtemény jóval nagyobb, mint a megelőző szótárakban, de a figyelmes olvasó csakhamar észreveszi, hogy ez éppen nem fölösleges teher, mely csupán a szótár terjedelmét növeli, hanem valóban hasznos és szükséges tulajdonság. Különös gondot fordít a szók különböző jelentéseinek megállapítására. A szók jelentését illetőleg megkülönbözteti a képes, költői kifejezéseket a szavak tulajdonképeni jelentésétől, vagy, mint a címlapon mondja: az alkalmazott jelentést a tulajdonképenitől. Így e szótár a jelentéstan fejlődéstörténete szempontjából is figyelemre méltó. TACHARD szótára még azt is megjelöli, hogy az illető latin szó a klasszikus latin korszakban már régiesnek vagy elavultnak tetszett Ebben PÁRIZ is követi TACHARD-t. Nyilván TACHARD hatása látszik abban is, hogy PÁRIZ ezt az eljárást a magyar szókincsre is kiterjesztette és a székely tájszavakat *antique* jelzéssel közölte. (Vö. MELICH i. m. 176.) A fontos alaktani tudnivalókon (a szók témáján) kívül végül pontosan megjelöli TACHARD szótára a címszavakban a szótagok mennyiségét is, hogy a tanuló ifjúság idejekorán hozzászokjék a szabatos latin kiejtéshez.

POMEY szótárának frazeológiája gazdagság tekintetében nem vetekedhetik a TACHARDÉVAL. Ezt kell mondanunk róla egyéb tekintetben is, így pl. a szók pontos alaktani leírását (témáját), a jelentések szabatos megkülönböztetését illetőleg is, nem említve, hogy POMEY a szótagok mennyiségét még nem jelöli.

PÁRIZ véleménye megegyezik TACHARDÉVAL a frázisok jelentésmegvilágító értékét és a szótagok mennyiségének jelölését illetőleg is. Az olvasóhoz irt bevezetésében pontos rajzát adja a MOLNÁRÉTÓL teljesen különböző szótáríró módszerének. A szótár elrendezésében nem követ etimológiai rendet, mert nem grammatikusokat, hanem csak grammatistákat akar tanítani. Megelégszik az egyes szavaknak a tanulók számára elegendő alaktani jellemzésével. De már azokkal, akik elégnék tartják a szavakat magukban, frázisok nélkül felsorolni, nem ért egyet. Az ilyen szótár, úgymond, „lélektelen és vértelen test volna.“ Mindenféle régi verses szabályok helyett okosabbnak látja a szótagok mennyiségét a megfelelő prozódiai jelekkel felüntetni.

Íme, PÁRIZ szótáríró elvei a részletekig megegyeznek TACHARD elveivel. Persze, hogy kezdetleges volt e módszerrel szemben nagy elődje szótáríró módszere! MOLNÁR megelégszik a szógyűjteménnyel. Ha idéz is egy-egy frázist a klasszikusokból, lefordíthatlan hagyja. A szótagokmennységét sem jelöli, csupán a szavak hangsúlyát. Szótáriróadal munkban PÁRIZ jelöli először a latin szótagok mennyiségét.

Módszerük összehasonlítása után most már az következik, hogy a két szótárból mutassunk be párhuzamos helyeket. E bemutatásban természetesen mindkét részről mellőzöm a cikkeknek egymással össze nem függő adatait, csak az egymásnak megfelelő adatokat vetem össze.

TACHARD :

Aptūs, ā, ūm. dat. acc. *avec ad.* Cic. *Bien uni, Joint Lié, Ajusté, Attaché, Proportionné, Assorti, dans le propre et dans le figuré. On dit Aptior et Aptissimus, dans tous les sens d'Aptus.*

Aptus equinā setā. Cic. *Lié, Attaché avec du crin de cheval.*

Apta inter se. Cic. *Des choses qui sont bien Liées les unes aux autres, bien Assorties, qui conviennent, qui sont Justes.*

Aptus. Cic. *Propre, Commode, Avantageux, Convenable.*

Agmen aptum viae. Liv. *Une armée dans un ordre propre pour la marche, Prête à marcher.*

Venti Romanae classi quam suae, aptiores flabant. Liv. *Les vents étoient plus favorables à l'armée Romaine qu' à la sienne.*

Aptus ex sese, ou totus aptus ex sese. Cic. *Un homme qui n'a besoin de personne, Qui trouve dans soy-même ou dans son fonds tout ce qu'il luy faut pour estre heureux.*

PÁRIZ :

Aptus, a, um: *Jól hozzá-illettetett, szorítottott, köttetett. Aptior, aptissimus.*

Aptus equinā setā: *Ló szőrrel öszve-köttetett, szorítottott.*

Apta inter se: *Szépen öszve illenek.*

Item. *Valamire alkalmas, illendő.*

Agmen aptum viae: (Liv.) *Útazásra jól elkészült sereg.*

Venti Romanae classi aptiores flabant: *Jobban szolgált a' szél a' Római hajónak.*

Aptus ex sese: *Magától tanult, Reá született.*

Aptus mihi homo. Cic. *Un homme, qui me Revient, une personne qui revient à mon humeur, qui est de mon goût.*

Aptus mihi homo: (Cic.) *Kedvem, hámorom szerint való ember.*

Balbütio, is, ivi, itum, ire. Cic. *Begayer, N'articuler pas les mots en parlant, Estre begue, Bredouiller, Avoir la langue grasse et embarassée.*

Balbütio, ivi, itum, ire: *Rebegek, Leppegek, Selypegek.*

Balbutire de re aliqua. Cic. *Begaiier sur quelque chose; en parler comme un enfant sans jugement.*

Balbutire de re aliqua: (Cic.) *Valami dologról tsak gyermek ézfzel szólani.*

Balbutire aliquem. Hor. *Nommer quelqu'un en begaiant. Prononcer en begaiant le nom de quelqu'un.*

Balbutire aliquem: (Horat.) *Valakit gúnyolva szólitani.*

[Häbitus, a, um]

Habita est huic fides. Plaut. *On l'a crü, On luy a ajoüté foy.*

[Häbitus, a, um]

Habita est huic fides: *Hiteles ember.*

Habita semper eius soror (est.) Ter. *Elle a toujours passé pour sa soeur.*

Habita semper eius soror est. *Mindenek nényeknek tartották.*

Equus habitissimus. A. Gell. *Un cheval fort gros et fort gros.*

Equus habitissimus: *Igen kövér lö.*

Equus malè habitus. A. Gell. *Un cheval maigre, mal pensé.*

Equus malè habitus: *Rofszul tartott lö.*

Vir corpulentior atque habitior. Plaut. Ter. *Un homme qui a merveilleux embonpoint, Qui est gros et gras.*

Vir habitior: *Jó testes kövér ember.*

Géläsīmus, ī. m. Plaut. *Un plaisant, un boufon, un homme, qui fait rire.*

Géläsīmus, mi: m. 2. Gr. *Nevet-ség-szerző, Udvari bolond.* (Plaut.)

Nolo è gelasimo mihi te catage-lasimum fieri. *Je ne veux pas, après que vous m'aurez servi de boufon, devenir de votre.*

Nolo è gelasimo mihi te cata-gelasimum fieri. *Hogy te eddig nékem bolondoskodtál, nem akarok én-is viszontag bolondod lenni.*

Indömītūs, ā, ūm. Cic. *Indomtable, indomté.*

Indömītūs, a, um: *Nem szelíd, Szelídílen.*

Equus indomitus. Hor. *Un cheval indomté.*

Equus indomitus: *Tanólatlan lö.*

- Ferocia et indomita ingenia** Gallorum. Liv. *Les esprits des Gaulois sont fiers et intraitables.*
- Jūcūndītās, ātis.** f. Cic. *Plaisir, Agrément.*
- Vocis jucunditas. Quintil. *L'agrément de la voix.*
- Jucunditates. Cic. *Les honnestetés.*
- Dare se jucunditati. Cic. *S'abandonner au plaisir, à la joye.*
- Tūtūs, ā, um.** Cic. Caes. *Sûr, Qui est en assurance, en parlant d'un lieu.*
- Statio tutissima nautis. Virg. *Un lieu très-sûr pour les matelots.*
- A perfidia tutus. Liv. *Qui ne craint point qu'on le trahisse.*
- Ad omnes ictus tutus. Liv. *Qui est sûr de parer tous les coups.*
- In tuto esse. Liv. *Etre en assurance.*
- In tuto collocare. Cic. *Mettre en sûreté.*
- Nutrīx, īcis,** f. Ter. Cic. *Nourrice.*
- Leonum nutrix tellus. Hor. *Une terre où il y a beaucoup de lions.*
- Africa nutrix ferarum bestiarum. Vitruv. *L'Afrique qui nourrit un grand nombre de bêtes sauvages.*
- Curarum nutrix nox. Ovid. *La nuit qui entretient le chagrin.*
- Nutricem tenus. Catul. *Jusqu'aux mammelles.*
- Nōvērcā,** ae. f. Cic. Virg. *Une marâtre, belle-mère.*
- Quibus umbra noverca est. Plin. H. *Les choses auxquelles l'ombre est nuisible.*
- Indomita ingenia** Gallorum: *Nehéz megtanítani, szelídíteni a' Frantziát.*
- Jūcūndītās, ātis:** f. 3. *Gyönyörűség.*
- Vocis jucunditas: *Szónak szépsége.*
- Jucunditates: *Emberségtételek.*
- Dare se jucunditati: *Gyönyörűségre adni magát, Kedvére élni.*
- Tūtūs, a, um:** *Bátorságos.*
- Statio tutissima nautis: *Bátorságos kikötő hely.*
- A perfidia tutus: *Nem fél senki árútatásától.*
- Ad omnes ictus tutus: *Senki nem bánthatja.*
- In tuto est: *Bátorságos helyen vagon.*
- In tuto collocare. *Bátorságos helyre tenni.*
- Nūtrīx, īcis:** f. 3. *Dajka.*
- Leonum nutrix tellus. *Orofzlánt termő föld.*
- Africa nutrix ferarum.
- Nox nutrix curarum: *Ember éjjel sokat gondolkozik.*
- Nutricem tenus: *Épen a' tsetséig.*
- Nōvērcā,** ae. f. 1. *Mostoha anya.*
- Umbra noverca: *Ártalmas árnyéka valaminek.*

Öbëquïto, öbëquïtäs, öbëquïtävi öbëquïtätüm, öbëquïtarë. Curt. *Parcourir à cheval, Aller à cheval autour de quelque chose.*

Agmen obequitare. Curt. *Parcourir à cheval les rangs d'une armée.* Stationibus hostium obequitare. Liv. *Parcourir à cheval les postes des ennemis.*

Tumultuoso genere pugnae obequitabat ipsis propè portis. Liv. *Il alloit caracolier en tumulte presque sous les portes de la ville.*

Hëllëbörüm, i. n. Plaut. Catul. ἑλλεβορόν. *Hellebore.*

Hëllëbörüs, i. m. Virg. Colum. *L'hellebore, herbe purgative. Elle est prise dans Horace pour du poison.*

Helleborum hisce hominibus opus est. Plaut. *Ces gens-cy ont besoin d'hellebore, ils sont fous, parce que l'hellebore est le remède de la folie.*

Perfëro, fers, tüli, lätüm, ferrë. Cic. *Porter.*

Litteras ad aliquem perferre Cic. *Porter des lettres à quelqu'un.*

Ventus nos ad littus pertulit. Plaut. *Le vent nous a poussez au rivage.*

Perferre legem. Cic. *Porter une loi.* Nuncium. Cic. *Porter une nouvelle.*

Ad me tardissimè omnia perferuntur. Cic. *J'apprens toutes choses fort tard.*

Perferre. Cic. *Supporter.*

Öbëquïto, äre: *Környülnyargalom.*

Obequitare stationibus hostium, et agmen hostium: *Környülnyargalni az ellenség táborát.*

Obequitare portis: *Lóval a kapukra menni.*

Hëllëbörüm, i: n. 2. Gr. *Ptüsüs-szentö gyökér, Zászpa, Fejér hünyor.*

Hëllëbörüs: *Idem.*

Helleborum hisce hominibus opus est. *Meg-kellene ezeknek bolond fejeket orvosolni.*

Perfëro, tüli, lätüm, ferre: *Általvüzem.*

Perferre literas ad aliquem: *Megvinni a levelet.*

Ventus nos ad littus pertulit: *A' partra kivitt a' fzel.*

Perferre legem: *Törvényt adni ki.* Perferre nuncium: *Valami hírt vagy izenetet mondani.*

Ad me tardissimè omnia perferuntur: *Én mindent késöre tudhatok meg.*

Item. *Elszenyvedem, Elállom.*

- Paupertatem perferre. Ter. *Supporter la pauvreté*. Supplicium perferre. Cic. *Etre puni*. Laborem perferre. Virg. *Travailler beaucoup*.
- Pērfērvīdūs, ā, ūm. Colum. *Fort chaud*. Perfervīdus, a, um: *Igen hēv, forró*. (Col.)
- Perfervida aestas. Colum. *Un été extrêmement chaud*. Perfervida aestas: *Igen meleg nyár*.
- Pērpētūo, ās, āvī, ātūm, ārē. Cic. *Continuer sans interruption*. Perpētuo, as, āre: *Szüntelenül valamiben megmaradok*.
- Perpetuare verba. Cic. *Prononcer plusieurs mots sans prendre haleine*. Perpetuare verba. *Egy lélekzet vétellel sok szót kimondani*.
- Pērpētūūs, ā, ūm. Ter. *Continué, Non interrompu*. Perpētuous, a, um: *Örökké-való, Szüntelen-való*.
- Triduō hoc perpetuo. Ter. *Pendant ces trois jours tout entiers*. Perpetuō triduō: *Teljes három napig*.
- Aedes perpetuae ruunt. Plaut. *La maison toute entière est renversée*. Aedes perpetuae ruunt: *Egészben elfenyved a' ház*.
- Perpetui montes. Liv. *Une longue chaîne de montagnes*. Perpetui montes: *Mefz/zére kiterjedt hegyek*.
- Oratio perpetua. Cic. *Un discours qu'on prononce tout de suite*. Perpetua oratio: *Szüntelen tartó beszéd*.
- In perpetuum. Cic. *Pour toujours*. In perpetuum: *Örökké*.
- Semel et in perpetuum. Flor. *Une fois pour toutes*. Semel et in perpetuum: *Moft az egyszer, de többé az nem lesz*. (Flor.)

E tanulságos összevetésből világosan kitetszik egyebek közt PÁRIZ lényegre törekvő és takarékos eljárása. TACHARD hatása az egész szótáron meglátszik, nemcsak az alapelvekben, hanem a részletekben is. A frázisok legnagyobb részét TACHARD szótárából merítette PÁRIZ. Értelmezésüket illetőleg azonban kiváló latin nyelvtudása nem szorul a francia nyelvű értelmezések pusztá fordítására, legfőlebb segítségül használja őket.

MELICH JÁNOS kimutatta, hogy „P. PÁRIZ a MOLNÁR szótárában levő értelmezéseket is sokszor szóról szóra átvette“ (i. m. 181). A francia forrásaival való összehasonlítás alapján ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a címszavak értelmezésében nem ragaszkodik francia

forrásaihoz, hanem számtalanszor egyszerűen átveszi MA. értelmezéseit, mint az alábbi néhány példa mutatja:

POMEY: Demoveo. *Mouvoir d'une place. Remuer d'un lieu.*
 MA.: Demoveo, *Másívá mozdítom, Elfordítom.* PP.: Dēmōveo: *Másuvá mozdítom, Elfordítom.* | POMEY: bipedalis. *Qui a deux piés de long, ou de large, de deux piés.* MA.: Bipedális, *Kétlábni, Kétlábnymni.* PP.: Bípédális: *Két lábni, Két lábnyomni.* | POMEY: Ephemeric. *Regître, papier journal.* MA.: Ephéméris, *Mindennapi jedző könyv.* PP.: Ephēmeris: *Mindennapi jegyzőkönyv.* | POMEY: Ignoratus. *Inconnu.* MA.: Ignorátus, *Esmeretlen, nem tudatott.* PP.: Ignorātus: *Esméretlen, Nem tudatott.* | TACHARD: Indomitus. *Indomtable, indomé.* MA.: Indómitus, *Nem szeléd, Szelíditetlen.* PP.: Indómitus: *Nem szeléd, Szelíditlen.* | TACHARD: Habitus. *Tenu, Possédé.* MA.: Habitus, *Köver, díszes.* Item, *Meglött.* PP.: Hābitus: *Kövér, Díszes.* Item. *Meglött.* | TACHARD: Hellébörum. *Hellebore.* MA.: Helleborum, *Ptrüszentőgyöker, Zásza, vel, Fejer Hunyor, Sarga kükercz.* PP.: Hellébörum: *Ptrüszentő gyöker, Zásza, Fejér hünyor.* | TACHARD: Perpétuus. *Continué, Non interrompu.* MA.: Perpétuus, *örökkevalo, Szüntelen valo, Egymásból függő.* PP.: Perpétuus: *Örökkévaló, Szüntelen-való.*

Az összehasonlítás alapján szerzett másik tapasztalatom az, hogy két francia forrásának hézagait legfőképen MOLNÁR szótárából pótolja. PP. szótárának azon szavai, melyek mind POMEY, mind TACHARD szótárából hiányoznak, legtöbbször MA. szótárából vannak átvéve vagy szórol szóra, vagy csekély változtatással. Ime, mutatványul egynehány ilyen szó:

MA. Bácio. *Régi edénynek neme.* PP.: Bacrio: *Régi edénynek neme.* | MA. Dialéctus, *Szoláfnac tulajdonsága, Nyelveknek mivolta.* PP.: Dialectus: *Szólásnak tulajdonsága, Nyelveknek mivolta.* | MA. Excónsul, *Az ki Polgar mester volt, és tisztből kikölt.* PP. Exconsul: *A' ki Polgár-mester völt, 's tisztből kiköltt, Biróság viseltt ember.* | MA. Excalefio, *Megmelegülőc.* PP. Excäléfio: *Megmelegülőc.* | MA. Flagratores dicebantur illi qui mercede flagris caedi se promittebant. PP. Flāgrātōres: *Kik pénzért tsapást felvesznek.* | MA. Mesenterium, *Bélközepet valo temerdec más köveres Lantorna.* PP. Mésentērium: *Bél közepett-való temérdek köveres lantorna, Fodor háj.* | MA. Exanthémata, *Rűh, Himlő.* PP. Exanthēmāta: *Rűh, himlő, egyéb fakadékok a' testen.* MA. Emmánuel, *Velünc valo Isten.* PP. Emmanuel: *Velünk-való Isten.*

Kutatásaink eredményeként összefoglalhatjuk:

1., hogy két francia forrása: POMEY és TACHARD szótára közül különösen a TACHARDÉ volt P. PÁRIZTA részletekig menő nagy hatással.

2. Nagy elődje: SZENCZI MOLNÁR szótára, a címszók értelmezésében legfőbb magyar forrása volt.

3. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a latin szókinccset illetőleg francia főforrásainak hézagait SZENCZI MOLNÁR szótárából egészíti ki.

Angol és német forrásaiból alkalmasint a fráziskincset gyarapította.

CSÜRY BÁLINT.

Dió. E szót törökből magyarázta MUNKÁCSI BERNÁT KSz IX, 294 s összevetette a csagatáj *jaɣak*, kirgiz *žayak*, toboli *jaɣak* (vö. kalmük *jayyak*) szóval. Az EtSz. I, 1360—1. még csak mint valószínű megfigyeltést jelezte, később GOMBOCZ ZOLTÁN is elfogadta, TÖRÖK JÁNOS pedig KCsA II, 238 Kāšyārī egyik fontos adatára való hivatkozással (*jaɣaq*) végleg megszilárdította ezt az etimológiát. Vö. még KSz. XX, 131. köv.

Alljon itt néhány újabb adat középpázsiai előfordulásairól. A turkiból a következő források alapján ismerem: Hui han tse tien, (kínai-turki szótár a múlt század végétől, a MTAkad. könyvtárában) يانگاق *yangaq* 'dió'; a cím nélküli négynyelvű kéziratos szótár (a Néprajzi Múz. könyvtárában) II, 67 r° *yangyak* id. (mandzsu írással); SHAW, 197 يانگاق *yangâq* 'walnut'. A Néprajzi Múzeum kéziratos ujur-kínai szótára szerint (I, 12v°) *yïngaq*.

Érdekesek a mongol adatok: az 1600 körüli kínai átírtasos mongol-kínai szótárban a diót mongolul *ja'aq*-nak (= *jaɣaq*) hívják (a szótárt kiadta, minden magyarázat és átírtas nélkül POZDNEEV, Lekcii po istorii mongol'skoj literatury, III, Vladivostok 1908, 8—39); a XIV. század második feléből való Hua yi yi yü című kínai átírtasos kínai-mongol szótárban (MTA. könyvt.) pedig a szó *ji'aq* (= *jiɣaq*) alakban ismeretes.

E nyelvemléki adatok szabályos reflexe a Nyugat-Kínában, Kanszu tartományban beszélt monguor nyelvjárásból ismert *dziaa* 'dió' alak, vö. A. MOSTAERT—A. DE SMEDT: Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou Occidental, IIIe partie. PEI-P'ING 1933, 77. LIGETI LAJOS.

A magyar szótáriródalom hatása az oláhra.

II.

A Lexicon Marsilianum egyik forrása.

Annak a latin-oláh-magyar szótárnak, melyet C. TAGLIAVINI MARSIGLI bolognai kézírataiból nem régen adott ki, forrásaira pontosan nem sikerült rámutatni. A kiadó összevetette a XVII. századi magyar szótáriródalom fontosabb termékeivel,¹⁾ azonban eredménye inkább negatív volt. Mindössze annyit állapított meg, hogy „con MOLNÁR ci sono, è vero parecchie concordanze.“ A szótár több, különös értelmezését azóta sikerült megmagyarázni²⁾ s amint már kimutattam,³⁾ a Lex. Mars. értelmezései összefüggésben állnak MA. szótárának 1708. nürnbergi kiadásával. Ebben a kiadásban találunk először német értelmezéseket is, melyek BEER KRISTÓF⁴⁾ tollából valók. Úgy látszik, BEER német szövegét vette alapul néhány esetben a Lex. Mars. ismeretlen szerzője. Legbiztosabb példánk a következő: Lex. Mars. 924. szó: „Harpax Pansinye Pook.“ ~ MA. 1708: „Harpax. Enyves gyanta. *Spinnwirtel*. Item einer, der zu sich raffet.“ — Ebben az esetben igen könnyen támad az a feltevés, hogy a szótár szerzője a német kifejezést félreértve, adta a hibás fordítást. Félreértésének oka világosan az, hogy a ritka *Spinnwirtel* szó első tagját a *Spinne* szóval hozta összefüggésbe. Megerősíthette feltevésében talán a német szó után fűzött magyarázat is.⁵⁾

Ezt a különös eljárást, hogy t. i. a Lex. Mars. szerzője a MA. féle szótárból éppen a német részt vette figyelembe, azzal indokolhatjuk, hogy TAGLIAVINI szerint a szerző szász, de mindenesetre német lehetett. Az 1708-i MA. használata mellett látszik szólani az a tény

¹⁾ Lex. Mars. 171—174.

²⁾ L. Koldek Ui-ra vonatkozólag TREML, Corvina, 1930, 249.

³⁾ MNy. XXVII, 43—46.

⁴⁾ JÖCHER, Allgemeines Gelehrtenlexicon, Leipzig, 1750. I. 909.

⁵⁾ A többi példát l. idézett cikkemben.

is, hogy a Lex. Mars. egyetlen frazeológiája a *forum* szó után (761—766.) alfabetikus elrendezésének hibájával együtt pontosan MA.-nek ezzel a kiadásával egyezik. MA. előbbi kiadásában csak ennyi áll: *Forum Piatz Törventevő hely.*“ Ellenben: Lex. Mars. 761—6. szó: *Forum Piacz Piacz | Forum boarium Piacz de boi Ökör Vásár | Forum piscarium Piacz de Pest Hal Piacz | Forum Olitorium Piacz Vergye¹⁾ Zöld Piacz | Forum Suarium Piacz de Porcs Dezno Vásár | Forum Vinarium Piacz de Vin Bor Vásár*“ ∞ MA. 1708.: *Forum. Piatz. Törventevő hely.* Ovid. . . *verbósi garrula verba fori. Marckt.* Item, Rahthaus, Richthaus. *Forum boarium, Vieh = Marckt. Forum piscarium. Fisch = Marckt, Forum olitorium, Kraut = Marckt. Forum suarium, der Saumarckt.*“ A *Forum Vinarium* valamely más forrásból származik. Egyezések találhatók a Lex. Mars. és MA. szótárának magyar része között is, itt azonban igen nehéz kiválasztani azokat a ritkább szavakat, melyeknek fordításbeli egyezése bizonyító erővel bír.²⁾ Így, ha nem is sikerült rámutatni a Lex. Mars. egész forrásanyagára, mégis levonhatjuk a következő tanulságokat:

1) A Lex. Mars. egyik legfontosabb forrása MA. szótára. Mégpedig vagy az 1708-i kiadás közvetlen hatásáról van szó, vagy egy előbbi, de semmiesetre sem az első kiadás mellett egy latin-német szótárnak használatáról, talán azéről, mely később BEER KRISTÓFNak forrásul szolgált MA. szótára német részének megszerkesztésénél. Erre a feltevésre azért van szükség, mert bizonytalan, keletkezhetett-e egyáltalában ez a szótár 1708 után.³⁾ Hogyan került volna a szótár Bolognába, mikor MARSIGLI már 1701 óta távol volt Magyarországtól? (Egy itt élő barátja küldte el neki?) Viszont ha két külön hatást teszünk föl, mi sem akadályoz, hogy a szótár keletkezését TAGLIAVINI eredményeivel egybehangzóan az 1687—1701 közti évekre ne helyezzük. Ez idő alatt MARSIGLI úgyszólván állandóan Erdélyben volt. Praktikus célokra íratta össze a szótárt, szüksége lévén a magyar és oláh nyelvre a mindennapos érintkezésben? E kérdésre nem lehet határozott igennel felelni. Ha praktikus cél forog fenn, bizonyosan több, valóban praktikus, mindennapi kifejezés fordul elő a szó-

¹⁾ Magyar eredetű calque, v. ö. Treml, i. h.

²⁾ Példákat l. a MNy.-ben.

³⁾ A korhatár 1712-n túl semmiesetre sem mehet, mivel a szótár 1712-ben szerepel már a MARSIGLI-kéziratok első katalógusában (Lex. Mars. 180 l.)

tárban. Számos igen ritka szó felvétele ebben az esetben teljesen érthetetlen. A mindennapi beszélgetéshez inkább kis társalgókönyv (gyakori kifejezések, állandó fordulatok stb.), mintsem szótár lett volna szükséges.

2) Kétségtelen, hogy a kimutatott német hatás megerősíti TAGLIAVININEK a szerző nemzetiségére vonatkozó nézetét.¹⁾

III.

Samuil Micu Klein szótárai.

(1801—1806)

Mielőtt MICU KLEIN szótárkísérleteinek vizsgálatára térnénk, történeti sorrendben haladva a következő két munka említendő meg:

A XVII. század 50-es éveiben GRIGORE MAIOR foglalkozott Erdélyben szótárírási tervekkel.²⁾ Amennyiben latin-oláh szótárt tervezett (vagy részben meg is irt) a forrás DRĂGANU szerint PÁRIZ-PÁPAI valamelyik kiadása lehetett.³⁾

Teljesen ismeretlen az a szótár, mely a nagyváradi gör. kath. püspöki könyvtárban van. Szerzője AURELIUS ANTONINUS PREDES, ki a XIX. sz. elején Iaşiban élt. A munka címe „Dictionarium Trium Linguarum, Germano-Latina et Daco-Romana.“ (1792.)⁴⁾ Forrása valószínűleg német szótár lehetett.

S. MICU KLEIN szótárait eddig csak DRĂGANU vizsgálta behatóbban.⁵⁾ Ő azonban nem emeli ki, hogy a szótárak német részt is tartalmaztak volna, noha ez világosan kitűnik a BIANU-HODOŞ által ismertetett prospektusból.⁶⁾ Eszerint az első, latin-oláh-német-magyar rész címe a következő lett volna:

¹⁾ Ezt a felfogást eddig csak BĂRBULESCU vonta kétségbe, Arhiva (1930.) XXXVII. 261—81 l. v. ö. még IORGA, Revue Hist. VIII. 54.

²⁾ „Precum arată scrisoarea originală a lui lui către Episcopul Aaron din 2 Nov. 1759.“ CIPARIU, Acte și fragmente. Blaj. 1885. 224 v. ö. IORGA, Ist. lit. rom. în sec. XVIII., II. 283.

³⁾ Dacoromania IV. 1. 110 l.

⁴⁾ IORGA, i. m. 283—4. DENSUȘIANU, Cercetări, 213. GASTER: Gröber Grundr. der rom. Phil. II, 3. 374.

⁵⁾ Dacoromania, IV, 1. 110—112.

⁶⁾ BIANU-HODOŞ. Bibliografie veche românească, București, 1903, II. 481—2. VERESS, Bibl. rom. ung. București 1931. II. 151.

„Samuelis Klein monasterii SS. Trinitatis Reg. fundat. Balasfalviensis in Transilvania hieromonachi, episcopatus Fogarasiensis consist. adsectoris et typogr. regiae Universitatis hungaricae censoris et correctoris, *Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricum* in genere suo novissimum, et usui cujuslibet accommodatum, Budae, typis et sumptibus typogr. regiae Universitatis Hungaricae 1806¹⁾.)

A prospektus szerint a szótár első része 80, a második²⁾ 30 ívre volt tervezve. Szó van még az előfizetési felhívásban az előjegyzések határidejéről. „Pentru aceaia pre toți aceia cariî vor voi a avea această carte, cu bună cuviință îi poftim, până în sfârșitul lunei lui Maiu acum viitoare, despre numele, caracterul și locul unde lâcuiesc se nu preagete a înștiința.“

A második, oláh-latin-német-magyar rész a nagyváradi görög-katolikus püspökség könyvtárában van.³⁾ Az 1801. befejezett kézirat 591 lapra terjed. Keletkezéséről és kidolgozásáról részletek találhatók IACOB RADU egyik művében.⁴⁾ RADU néhány érdekes levél közlésével világítja meg KLEIN munkájának műhelyitkait. Az első rész magyar s német értelmezéseire vonatkozólag írja KLEIN 1805. ápr. 4-én CORNELINAK a következőket: „Germanicum idioma adponit hic Clarissimus Professor in pestiensi universitate linguae germanicae, D. Halitski,⁵⁾ Hungaricum idioma quidem appositum est, sed hic corrigit, emendat et ubi fors non esset appositum, apponit Cl. Adm. Rdus D. Virag, celeberrimus Hungarus,⁶⁾ qui et Ciceronis quaedam opera in hungaricam translata edidit.“⁷⁾ Klein sok kedvvel és ambícióval, de „multis fatigiis et vigiliis“⁸⁾ dolgozott szótárán, melynek írására „unice amor culturae, et eruditionis me movit.“⁹⁾ Meg akarta ajándé-

¹⁾ V. ö. IORGA, i. m. 174, 285. l. BALOGHY ISTVÁN: „A magyar királyi egyetemi nyomda termékeinek címjegyzéke“ Bp. 1882. a prospektust *nem* ismeri.

²⁾ „Care și osibit de cel d' întâiu se va vinde“.

³⁾ IACOB RADU, Manuscriptele Bibliotecii Episcopiei greco-catolice române din Oradea-Mare. Buc. 1923. 16. l. 89. sz.

⁴⁾ Dr. IACOB RADU, Doi luceferi rătăcitori: GHEORGHE ȘINGAI și SAMOIL MICU CLAIN, Buc. 1924. 15–17., 44–57. l. (Anexe IX–XIX).

⁵⁾ SZINNYEI, Magyar Írók IV. 345–49.

⁶⁾ VIRÁG BENEDEK munkásságának ez eddig ismeretlen részlete.

⁷⁾ RADU, i. m. 45. Az itt említett Cicero-fordítás: Az üdösb Kátó vagy M. T. Cicerónak beszélgetése az öregségről. Magyarázta V. B. Pest. 1803.

⁸⁾ U. o. 46.

⁹⁾ U. o. 45.

kozni népét e művel, „quo nulla natio, nisi nostra et zingarica carebat.“¹⁾ Bár a prospektust pesti lapok is leközlötték,²⁾ a temesvári főigazgató (Director scholarum Temesvariensis) biztatásán és 38 zalatnai előfizetőn (kik nagyrészt magyarok), a vállalkozás más támogatásban nem részesült, sőt a szerző munkatársait sem tudta kifizetni.³⁾ Valószínű, hogy VIRÁG és HALITSKI munkájukat nem is fejezték be, mivel a CIPARIU-közölte szemelvényben nyoma sincs magyar és német értelmezésnek.⁴⁾

Mivel a CIPARIU- említette szótártörödékek jelenleg a balázsfalvi könyvtárban ismeretlenek,⁵⁾ vizsgálatunkban az előbb részletezett prospektus specimenjeire vagyunk utalva. A M. N. Múzeum példánya (II. Polygl. 312. jelzet alatt) sajnos csonka. Mai alakjában mindössze nyolc oldal. Az első lapon van a latin-oláh-magyar-német rész címe,⁶⁾ majd egy levélnyi szemelvény következik. Ugyanennyi maradt fenn az oláh-latin-magyar-német részre vonatkozólag. Mindkét mutatvány a szótár lelegejéről való 25—25 címszót foglalja magában.

Az első rész szemelvénye alapján teljes bizonyossággal eldönthető, hogy a forrás, amint már DRĂGANU is megállapította, PÁRIZ-PÁPAI szótárának valamelyik kiadása.⁷⁾ Az ismert címszavak mindegyik kiadásban azonos értelmezéssel bírnak s így nem állapítható meg pontosan, melyik kiadás szolgált forrásul a szerzőnek.

¹⁾ U. o. 45. Eszerint KLEIN nem ismerte CORBEA szótárát?

²⁾ RADU, i. m. 57. l., v. ö. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung, 1806. 39. sz. „Sein vollständig im Manuscripte hinterlassenes walachisch-lateinisch-ungarisches Wörterbuch, das bereits angekündigt ward, wird ohngeachtet dieses Todesfalls dennoch im Druck erscheinen.“

³⁾ RADU, i. m. 58 l.

⁴⁾ CIPARIU, Arhiv pentru filologie și istorie 278. l., id. DRĂGANU, Dacoromania IV, k. 111—12. l.

⁵⁾ Ez volt LUPEANU igazgató határozott kijelentése.

⁶⁾ Valószínűleg innen vette SÁGI I. A magyarorsz. szót. és nyelvt. könyv. 8. is a szótár címét.

⁷⁾ A második (1762), nagyszombati kiadásról aligha lehet szó. „Editionis autem Tyrnaviensis nulla tunc in Dacia apud Eruditos commemoratio.“ (BOD P. előszava, 1767.)

KLEIN.¹⁾

Abamita, ae f. (Paul.) *Sora' Stramóshului. Des Urgross-Vaters Schwester. Nagy Apám Apjának Nénnye.*

† *Abannatio*, onis f. *Surgunire intrun an din Pátrie. Die Verbannung auf ein Jahr. Efstendeig való számkivetés.*

Abarceo, es, ere (Fest.) *Gonesc, duduiu. Abhalten, zurückhalten, verbieten. Eltiltom, üzöm magamtól.*

Abdicatio, onis f. (Plin.) *Lepadáre de cevá. Die Entsagung, Lossagung. von etwas, Verwerfung. Megtagadás, megvetés.*

Néha PP. értelmezéseit az oláh átdolgozó összevonja, kivonatosítja:

Abacium, ii, n. *massutza, pe carea se ea áma (cama). Almáriu. Ein Schreib-Tisch, Credenztisch, Spiel-Tisch. Számvető asztalotska, Pohárszéketske.*

Abaculus, i. m. (Plin.)

vide *Abacium*.

Abacus, i. m. (Cic.)

PP.

Abamita, ae f. *Nagyapám apjának nénnye, vagy húga.*

Abannatio, onis f. *Efstendeig való számkivetés.*

Abarceo, es, ere. *Eltiltom. Üzöm magamtól.*

Abdicatio, onis f. *Megvetés, megtagadás.*

Abacium, ii n. *Számvető asztalotska.*

Abacus, i. m. *Szakáts tábla, Pohár-fzék, Számvető-asztal, of-tábla.*

Abaculus, i. m. *Pohárszéketske, asztalotska, of-tábla.*

A szemelvény 25 szava közül egy, *abactio* PP-nál nincs meg. Véleményem szerint ezt KLEIN MA. szótárából vehette át:

Abactio, onis. *Gonire, moenáre cu sila, Duduire. Das Wegtreiben, Wegjagen. Elűzés, Hajtás, Elkergetés.*

Abactio, onis. *Elűzés, Hinwegtreibung. (MA. 1708. 1.)*

MA. használatára vall a DRĂGANU közölte szemelvény egyik adata is: *Arcuatim*, adv. *strămb, coviat ca un arc; boltozva, íj modu, horgason, lugasra; bogenförmig, gekrümmt.* ∞ PP-nál minden kiadásban (nemcsak az 1801-iben, ahogy DRĂGANU gondolta): *Arcuatim*, adv. *Boltozva, Lugasra.* MA. ellenben a következő értelmezést adja:

¹⁾ Az oláh rész cirill és latin betűvel is le van nyomtatva. A cirill betűs részt, mint az összevetés szempontjából nem lényegeset, csak ott idézzük, ahol feltétlenül szükséges (pl. sajtóhiba a latin betűs részben, mely a cirill átírásban nincs meg.)

„*Iy modu, horgason, keziv halylafint*“ (1708. 144.). Megjegyzendő, hogy MA. 1708-i kiadásának BEER-féle német értelmezései szótárunkban nyomot nem hagytak s így lehetséges MA. valamelyik előbbi kiadásának használata is.

KLEIN tehát forrásaihoz nem ragaszkodott szolgai módon. PP. számos címszavát nem vette fel (*abambulo, abaphus, abaptistum, abaptistus, abaris, abarticulatio, abalienatus, abagio*). Néhol átvett értelmezéseket is átalakítja, kiegészíti más szótárakból. TAGLIAVININEK az a nézete, hogy „la parte ungheresè è presa di sana pianta dal dizionario di PÁPAI“¹⁾ némileg módosítandó.

Ami a német értelmezéseket illeti, ezek SCHELLER *Lateinisch-Deutsches Lexicon* című Magyarországon jól ismert szótárából származnak. HALITSKI munkája nem volt puszta másolás, mivel a német értelmezéseket a PP-ből átvett címszók szerint kellett alakítania. (pl. *abannatio, abbanitus* SCHELLERNél nincs is meg.) Kronológiai okokból igen valószínű, hogy HALITSKI SCHELLER szótárának harmadik (1804) kiadását használhatta:

KLEIN.

Abactor, oris m. (Apul.) Moenatoriu de vite, furatóriu de vite. Ein Wegtreiber, z. B. des Viehes. besonders der das Vieh diebischer Weise wegtreibt, ein Vieh = Dieb. Hajtó, Marhahajtó, Marhalopó.

Abalienatio, onis f. (Cic.) Instrainare, Die Entfremdung, Veräußerung. Elidegenítés.

SCHELLER (1804).

„*ein Wegtreiber z. E. des Viehes: besonders der das Vieh diebischer Weise wegtreibt, Viehdieb.*“ (10.)

„*Entfremdung, Entfernung von sich, Veräußerung, Verkaufung.*“ (12.)

Úgy látszik, SCHELLER szótárát a szerkesztők a latin részben is felhasználták. Az egyik címszó ugyanis, mely PP-nál nincs meg pontosan, határozottan SCHELLERre megy vissza.

Abdicatio filii (Plin.) Lepadäre de fiuu, quaend te lápezi de el cá senul (sic!) cunóshü mái mult altau fiuu. Die Verstossung seines Sohnes, wenn der Vater ihn für seinen Sohn nicht mehr erkennen will. A' Fiának eltagadása Elüzése.

„*Die Verstossung seines Sohnes, wenn der Vater ihn nicht für seinen Sohn mehr erkennen will.*“ (Scheller, 1804. 16.)

1) RÉtH. VI. 16.

SCHELLER szótárának ezen felhasználása valószínűleg azzal a ténnyel függ össze, hogy IORGA szerint¹⁾ MOLNÁR JÁNOS már HALITSKI közreműködése előtt foglalkozott a német rész összeállításával. Erről KLEIN levelezésében említést nem találunk.

A szótár egyik jelentős haladása, melyre KLEIN is büszkén hivatkozik²⁾ az, hogy minden címszó után megjelöli a szerzőt, kinél a szó előfordul. Hasonló jelöléseket találunk SCHELLERNél is, azonban ezek nem egyeznek meg pontosan a szótárunkban levőkkel. Ezért más forrásra kell gondolnunk. A szerző megjelölése — azt hiszem — JAMBRESSICH ANDRÁS jezsuita, „*Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples* (Zágráb, 1742)“ című művéből származik. E szótár, mely a XVIII. század folyamán meglehetősen elterjedt volt, egyébként nem forrása az oláh munkának. Csak a szerző megjelölése származik innen:

KLEIN: *Abacium*, szerző nincs megjelölve ~ JAMBRESSICH, címszó hiányzik. *Abactor* [Apul.] ~ JAMBR. Apul. *Abactus* [Plin.] ~ Jambr. Plin. *Abacus* [Cic.] ~ JAMBR. Cic. *Abalienatio* [Cic.] ~ JAMBR. Cic. *Abamita* [Paul.] ~ JAMBR. Caius, Paul. † *Abannatio*, † *Abbanitus*, szerző megjelölése nélkül ~ JAMBR.-nél is csak † *Abannatio*, † *Abbanitus*.³⁾ † *Abarceo* [Fest.] ~ JAMBR. Fest.

A szótár második feléből fennmaradt töredékből szintén kimutatható PÁRIZ-PÁPAI használata. Pl. *Ακαριτζα*. *Acaritza* (καριτζα) *Acarus*, i. m. *Eine Wachs-Schabe, auch Mausehorn*. *Viaszban termő igen Kitsiny féreg, Bőr alatt viszketető serke*. ~ PP. *Viaszba termő igen kitsiny féreg. Bőr alatt viszketető serke*.

Összefoglalva a mondottakat, megállapítható, hogy S. MICU KLEIN mindkét szótára elsősorban PP. szótárán alapul. Emellett a magyar értelmezések forrása néha MA. is. A MOLNÁR JÁNOS-HALITSKI készítette német rész SCHELLER szótárából való, a szerző megjelölése JAMBRESSICHből. Ha megjelenik, e szótár lett volna az oláh szótáriródalom első, tudományos felkészültséggel, jó források alapján szerkesztett terméke.

¹⁾ I. m. 284.

²⁾ „*Dictionarium ... conscripserim, in quo ponitur omnis vox, omnisque phrasis ex quo autore sit.*“ RADU, i. m. 45.

³⁾ A †-tel való megjelölés is JAMBRESSICHből ered. „*Barbaras quibus veré latinas furrogatas paffim leges, crucis †-signô notavi.*“ (előszó, 2. l.)

IV.

Ioan Bobb oláh-latin-magyar szótára.

PAUL IORGOVICI¹⁾ és VASILE KOLOSI²⁾ kéziratban maradt szótártöredékei után végre nyomtatásban megjelenik az első oláh szótár: „*Dictionariu Rumanesc, Lateinesc și Unguresc, dein orenduiala excellentii sale Preosfintitului IOAN BOBB VLADICUL Fagarasului asediat si cu venitu cassi clerului typarit in doao tomuri. Tom. I. A-L. II. M-Z. In Clus cu typariul Typografii Collegiumului Reformatilor prin STEPHAN TÖRÖK. 1822, 1823.*“

A címlap szerint tehát az oláh nyelv első nagy szótára a kolozsvári református kollégium nyomdájában készült. Amint az előbbi esetekben, ismét magyar tényezők közreműködésének vagyunk tanui. BOBB szótára terjedelmére nézve hatalmas alkotás, az első kötet 656, a második 576 lap. Ha nem következett volna három év múlva a *Lexicon Budense*, feltétlenül jelentős helyet foglalt volna el az oláh szótárirodalomban. Értéke így pusztán tudománytörténeti. Igaza van SĂINEANUNAK,³⁾ mikor megállapítja, hogy a *Lex. Bud.* sokkal rendszeresebb s gazdagabb anyagot tartalmaz.

BOBB szótára határozottan célzatos jellegű. Célja azonos a „Școala ardeleană“ törekvéseivel: az oláh nyelv latin jellegét minél tisztábban, minél kézzelfoghatóbban bebizonyítani. Szókészletén kívül, melyben hemzsegnek a soha el nem terjedt, önkényesen átvett latinizmusok (pl. *albugaler*, 30. *alm*, 35. *amicitie*, 41. *apograph* 50. stb.), erre a törekvésre vall:

1. beosztása. A szótár ugyanis két részre különül. A második kötet végén külön szójegyzék található, ezzel a címmel: „Unor cuvinte streine, ce au intrat in limba Romaneasca se pune Romaneste intielefu: Quorundam Verborum, quae in linguam Valachicam irrepserunt ponitur Valachice significatio.“ (II. 560—576.) E rovatban felsorol aztán néhányat az oláh nyelv „befurakodott“ idegen elemeiből. E szójegyzék célja érthető: ime két vaskos kötet, az egész csupán latin eredetű szavakat tartalmaz s a végén az idegen elemek néhány oldalnyira

1) ARON PUMNUL, *Lepturariu*, IV.² 1865. 3—5. I. GASTER, *Gröber Gr. II./2.* 374. IORGA, *Ist. lit. rom. în. veacul al XVIII.* 2. 296.

2) IORGA, *i. m.* 304—307. I. RADU, *Doi luceferi* 16—17, 71—74. I.

3) L. SĂINEANU *Istoria filologiei române, București*, 1895., 185. I.

zsugorodnak össze. Valahogyan fordítottja ez annak az eljárásnak, melyet a 70-es években CIHAC alkalmazott, a szókészlet statisztikus rendszerezésével. BOBB beosztása, főleg egy ilyen, nyelvtanulásra is szánt műben¹⁾ természetesen céltévesztett.

2. A szótár — a kor áramlatának megfelelően — latinbetűs. A helyesírást illetően BOBB a következő, alakilag s tartalmilag egyaránt jellegzetes kijelentést teszi: „Acelt Lexicon am voit al asedia pentru Scolafteici, cari se nevoiesc a se procopfi in limba lateinalca si unguerealca cu litere lateinesthi, fiindc acele le invatie in Scoale, cu care si Rumani mai de mult au trait pona ce au luat literele Cirilineshti, si funt mai lefne de ceteit si ivetiat.“ (Cuvent innainte.) A latinbetűs írás bevezetését akkor oly eszköznek tekintették, mely által egyszerre előtűnt az oláh nyelv latin jellege.²⁾ BOBB helyesírása etimológikus, diakritikus jelek teljes használata nélkül. KLEIN helyesírásának csak elvi részét veszi át. Hangjelölései mindig az etimológia szerint igazodnak, *ā* hang a Lex. Bud.-ben mindig *á*, itt etimológiák szerint *o* (*fora*) *a* (*acasa*) *e* (*abatume*) stb. BOBBnak van egy teljesen eredeti jelölésmódja is: *f = s*, *s = ș*.³⁾ E megkülönböztetést elég szerencsésen vezette be, újítása azonban követőkre nem talált.

3. Szófejtései szintén a latinos irány követőjére vallanak. Ezek két csoportra oszthatók.

a) Latin etymonok. Vagy határozottan megmondja, honnan ered a szó (pl. *aper* ab *afpello*, I. 48.) vagy pedig az oláh szóhoz azt a latin szót helyezi legközelebb, melyből az szerinte származik (pl. *Apuc*, *Occupo*. I. 53.)

b) Más román nyelvekből vett etymonok. Mennyire helyesek, arról tanuskodják e néhány példa: *Abatume*, ita: *abbatersi*, (I. 1.) *Acarche*, ita: *Ancarche*, (I. 3.) *Alerg* ab ita. *Alegro* (I. 33.) *Bolundiefc* ab ita: *Balordo* (I. 124.); *Amagefc* (Galli: *Amaduer* quasi magio magice decipio) (I. 58.) *Aret*, Gall: *Areter* (I. 60.); *Acolo* Hisp: *Acculla*. (I. 6.) Mint látjuk, ezen szószármaztatások közül alig egyik-másik állja meg a helyét. BOBB kísérletei a Lex. Bud. hasonló törekvéseitől jórészt függetlenek (pl. *aret* ott *recte* származéka, 30 l.)

A szótár keletkezésének története teljesen ismeretlen. BOBB

¹⁾ L. az előszó elé írt distichont: *Lexicon hoc poterit multum relevare studentes, Qui linguas has tres discere plene volunt.*

²⁾ E felfedezésnek örvendetes voltát elemzi PETRU MAIOR, *Dialogul asupra limbei române c. művében* (Lex. Bud. 72—3.)

³⁾ MELICH professzor úr szíves közlése.

említi ugyan, hogy voltak munkatársai.¹⁾ Addig is ki kell emelni és pontosan körvonalazni azt a hatást, mely BOBB szótárát a magyar szótárirodalomhoz fűzi. A szótárra elsősorban PP. 1767. és 1801. kiadása gyakorolt döntő hatást, mely két irányban is érvényesült:

1) BOBB átvette PP. magyar értelmezését a szótár magyar részében.

2) Az oláh szöveg PP. értelmezésének betűszerinti fordítása. BOBB kivonatolta PP. magyar szövegét, lefordította s az így keletkezett kifejezés kezdőszava lett a címszó. Ezzel egészen impraktikus eljáráshoz folyamodott, de szótárának terjedelmét tetemesen megnövelte, lehetőleg latin eredetű címszavakkal, pl. *Mefura de o urma de peffor cu putin mai lunga*. Pes. *Egy lábnnyommal hosszabb kevéssé*. (II. 41.) ~ PP. (minden kiadásában) Pes. *Mérték. Egy lábnnyomnál kevéssé hosszabb*. Ilyen kifejezés, mint „*Cu dare de mana legatura, Fidejussio, onis f. 3. Kezesség*“ (I. 246) persze *cu* alatt keresendő.

BOBB forrása — mint említettük — PP. BOB P.-féle kiadása (1767) lehetett. Számos olyan latin szót vesz át magyar értelmezésével együtt, melyek PP. első kiadásában nem szerepeltek. *Abron filofoph. Abron. Régi kényes filozófus* (I. 3.) ~ PP. 1767—1801. *Egy kényes filozófus. Avere cu nedreptate adunata, Extar, Tsalárd-sággal, jövendöléssel, szerzet pénz*. (I. 91.) ~ PP. 1767—1801. *Jövendöléssel, csalárdással gyűjtött pénz. Maecenas om dein Hetruria care mult bine facee oamenilor invatiati, Maecenas, atis, m. 3. Egy Hetruriai fő ember, a' tanult embereknek igen nagy jól-tévője*. (II. 4.) ~ PP. 1767—1801. *Egy Hetruriai fő-ember, Augustus Tsászárnak barátja, a' tudos embereknek igen nagy jól-tévőjök. Minuntiusuri, fermeturi, ce cad dein cele ce se aduc la sertfe. Prositia, Prosities, Prositiae. Az áldozatban hulló holmi aprólékok*. (II. 52.) ~ PP. 1767—1801. *Prositia, Prosities, Prositiae. Az áldozatokban holmi apró hulladékok*.

PP. 1801. kiadásának használatát nehéz kétségtelenül bebizonyítani. Míg az első és második kiadás közti különbségek nagyon szembetűnőek, az ÉDER-f. kiadás anyagában igen kevéssé tér el BOB PÉTERÉTŐL.²⁾ E kiadás használata mellett szólnak a következő ada-

¹⁾ *Stredania multa a mai multora au fost intru asediare aceftui* Lexicon. (Cuv. inn.)

²⁾ MELICH is csak néhány új cikket tud megnevezni. NyK. XXXVII. 41; Diogenes, melyet ő útnak vél, már az első kiadásban is megvan.

tok: *Acet de rose. Oxyrhodinum. Ró'sa etzet.* (I. 6.) ~ PP. 1767. *Ró'sa-etzet*, 1801. *Ró'sa etzet. Acolyt. Acolytus. Egyház segítő.* (I. 7.) ~ PP. 1708., 1767. *Egyházi szolgálatra előbótsátandó, Egyházi segítő*, 1801. U. a., *Egyházi segítő. Arama sau alt metal ne prefacut. Randus, Üszögben való készitellen értz.* (I. 55.) ~ PP. 1708., 1767. *Üszögében-való, készitellen értz.* 1801. *Üszögben való készitellen értz.* Ha BOBB szótárának helyesírása s átvételeinek pontossága nem lenne oly ingatag, bizonyára könnyebb volna e kiadás használatának igazolása.

BOBB szótárának másik forrása MA. szótára, pl. *Amnescia a lafa uitat ceva fapta a altue. Amnescia. Felejdékenség a meglett bosszúságról.* (I. 42.) ~ MA. 1708. *Meglött bosszusagról elfelelkezés.*¹⁾ *Earba de campania, Sertula, lae, f. 1. Kampaniui fü.* (I. 375.) ~ MA. 1708, *Campaniaban termoe funec neve.*²⁾ *Earba Lanoafsa flocoata. Gnaphalium, Vizi sásfü.* (I. 377.) ~ MA. 1708. *Vizi sásafü.*³⁾ *Earba Laptoafa earba cruci, Polygala, lae f. 1. Tejes fü, kereszt fü.* (I. 377.) ~ MA. 1708. *Soc teju fu, keresztfu.*⁴⁾

Az 1708-i kiadás mellett szól a következő adat:

Asediement, Sedimentum, enti. n. 2. Megszállás, nyúgová. *Asediementu grosimi la fund. Sedimentum, enti. n. 2. Fenekre szállott vastagság.* (I. 76.) PP. minden kiadásában ezt találjuk: *Sedimentum. Meg-szállás, Ülés, Leszállás. Higgadás után fénékre szállott sár.* PP. szövegéből nehezen magyarázható meg BOBB második értelmezése. A *vastagság (grosime)* szó — úgy vélem — MA. 1708-as kiadásának német szövegéből származik: *Sedimentum. Megszállás, ülés, leszállás. Das Dicke im Boden. Niedersinkung.* Hasonló módszer szerepel itt, mint a Lex. Mars. esetében.

A XIX. század elejének magyar szótárirodalmához BOBB munkája kevéssé fűzhető. Csak MÁRTON J. szótárával hozható határozott kapcsolatba ilyenféle adatok alapján: *Syron, vermi cefe fac in lemn, cas, si in alte bucate de mancat, syron, syronis, m. 3. fában, sajtban 's akár mi ennivalóban termő férgetske.* (II. 436.) ~ MÁRTON, 1818. *Fában, sajtban 's akármi ennivalóban termő férgetske.* (II. 1433.)

¹⁾ PP-nál nincs meg.

²⁾ PP. minden kiadásában: *Sertula, Som kóró.*

³⁾ PP-nál csak: *Gyapjas fü.*

⁴⁾ PP-nál nincs meg.

Mindeme forrásokból nem vezethető le BOBB szótárának teljes anyaga. Úgy látszik, BOBB latin szókészlete elsősorban korában gyökerezik, szótára a XVIII—XIX. századi beszélt latin nyelv tükré. A saját szókészletéből merített latin kifejezések 3 csoportba oszlanak: 1. hivatalos, stilus curialisból származó elnevezések, pl. *archicamerarius*, *archicancellarius*, *archicapellanus*, *archidapifer*, *archimareschallus* (I. 57.), *archipincerna* (I. 58.), *birsagium* (I. 116.), *protocollista* (II. 256.), *salarista* (II. 328.) stb.; 2. egyházi kifejezések, melyek a szerző állásából s gondolatköréből folynak: *anathematizo* (I. 43.), *archidiacon* (I. 57.), *correpius* (I. 228.), *diphthicon* (I. 351.) stb.; 3. oláhból, franciából származó latin kifejezések: *avanguardia* (I. 91.), *complementum* (I. 222.),¹⁾ *contrabontare* (I. 226.), *protopopa* (II. 256.), *protospatarius* (II. 256.) stb.

Szinte azt mondhatjuk, hogy míg az oláh rész nehézkes, sokszor az érthetlenségig mesterkelt, tele latinizmusokkal, addig a latin rész szókincse sokat tükröz vissza azokból az elemekből, melyekből egy, a XIX. század elején élő erdélyi oláh püspök latin tudása összetevődhetett.

Sokat lehetne mondani BOBB oláh nyelvezetének erőltetett voltáról, lehetne elemezni mondatszerkezetének hibáit, a nyelv szellemének meg nem felelő szóhasználatait stb. Mindezen hibák — mint CORBEÁNÁL láttuk — a túlságosan eredetijéhez tapadó fordításból erednek. Igen közönségesek nála az ilyen fordulatok: *Aduicatoriu de fruct pament in tot anu*, *Restibilis ager* (I, 16). ~ PP. *Minden esztendőn termő föld*. *Acuventarii lungi in summa inchiere, capet*, *Epilogus, logi*, m. 2. (I, 9).²⁾ ~ PP. *Hosszú beszédnek summába rekesztő vége*. A magyar szórendhez való szoros ragaszkodás eredményezte továbbá bizonyos határozóknak az ige előtti használatát, pl. *Impreuna intielegere la judecatu*, *Suffragatio, onis*, f. 3. *Egyet értés az ítéletben*, *Impreuna mancare ofpetare*, *Sysfitia, tiae*, f. 1. *Együtt étel, eyy asztralról evés*. *Impreuna la ceva legati*, *Consponsor, oris*, m. 3. *Együtt kötés, kezes* (I, 510).

Ami BOBB szótárának magyar elemeit illeti, azok figyelmünket azért is megérdemlik, mert MÄNDRESCU, ALEXICS ÉS TAGLIAVINI néhány idézetén kívül senki sem méltatta őket behatóbban. Lássunk néhányat az érdekesebbekből:

¹⁾ Jellemző, hogy PP. 1801. *complementum*: *Tellyeség* (134.), míg BOBB-nál: *Barátságos szolgálat, jó tisztelet* (vö. *compliment*, *Kompliment*).

²⁾ A alatt keresendő!

Aprobaluesc, Approbo, Jovallom (I, 52) < *approbál*, l. ALEXICS, Nyr. XVI, 308.

Arteiceoca earba, Ital: *Artichiocco, Cinera, ae, Articsóka*. (I, 66, f. 1. v. ö. 373.) Valószínűleg magyar közvetítéssel került ide.

Bagasie, militareaasca, Bagasia, Bágásia, tábori eszköz egyetmás (I, 94) < *bagázsia*, l. ALEXICS, Nyr. XVI, 399. ISZER, Wal, Deutsches Wb. 21.

Baste, ita: Bastione, Bastia propugnaculum, Bástya, Várta. (I, 99) < *bástya*. TAGLIAVINI szerint feltétlen a magyarból került át az oláhba (Lex. Mars. 101).

Beles, cuptusala, Bilix, cis. Béliés kétszeres borítás. (I, 106) < *bélés*. ALEXICS, Nyr. XVI, 350. MÁNDRESCU, 40.

Bitusa, Boeta, ae, f. 1. Ször, Guba, darotz (I, 116). Ezt az adatot BOBB szótárából idézte már ALEXICS, Nyr. XVII, 116. a szót magyar *bekecs*-ből származtatván. DRĂGANU feltevése szerint azonban *bituşă* a m. *bojtos* átvétele (Dacoromania, V, 333). Etimológiájának valószínűségét nem rontja le az, hogy az azonos eredetű *boit* (CABA, Szilágy, 95) és *Bojtos* (tehénnev) > *Boitoşă* (u. o. 55) szavakban az *oi* nem redukálódott *i*-vé.¹⁾ Viszont feltétlenül „*bekecs*“ származékainak kell tartanunk *bekec* (ALEXICS, i. h.) *becéciu* „*cojoc de piele de oaie, frumos lucrat*“ és *bechês* „*orice îmbracăminte*“ alakokat, melyeket PAŞCA a *becses* alapszóból tévesen származtat.²⁾

Caladau, Legatura de lemn, vinculum ligneum. Kaloda (II, 562) < *kaloda*. ALEXICS idézte a Lex. Bud.-ból. A szó végződése a többi *-ău* végzet analógiájára alakult.

Calitca, grae. Calios, Cavea, Kalitzka. (I, 152) < *kalitka*. Általánosan ismert jövevényszó Erdélyben igen változatos alakokban: *kălică*, ALEXICS, Nyr. XVI, 497. *kelitke* Anon. Car. (DRĂGANU, Dacoromania, IV, 1. 153), *caliţă*, MOLDOVÁN, Alsófehér, 90. CABA, Szilágy 95. *caliţă*, BARBU, AVASV. 44. *caletcă* (Hunyad), Graiul nostru, II, 119. Popovici, 144. *călicică*, *gălicică*, *galetcă*, Gr. COSTIN, Graiul băn. 69.

Candedeluesc, aleg, Candido. Megválasztom (I, 156) < *kandidál*. Eddig ismeretlen volt a magyar jövevényszavak között.

Caperne, boambe verdi, Caparis, Kaporna (I, 160) < *kaporna*.

¹⁾ V. ö. *Boitoş*, Popovici, 34, 97.

²⁾ Glosar dialectal, 10.

- Capta, Crepita, Crepida, kapta* (I, 163) < *kapta*. Nehányszor előfordul, I. ANON. CAR. (DRĂGANU, DACOROMANIA, IV, 1. 153) MOLDOVÁN, ALSÓFEHÉR, 90. STAN, MÓCOK, 23.
- Captalan, ie Capitulum, Grammatoflachium, Káptalan, Levél tartó hely* (I, 163) < *káptalan*. Tudomásom szerint csak ALEXICSNÉL van meg: *káptalan*, NYR. XVI, 497.
- Caput, haina militareasca, clamis militaris. Kaput.* (I, 163) < *kaput*. Ebben az értelemben csak BOBBNÁL fordul elő, különben általánosan *kaput, kabát*, I. BARBUL, AVASV. 44, CABA, SZILÁGY, 95. MÂNDRESCU, EI. ung. 54. MOLDOVÁN, ALSÓFEHÉR, 90. STAN, MÓCOK, 23.
- Carafina de glafe. Scyphus vitreus. Űveg karafina.* < *karafin* (NYSZ. II, 126).
- Celed, Familie¹⁾ de casa. Famulitium domesticum. Házi cseléd* (II, 562) < *cseléd*. Már GYARMATHI említi, *celédio* alakban. (Vocab. 81.)²⁾ CABA, SZILÁGY 96. MÂNDRESCU, 60. MOLDOVÁN, ALSÓFEHÉR, 90. stb.
- Ceterna, Cisterna, Tsatorna, esővíz vévő kút* (I. 196 I, 404) < *csatorna*, I. ALEXICS, NYR. XVI, 438. BARBUL, AVASV. 45, CABA, SZILÁGY, 96.
- Ceolna, Luntre de pefcuit, Navis piscatoria. Halász tsónak* (II, 562) < *csolnak*. Egyedülálló adat. A szóvégi *k* eltűnése indokolásra szorul.
- Cese, Cesium, Talyiga* (I, 194) < *cséza*. Az *s = z* hangváltozás nem egészen világos. Talán *csésza* átvételére kell gondolnunk, bár ez az alak csak Eszékről ismeretes (NYR. V, 270).
- Cefe, Fiala calix, poculum. Tsésze, pohár* (II, 562) < *csésze*, I. *cesă*, MOLDOVÁN, ALSÓFEHÉR, 90. *ceisă*, CABA. SZILÁGY 95.
- Cifuluesc, ital. Cifolare, (sic!) Sufolare, Subsanno. Tsúfolok, tsúfulom, tsúfolódom* < *csúfol*. Szokottabb alakja *ciufulesc, ciufuluesc*, I. ALEXICS, NYR. XVI, 439, JARNIK-BÂRSEANU 27.
- Citeluesc, cito, Bé-idézem.* (I, 211) < *cital*.
- Coh, conflatorium kohó* (I, 218) *Coh la bai, Fornax metallica, Olvasztó koh, kementze* u. o. < *koh(ó)*, v. ő. „Bârbatu mi s'o dus cu coia la coh la Zlagna“ STAN, MÓCOK 31. I. Adalék

¹⁾ Különös „familie“ ilyen értelmű használata. BOBB előtt nem lebeghetett *familia* > *femeie* etymon, inkább *család* ∼ *cseléd* jelentéstani hatására kell gondolnunk.

²⁾ Az *-iu* végzet GYARMATHINÁL mindig *-io*, pl. *almario* (4) *sustario* (67) *suvelio* (71. < *sövény*, eddig ismeretlen magyar jövevényszó az oláhban!) *tolcerio* (86); *-iu* alakot csak egyszer találunk: *tarnatiu* (4) < *tornác*.

- az oláh nyelv magyar eredetű bányászati műszavaihoz. (TREML, MNy. XXVII. 188—9. l.) (Kérdés, nem tartozik-e ide cohe, melyet WEIGAND *konyha* származékának vél, Körösch-Marosch, 38.)
- Comedies de tragedie. Tragoedus, Comicus. Tragédia játszó.* I, 220
 < *komédiás*, I. ALEXICS, Nyr. XVI, 543. STAN, Mócok 31.
 MOLDOVAN. Alsófehér, 91. stb.
- Comenduelusc, Addico, Neki ajánlom.* (I, 221) < *kommendál*, I. Lex. Mars. 112. alakváltozata *comindă* JARNIK-BÂRSEANU. 397.
- Comcipelulusc, [primesc.] Concipio.* 1) Megfogom, jól gondolom; 2) *Méhemben fogadok.* (I, 222) < *koncipiál*. Az értelmezésre nézve vö. КОНЧЕНС, КОНЧИНС. *Conzipiren, aufsetzen, entwerfen*, ISZER Wal. Deutsches Wb. 80 l.
- Componelulusc, Compono, Öszvevetem.* I, 222 < *komponál*.
- Concedelulusc, las, Concedo, Engedem* I, 222 < *koncedál*.
- Confiscalulusc, confisco, avi, atum, are.* *Valaki jószágát, jóvait ország számára foglalom* II, 223, < *konfiskál*. Igen fontos, hogy az oláh szóban *ş* és nem *s* van, ami feltétlenül magyar eredet mellett vall. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik *Fiscus, Fiscalis, Fiscalulusc* (I, 420). Ezek közül csak *fişcaliş* ismeretes általánosan. (ALEXICS, Nyr. XVI, 446, AL-GEORGE, Szamos 34, CABA Szilágy 97. BARBUL, AVASV. 47. Gr. COSTIN, Graiul băn. 106. Lex. Mars. 158, 180 stb.)
- Conformalulusc, Conformo, Hozzá formálok, illetem* (I, 222) < *konformál*, (BABOS, 84).
- Confundalulusc, Confundo. Megszégyenítem, zavarom, elegyítem* (I, 223) < *konfundál*.
- Conopei, Conopeum, Conopejum. Ülő hely.* (I, 223) < *kanapé*.
- Conto, lista de detorie, Conto, költő száma, listája* I, 225. vö. *fac conto* I, 399 < *kontó*. Ebben az alakban van meg ISZERNÉL **KONTO** (Wal. Deutsches Wb. 80), míg elterjedtebb változata *contău*, ALEXICS Nyr. XVI. 543. BARBUL, AVASV. 45 l. MOLDOVAN, Alsófehér 91. l. ISZER változata meglepő, mivel, nála igen ritka, -o végződésű jövevényszavak is diftongussal jelentkeznek. Ilyen pl. a valószínűleg csak itt előforduló *şpedeş* < *credo* (hiszekegy) 83.
- Contralulusc, me improteivulusc, Adversor.* Ellene vagyok. (I, 225) < *kontrál*, GYARMATHI, Voc. 38. vö. ALEXICS Nyr. XVII. 118. *contrăli* CABA Szilágy, 96. Származékai: *contraluire, contraluitoriu, contraluiceste, contraluiceof* (225—6).

Contrahaluesc, fac toceala. Contraho. Alkuszom. (I, 226) < *kontrahál* (BÁBOS K. Magyarázó szótár 87). Ugyanebből a töből szokottabb átvétel *kontráktus*, ALEXICS, Nyr. XVI, 543 *contrátus*, CABA, Szilágy, 87.

Contras, Contrasso. Harmintzados mellett szolgáló kontrallor (I, 226) < *kontrás*. Érdekes kiemelni, hogy PPB. szövege ez volt. „*Harmintzados mellett szolgáló kontrás, kontrallor*“ (átvette GYARMATHI, Vocab. 38). BOBB azért hagyta ki a magyar értelmezésből a *kontrás* szót, hogy az oláh alak magyarból kölcsönzöttnek ne tűnjék fel. DAMIAN ISTVÁN szerint *contraş* oláh képzés, mely *controlaş* alakból rövidült.¹⁾ Sokkal valószínűbb, hogy e szó a dicasterialis stílusban előforduló *contraso* alak²⁾ mintájára keletkezett magyar képzés; *controlaş* jelentésánilag lehetetlen. A *kontrások* nem ellenőrök voltak, hanem szolgálak, só- és sósforrásőrök.

Aligha gondolhatunk oláh *contra* + *ş* képzésre, mivel *contra* egészen újkeletű neologizmus.³⁾

Converteluesc. Converto. Megtérítem. (I, 226) < *konvertál*.

Cordovan, ital. Cardován, Coreus cordulentis, Pellis elaborata. Kordován. (I, 228) < *kordován*.

Corigaluesc, indreptez, Corrigo. Megigazítom. (I, 229) < *korrigál*.

Corsag. [Cu ~] Comitialiter. Korságoson (I, 246) < *kórság*. Idézte MÁNDRESCU (64 l.) Rokoneértelmű, igen ritka, betegséget jelentő magyar jövevényszó *şuiu*, mely a székely *suly*, *süly* (MTSz.) átvétele (l. ISZER 254. 1) Die Gicht, 2) Der Krebs, eine Krankheit).

Cos batrin. Rugosus senex. Vén kos I, 231 < *kos*. Magában álló adat.

Cosarca, in care se culeg poamele cu ruda dein pom. Exceptorius.

Szedő kosár, szedő edény (I, 223) < *kosárka*, l. CABA, Szilágy, 96. általánosabb jelentéssel, Gr. COSTIN, Graiul băn. 93. Erdély déli részében inkább német jövevényszavakkal fejezik ki e fogalmat: *панер* < fr. *panier*, szász közvetítéssel, ISZER, Wal.

¹⁾ DAMIAN István, Adatok a román-magyar kölcsönhatáshoz, Nyelv. Füz. 67. 28. l.

²⁾ Századok, XXII. 658–9. *kontrás* először Kraszna vm. statutumaiban fordul elő, 1764-ben (KOLOZSVÁRI-ÓVÁRI: Magyar törvényhatóságok jogszokásai, I, 476).

³⁾ TIKTIN, 407. l. DRĂGANU MIKLÓS, A román szóösszetétel. Beszterce, 1906. 53. l.

- Deutsches Wb. 146, *țekerie, coșniță* < Zecker, TITU DINU, Grai și suftet, I, 139.
- Costei, Castellum. Kastély, Vár.* I, 232 < *kastély*. Származékai: *costeesc, costeeriu* (várkapitány) vö. *koshtěj*, Castellum, Anon. Car. DRĂGANU, Dacoromania, IV, 1. 154. Feltűnő ez az előfordulás: *costei de tinut bucate*, Camera. Búzás, lisztes, gyümölcsös kas, u. o.
- Cotlon, Cortinale, Katlan, melyben az üst áll.* I, 233 > *katlan*. Eddig ismeretes alakváltozatai: *kätlan*, ALEXICS, Nyr. XVI, 498. *cätlan*, MOLDOVÁN, Alsófehér 90. I. CABA Szilágy 95. *cotlan*, VICIU, Glosar dial. 27. 1.
- Cristely, Cryter Kristély.* (I, 242) < *kristély*. Különös, hogy BOBB átvételében még a magyar *ly*-jelet is bennefelejtette. Ez annál feltűnőbb, mert közvetlenül előtte áll *cristei*, mely a magyar *keresztély* (haris) irodalmivá lett átvétele.
- Curutiu, Crucius, Kurutz.* I, 274 < *kuruc*, ALEXICS, Nyr. XVII, 45, MĂNDRESCU, 65, BARBUL, Avassv. 45 stb.
- Daraban, Accensus. Darabant* (I, 286) < *darabant*. A BOBBnál oly gyakori hivatalos kifejezésekhez tartozik. TUDOR CORBEÁNál láttuk a rokonértelmű *poroslău* szót.
- Delibereluesc, Delibero. Tanátskozum, végezek.* (I, 310) < *deliberál*.
- Dicteluesc Dicto. Leírásra valót mondok, dictálok* I, 347 < *diktál*.
- Duplicaluesc. Duplico. Kettőztetem* (I, 369) < *duplikál*.¹⁾
- Expendeluesc pre dens. Impendo. Reá költök, elköltöm* (I, 396) < *expendál* BABOS, 129.
- Formas, Formalis. Formás* (I, 434) < *formás*.
- Fundus, Fundus. Hely, lakó-hely, örökség* (I, 449) < *fundus*. Származékai: *Fundus Boeresc, Imperatesc, Cetetienesc*.
- Gala, frumsetie, Ornatus, Ékesség* (I, 453) < *gála*. Lehet német kölcsönszó is.
- Gutta, ital. Goccia, Apoplexia. Gutta-ütés* (I, 483) < *guta*, vö. CIHAC II, 132. I. ALEXICS, Nyr. XVI, 450. I. CABA, Szilágy. 97.
- Goz, Necuratie, uraciune, Sordes, fimus, quisquiliae, fex. Gaz, szemét* (II, 564) < *gaz*. ALEXICS, Nyr. XVI, 449, MĂNDRESCU, 77, CABA, 97.
- Irha, Pele desperita de oae, Pellis depilata ovina. Irha* (II, 565) < *irha*. id. ALEXICS Nyr. XVI, 495 CABA, Szilágy 98.
- Itze, De o ∞, Heminarius. Itzés, meszelyes* (I, 313) < *icce*.
- Izgaga, Indemnatoriu neasediat, Instigator. Izgató* (II, 565) < *izgága*.

¹⁾ KISFALUDY KÁROLY minden munkái, Bp. 1895. II, 273.

- Lesuefc, latiuefc. Quasi laqueum pono. Insidior. Leselkedem.* < *les*
Gyakran előfordul, I. ALEXICS, Nyr. XVI, 549. MÂNDRESCU, 35.
MOLDOVAN, 94. STAN, Mócok 45. stb.; változata: *alesuiesc*, STAN,
Kölcsönhat. 39. *a sta în leş* (MOLDOVAN, i. h.).
- Libutin pasere* (a sua voce) *Vanellus. Libutz madár.* II, 628 < *libuc.*
I. Tiktin, 908.
- Lictariu, Conditum, confectum, electuarium* I, 629 < *liktárium* (PÁRIZ-
PÁPAI).
- Loboda, Atriplex. Laboda paré* I, 378 < *laboda.* Megvan ISZERNÉL
is, ЛОБОДА, Wal. Deutsches Wb. 100.
- Lot, Mesura de dsumetate de lot. Sicilicus. Sicillicum, fél lótnyi*
mérték I, 41 < *lat* [lót. NyTSz. II, 532].
- Macau* (a mancus cui innituntur manci et senes) *Scipio. Istáp, mankó*
II, 1 < *mankó.* ALEXICS, Nyr. XVII, 119
- Matratie, Culcitra, Derekaş, II, 29* < *matrác.*
- Mafcheleşc mazgaleşc* (it *Machiare*) *Maculo. Motskolom* II, 28 < *mázgál.*
Tévesen származtatta, *măzgăleşc* < *mézzgáz* MOLDOVAN, Alsófehér.
94. *măzgăluiesc* BARBUL, AVASV. 50. I.
- Minta de apa, sparganum. Vizi minta* II, 50. Míg a *menta* (I, 379)
szóra nézve kétséges, vajjon magyar közvetítéssel került-e
az oláhba, *minta* hangalakja feltétlenül magyar eredetire vall.
- Mocicofesc, Ita: Machiare, Maculo, Motskolom, Szennyezem.* II, 62
< *mocskos.* Származékai: *mocicosire, mocicositoriu, mocicosit,*
mocicof (sic!) *incatva* (*Motskosotska*). Valószínűleg *mocskos* mel-
léknévből közvetlenül képezett szócsalád, *mocskol* ugyanis sza-
bályosan *mocicolesc* alakban kerül át (MOLDOVAN, 94. STAN, Mócok
47), *moşcos* CABA, 99.
- Oralueşc, oratie dic, Dico. Orálok, prédikálok* II, 137 < *orál.* (id.
ALEXICS Nyr. XVII, 119.)
- Organas de apa, Hydraulas, Vízi orgonás.* II, 139. PÁRIZ-PÁPAI értel-
mezésén alapuló *calque.* [Érdekes, hogy GYARMATHI *orgonista*
alatt említi: *organásu.* Vocab. 54. I.]
- Osoş, curatitoriu de cuptoriu, Rotabulum, Asag.* II, 568 < *asag,*
aszag. E szláv szót valószínűleg magyar átvételnek kell tekin-
tenünk, míg a rokonértelmű *kocsorva* (BOBB: II. 563, КОЧИОРВА,
Schüreisen, ISZER WDWb. 82). SZINNYEI szerint oláhból került
át a magyarba, Nyr. XXIII, 200. Nem tartanám azonban lehetet-
lennek, hogy *kocsorva* is (mely szintén szláv eredetű) *aszag* >

- oşog-gal párhuzamos fejlődést mutat, tehát magyar kölcsönszó az oláhban.
- Pantha de fer, Canthus, Vas pánt* (II, 151) < *pánt*. Igen ritka jövevényszó. ANON. Car-en (DRĂGANU, Dacoromania, IV, 156) kívül előfordul STAN, Mócok, 42, CABA, Szilágy 27 (utóbbinál az eke egyik része).
- Papici, Anemones. Papits, pipats fü* (I, 379) < *papics. Pára, Abor, Vapor, halitus, Pára, Gőz* (II, 568) < *pára*.
- Parif, Parus. A' kis páris madár* (II, 160) < *páris*. Mint almanév is előfordul, „Weinapfel“ jelentéssel (ISZER, Wal. Deutsches Wb. 147).
- Pastet cu carne, Teganites. Pástétom, husos béles* (II, 162) < *pástétom, l. pastéta*, GYARMATHI, Vocab. 57. *напет*, ISZER, Wal. Deutsches Wb. 148.
- Pingaluesc Sugrafesc, pingesc hinc pinfel; Pingo, festek, képet írok*, (II, 191) < *pingál*, I. CABA, Szilágy, 99, STAN, Mócok, 42. Alakváltozata *pingăl'esc*, ALEXICS, Magy. el. Nyr. XVII, 18.
- Prorogaluesc, prelungesc. Prorogo. Elhalogatom* (II, 256. < *prorogál* (BABOS, 259).
- Provideluesc, Provideo, Hozzá látok, elől látok* (II, 257) < *providedál* (BABOS, 259).
- Puha, Moale ca penele inflat, Mollis. Lágy, puha*, (II, 571) < *puha* (idézte ALEXICS, Nyr. XVII, 119), vö. *puhav*, STAN, Mócok, 53, *puhab, puha*. „Inkább középfok használatos. Ői mai *puhab*.“ MOLDOVAN, Alsófehér, 96. I. *puhav* alak aligha középfok átvétele, amint MOLDOVAN gondolta; inkább -av képző hozzátoldása foroghat fenn. (Hasonló képzőcsere történt *kaloda* > *caladau* esetében.)
- Ranchiofa* (Haina ∞) Grae. *ranchion. Vestis lacerosa. Rongyos ruha* (I, 484) < *rongyos*. Bár BOBB itt is (mint fentebb láttuk) igyekszik, a szót máshonnan származtatni s téves etimológizálásának tulajdonítható a különös írásmód is, feltétlenül magyar kölcsönszóval van dolgunk, vö. AL-GEORGE, Szamos. 35. CABA, Szilágy 100. STAN, Mócok 54. MOLDOVAN, Alsófehér 96.
- Rebelleluesc, Rebello. Pártot ütök, támadok*. (I, 282) < *rebellál*, BABOS, 267.
- Reciteluesc v. recetesc dic fore carte. Recito. Könyv nélkül mondom* (II, 283) < *recitál* (BABOS, 267) *recetesc* valószínűleg *citesc* (olvasok) analógiájára (szárm. *reciteluire, -it*).

- Recreluesc praefac, Recreo. Megújítom, megébresztem.* (II, 283) < rekreál (BABOS, 268). Valószínűbb, hogy analógiás oláh képzés.
- Recluta Ital. Recluta. Supplementum. Kipótlás, töltés.*
- Reclutesc, Supplementum conscribo, A' sereg számát kitöltöm* (II, 283) < rekruta; az írásmód az olasz szó analógiájára készült. *regrut* ISZER WDWb. 178. *recrut, regrută*, JARNIK-BÂRS, 264. I. CABA, Szilágy 100. *răglută*, TITU DINU, Graiu și. Suflet, I, 138.
- Refereluesc, Refero, Meghozom, jelentem* (II, 283) < referál.
- Referada, Referada, dae. Kifejezés, jelentés* (II, 283) < referáda. BABOS, i. h.
- Regalista, Comiciatus, Ország gyűlésére választott* (II, 284) < regalista „kir. hivatalos“ BABOS, 269.
- Regula, Regula, Régula, egyenes línea, mérték-sínór* (II, 284) < regula, vö. ISZER, 178.
- Regularis, Regularis, Régula szerint való* (II, 284) < reguláris, vö. *регуларен* ISZER, uo.
- Repeteluesc, Repeto, Ujjolag kezdem, mondom* (II, 286) < repetál (szárm. *repeteluit*).
- Representeluesc, Repraesento, Elő-állatom, elő-jelentem* (II, 287) < reprezentál, BABOS, 271.
- Ritus, Ritus. Mód, szokás* (II, 300) < ritus vö. *рѣтѣн* „Religionsgebrauch“ ISZER, 178. (id. ALEXICS, Nyr. XVII, 120).
- Ruta, Ruta, Ruta fü* (II, 311, vö. 380) < ruta.
- Sacmanesc, Ital. metter a sacmano, (sic!) Depraedor. Pusztítok, rontok, prédálok* II, 311.
- Sacmanie, Depopulatio. 'Sákmány, ragadás* (II, 311) < zsákmány.
- Sale earba, Salvia, Zsálya* (II, 311, vö. I, 380) < zsálya.
- Samuesc, summaesc. Censeo. Elő számlálom* (II, 329) < szám.
- Sapca, colpag, Pileus turcicus, süveg, sapka* < sapka *шапка* ISZER Wal. Deutsches Wb. 251, CABA, Szilágy, 101. STAN, Mócok 45.
- Snef pasere, Rudicula aqu. Snef madár* (II, 321) < snef < Schnepfe, 1760 óta fordul elő a magyarban, I. MELICH, MNY. XII, 315, I.
- Spargă Asparagus, Spárga fü* (II, 322) < spárga.
- Sparga de atie Ita: spago spageto, Spageta, Spárga* (II, 322) < spárga, CABA, Szilágy 101. I.
- Sold[os], Gall. Soldi. Stipendium. Fizetés, zsold.*
- Soldos, Stipendiarius, Zsoldos, zsoldért szolgáló* (II, 381) < zsold, zsoldos, shold. Anon. Car. (DRĂGANU, Dacoromania, IV, 1).
- Spichinard, Spichinardi, Spikinárd* (I, 381) < spikinárd (GYARMATHI, Vocab. 70. 103. I.).

Spiritus, Essentie facuta dein vin si dein alte spiritusuri, Elixir.

Bor és más spirituszokból készített esszencia (II, 389) = *spiritusz*.

A XIX. század elején magyar közvetítéssel oláhba átkerült latin jövevényszavak megtartják *-us, -um* végzetüket: *collegium* (BOBB szótárának címlapján). KONZIMISM, ISZER Wal. Deutsches Wb. 79. *penicil, penicilism* = *penicilus*, uo. *Titulism* = *titulus*, uo 218.

l. vö. ALEXICS, NYR. XVII, 68. *pentelus, CABA, Szilágy, 99.*

Scarlat, Earba ∞, Horminum. Skárlát fü. (I, 381.) = *skárlát(fü)*.

Scarlat, coccinum. Skárlát posztó (II, 340) = *skárlát*.

Suba, Vesment de pele, Tunica pellicea, Bör ko'sók (II, 573) = *suba*, l. HODOŞ ENEA, Poezii pop. din Bănat 121. l.

Tatarca, harisca, Tragum, Tragus. Hariska, item hariska kása (II, 446), *tetarke*. ANON. CAR. DRĂGANU, Dacoromania, IV, 161. = *tatárca*, l. MOLDOVÁN, Alsóföhér, 98. l. TIKTIN, 1567, stb.

Tisa, Lemn thifa, Taxus, Tiszafa (I, 622, vö. II, 372., 458). GYARMATHI kívül (*Tisz*, 79. l.) ISZER-nél is megvan. *Тисъ* Wal. Deutsches Wb., 217. v. ö. TIKTIN, 1610.

Tractaluesc Tracto, Velle bánok, topogatom, forгатom. (II, 469.) = *traktál*. (Származékai: *tractaluire, tractaluicesc, tractaluicie* stb.)

Trancereuesc Obsoniorum scissio. Étek vágás, metéllés (II, 473) = *trancsíroz* (GYARMATHI, Vocab. 80.), vagy inkább *tranchieren + álui?* Származéka: *trancereuire, tranceleuitoriu*.

Trufuleusc Ita: Trufare, Quasi illudendo decipio. Megtsalom. (II, 481) = *trufál*. (*Trufaluire, -toriu, trufa*). Ma használatosabb *tréfa, tréfál* alakja szintén átkerült az oláhba, pl. *trefă, trefăli* CABA, Szilágy, 101.

Turbue Gingidium, Turbuja (II, 382) = *turbolya*, vö. *turbolye*, ANON. CAR. DRĂGANU, Dacoromania, IV, 161.

Usura, Usura, rae. Velle élés, nyereség, uzsora (II, 511) = *uzsura*,¹⁾ l. *ujură* CABA, Szilágy, 102.

BOBB szótárának magyar elemeit két sajátság jellemzi: 1. Igen nagy a magyar hivatalos nyelvből átvett, latin tőből képezett igék száma. Nem lehet arra gondolni, hogy ezeket BOBB önállóan alkotta volna az oláh *-álui* képző segítségével. Tehát *repeteuesc* nem *repeto + álui*,²⁾ hanem a magyar *repetál* átvétele. BOBB anyanyelvét latin

¹⁾ Vö. FLUDOROVITS JOLÁN, MNy. XXVI, 190. l.

²⁾ V. ö. L. TREML, Über die rum. Zeitwörter ungarischen Ursprungs, Omagiu prof. J. BARBULESCU, Iași, 1931. (= Arhiva XXXVIII) 310—315.

elemekkel akarta gazdagítani, e törekvése egyszersmind magyar elemek átvételét eredményezte; 2. BOBB purizmusára vall, hogy több esetben a nyilvánvalólag magyar eredetű szót máshonnan igyekszik származtatni, esetleg a magyar értelmezésből kihagyja azt a szót, mely az oláh kifejezés forrása. Szerinte az nem baj, ha görög, olasz, francia elemek vannak az oláhban, csak az a fontos, hogy a barbár elemek száma minél csekélyebbnek tűnjék fel. Ezért nem találunk egyetlen esetben sem magyar etymont, noha természetes, hogy BOBB éppen úgy, mint minden erdélyi oláh, sok magyar kölcsönszót ismert fel s kapcsolt össze tudatosan magyar eredetijével.

GÖBL LÁSZLÓ.

Kallik, megkallik. A szamosháti nyelvjárás szókincsében fordul elő ez a szó. *Megkallik* a. m. 'meghül és megdermed, parázs voltát elveszti (sült krumpli vagy süttők)'. Hogy ennek az igének alapszava *kan*, s hogy *kanlik*-ből úgy lett *kallik*, mint ugyancsak a Szamosháton *kánlódik*-ből lett *killódik*, azt abból gyanítottam, hogy a Szamosháton van egy *megkanosodik* ige is, melynek jelentése szintén 'meghül s e miatt megdermed (sült krumpli és süttők)'. Kétkedésemet e szavaknak a *kan* 'hím' szóval való összefüggésében végleg eloszlatta a PORZSOLT ISTVÁN debreceni tanárjelöltnek az újfahéti nyelvjárásról írt kézirati dolgozatában (49. l.) talált következő adat: *mezbagzik* 1. 'párosodik a nyul' 2. *mezbagzik a krompé* 'elhül és megmerevedik'. A MTsz.-ban is megvan: *Megbagzott a krumpli* a. m. 'meghült' (Bereg m. Fornos). A *kanlik*-nak megfelelő iktelen alak nálunk *kanol* 'üzekedik, párzik'. Tehát hogy *kanlik* = *kallik* valóban a *kan* szóval függ össze, az a fenti adatokból most már bebizonyosodott, de 'párzik' és 'kihülés következtében megdermed' között a jelentéstani összefüggést: a névátvitel alapját meglátnom és megértenem eddig még nem sikerült.

CSÜRY BÁLINT.

Fonétikai tanulmányok.

I.

Az orrhangú félmagánhangzók nazalizáló hatása.

Tanulmányomban, melynek felvételeit Dr. E. W. SCRIPTURE londoni kísérletfonétikai laboratóriumában készítettem, a közmagyar kiejtés orrhangú félmagánhangzóinak a szomszédos vagy közbezárt magánhangzókra gyakorolt hatását vizsgálom grafikus eljárással.

A felvételeket ú. n. kettős regisztrálással készítettem. Ez úgy történik, hogy a hangok az orr- és szájtól külön álló gumi-csővön jutnak el két membránhoz, melyek az 1. ábrán látható helyzetük-nél fogva egyidejűleg regisztrálják a levegőmozgásokat. A membrán olajozott selyemből készült, ez ugyanis a gumimembránnál sokkal tökéletesebb, amennyiben utórezgései nincsenek, tehát holt membrán.

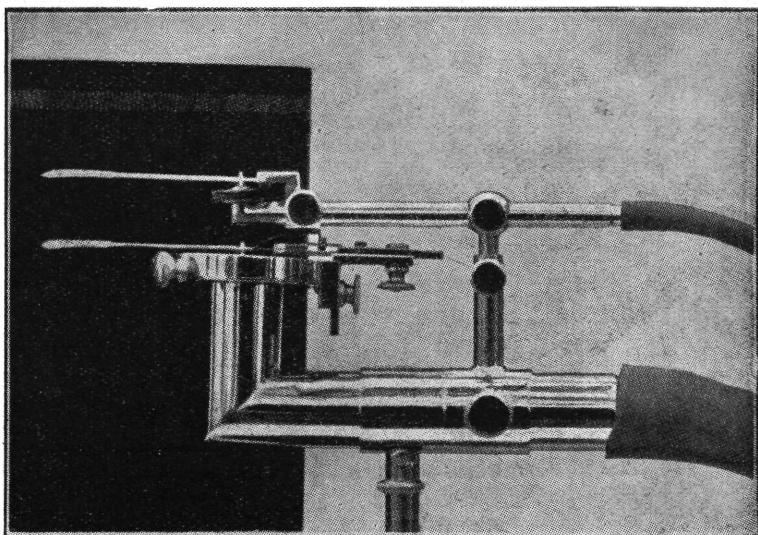
A membrán rezgéseit finom tű kormozott papírra karcolja. A felvételeken a felső sor az orrhangokat, az alsó pedig a szájhango-
kat mutatja. A szájj- és orrhangok között egy másodpercenként 100 rezgést végző elektromos hangvilla rezgései láthatók. Felvételeimhez nagy felületi sebességgel működő kymográfiont használtam, hogy az egyik hangból a másikba való átmenet jól megfigyelhető legyen. A henger időegyenlete $1 \text{ mm} = 0,002 \text{ sec.}$ volt.

1. *Manó.* A szókezdő *m* időtartama rövid, intenzitása kicsi s nazális jelenlétét csupán 3—4 hullám jelzi a felső sorban. Az *á* képzése közben a levegő a szájjüregen keresztül távozik és a vokális képét szép rezgésláncolat alkotja. Utána ismét nazális következik: *n*, mely már valamivel hosszabb időtartamú és erősebb. Ha a felső nazális vonalat megfigyeljük, láthatjuk, hogy a levegő az *á* egész tartama alatt az orrlukakon keresztül is távozott, azaz az *á* hang gyöngén nazalizálódott. A nazalizáció azonban oly gyöngé, hogy a fülben naso-orális hang akusztikai benyomását még nem keltheti. A nazálist követő \bar{o} szintén gyöngé nazalizálódás nyomát mutatja egész tartama alatt.

2. *Énvelem.* A szókezdő \bar{e} a következő *m* hatására már felétől kezdve (szaggatott vonallal jelezve) gyöngén nazalizált. A membrán érzékenysége folytán a nazális rezgései nemcsak a felső

vonalon, hanem az alsón is látszanak csukott száj ellenére. Az *ele* hangsor egybeolvadó rezgésláncolatot alkot, melyből szépen kiteszik az *l* hang vokálishoz hasonló természete. (Félmagánhangzó.)

3. *Hamvas*. A szóeleji *h* erős expirációval képzett, ezért az alsó vonal emelkedik. Az *á* vokális a következő *m* hatására már egész tartama alatt nazalizálódás jeleit mutatja, mégpedig első felében gyöngén, másodikban azonban már erősen.

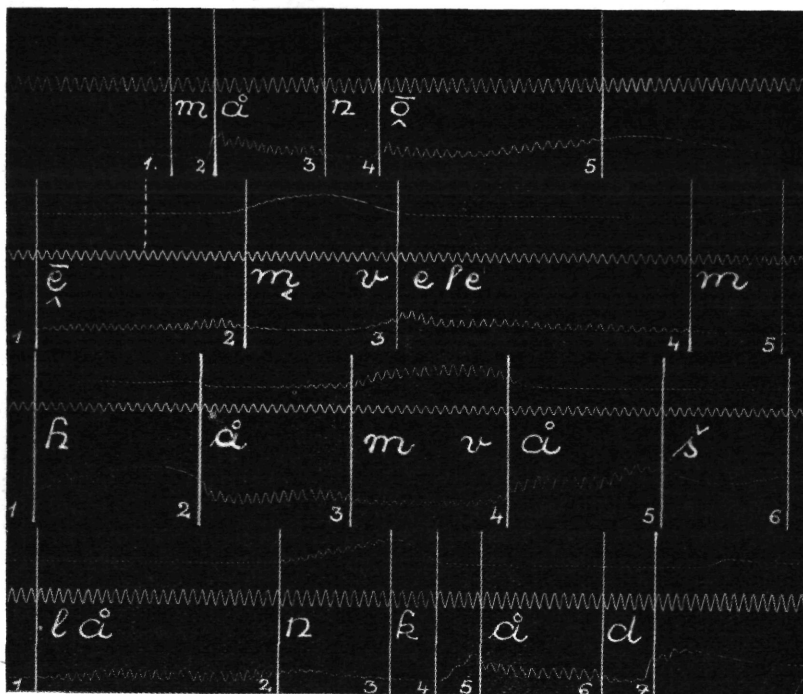
1. ábra.

Az *m* és *v* hangok képzése precíz és erőteljes. Az *s* képzése alatt a szájban levő levegő nyomása megváltozik és természetét eső-emelkedő vonal ábrázolja.

4. *Lankad*. A felső sor az *y* képzéséig változatlan, ami azt jelenti, hogy ez esetben az *y* regressive még gyöngén sem gyakorolt nazalizáló hatást. Az *y* és *k* között pharyngo-velaris implózió van, ezért a *k*-nak csak explóziója van; ennek jeléül a görbe zár felpattanás után eső irányt vesz fel.

5. *Csonka*. A szájüreg levegőoszlopának nyomása a *tš* képzése alatt nő, ezért a görbe emelkedik. A következő vokálisnak: *o*-nak csak az utolsó ötödében láthatunk egy-két nazalishullámot. Az *y* artikulációja közben a nazális zár erős és a *k* explóziójának pillanatáig tart. (Az expl. pillanatát szaggatott vonal jelzi.)

6. *Engem*. A szókezdő *e* itt is teljesen orális színezetű. Nazális-zár csak ezután következik és egészen a *g* explóziójáig tart, mely az alsó vonalon jól látható (3). A második *e* az utána következő *m* regressiv hatására felétől kezdve már gyöngye nazális hullámokat mutat. A szóvégi *m* képzése gyöngye.

2. ábra.

7. *Lomb*. Az *m* itt sem gyakorol regressiv nazalizáló hatást. Az *m* és *b* között pharyngo-veláris implózió van, ezért a *b*-nek csak explóziója van.

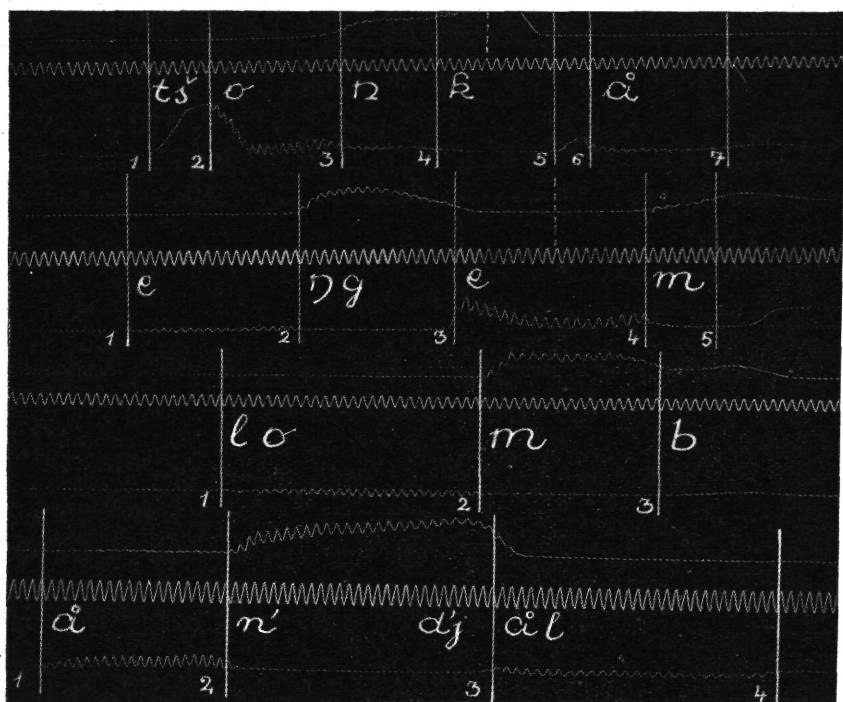
8. *Angyal*. A szókezdő *a*-nál már csaknem egész tartama alatt nazális hullámokat láthatunk és erősödő rezgésláncolatot alkot a második *a* kezdetéig.

A felvételekből a következőket láthatjuk:

1. A nazálisok fél-magánhangzók, mert fizikai tulajdonságaik nem mássalhangzókhoz, hanem magánhangzókhoz mutatnak hasonlóságot. A félmagánhangzók abban különböznek a magánhangzóktól, hogy a glottis keltette periodikus levegőlökések (coup de glotte)

a pharynxban és orrüregben, nem pedig a pharynx- és szájüregben rezonálnak. Hangszínbeli különbséget tehát csak az orrüreg mint más méretű és anyagú rezonátor hoz létre.

2. Ha magánhangzót nazális követ, akkor az ínyvitorla már a magánhangzó képzése közben készül a záralkotásra és ezért láthatjuk a felvételeken, hogy a nazális regresszív hatást gyakorol a

3. ábra.

vokálisra. Ez a hatás alsó nyelvállású vokálisra nagyobb, mint középső vagy felső nyelvállásúra. Pl. *hamvas* szóban (3) *á* az egész tartama alatt gyöngén nazalizált; *énvelem* szóban (2) *ē*-nek csak a fele mutat gyenge nazális hullámokat.

3. Ha a vokálist nasális + explosiva kapcsolat követi, akkor a nazálisnak egyáltalán nincs vagy alig van gyöngé nazalizáló hatása. Figyeljük meg a: *lankad* (4), *csonka* (5), *engem* (6), *lomb* (7) szavakat.

4. Orrhangú fél-magánhangzónak progressive mindig van gyöngé nazalizáló hatása.

5. Az említett esetekben előforduló nazalizáció közmagyar kiejtésben oly gyöngye, hogy akusztikailag nem kelthet naso-ovalis hangszínbenyomást, ahhoz a nazalizációnak sokkal nagyobb intenzitásúnak kellene lenni.

Láthatjuk tehát, hogy sok olyan akusztikai finomság van, aminek felfogására fülünk nem elég érzékeny, de mégis megismerhetjük, mert számos kísérletfonetikai eszköz áll rendelkezésünkre, melyek segítségével ezek a finomságok regisztrálhatók és mérhetők.

II.

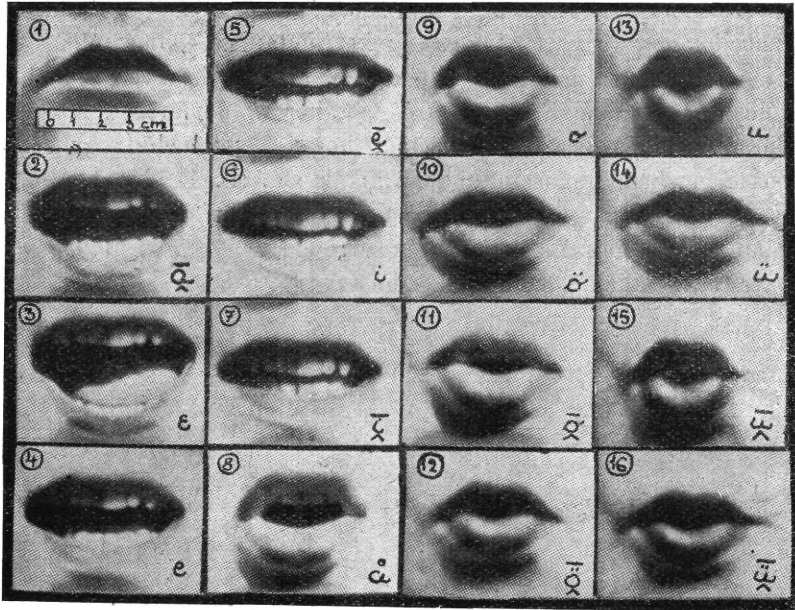
Mozgófényképfelvételek az ajkak mozgásáról artikuláció közben.

Az ajkak a legtöbb beszédhang képzése közben igen fontos szerepet játszanak. Mozgékonyosságuk által könnyedén változtathatják a szájüregnek mint rezonátornak nyílását és így jelentékeny mértékben befolyásolják egy-egy magánhangzó minőségét. Az ajkaknak beszédközben fellépő mozgékonyága különböző nyelvekben más és más. Azokban a nyelvekben, melyekben az ajkaknak erőteljes, precíz artikuláló jelentőségük van, a különböző vokálisok kvalitása élesen határolódik el egymástól (pl. francia, magyar); míg ott, ahol az ajkak inkább passzivitásra vannak utalva, a vokálisok kvalitása nehezen határolható el egymástól, sokszor csaknem meghatározhatatlanok.

Éppen azért, mert az ajkaknak az egyes hangok, különösen pedig a magánhangzók képzésében olyan fontos szerepük van, el nem mulaszthatjuk, hogy mozgásukat meg ne ismerjük és ne regisztráljuk. Ennek ismerete ugyanis közelebb visz bennünket a beszédhangok artikulációjának teljes megismeréséhez.

Az ajkak tanulmányozására az összes lehető módszer közül kétségtelenül a fényképezés a legalkalmasabb, mert a szerv valódi formáját adja vissza. V. ö. ROUSSELOT, Principes, I., 691: „La photographie, avec ses plaques très sensibles, offre aujourd'hui le meilleur procédé, car elle rend la forme même de l'organe“. Az egyszerű fotografálás azonban, mellyel ROUSSELOT is készített képeket, egy kissé nehézkes, mert csak izolált hangok egyetlenegy fázisáról ad képet és nem nyújt felvilágosítást az ajkak mozgásáról. A legjobb eljárás, mely ma önként kínálkozik, a mozgófényképezés, mert ez már egész mozgássorozatok rekonstruálását teszi lehetővé.

Előnye: 1. a kísérleti személy természetesen beszélhet és ezzel kiküszöböljük annak a lehetőségét, hogy esetleg egy affektált vagy erőltetett ajak-formát fényképezzünk le; 2. felvétel után a legapróbb részletek is jól tanulmányozhatók. (Pl. egyik hangról a másikra való átmenet.)

1. ábra.

A felvételeket úgy készítettük, hogy a felvevőgépet nagy sebességgel forgattuk, tehát lassított mozgásokat nyertünk; s míg normális mozifilmnél 1 mp.-re csak 16—18 kép esik, addig nálunk 1 mp.-re 60—80 kép, (de lehet a sebességet annyira is fokozni, hogy a mp.-kénti képek száma 200 legyen); tehát 4—5-ször lassított mozdulatokat nyertünk. Természetesen ez az eljárás felel meg legjobban a célnak, mert így egy hangról 10—15 képet nyerünk és ezek közül könnyen megfigyelhetjük és kiválaszthatjuk az egy-egy hangra nézve jellemző ajakformát. Míg ha normális felvételeket készítünk, akkor egy-egy hangról csak 2—3 képet nyerünk, melyekről nem tudhatjuk, hogy tartalmazzák-e a hangra nézve jellemző kulmináló pontot.

A felvételeket Újpesten készítettük; kísérleti személy L. Lajos

úr, az operateur pedig LOÓB ISTVÁN úr volt. A kísérleti személyt felvétel előtt kísérletünk céljáról nem világosítottuk fel, nehogy a kiejtés erőltetett, affektált legyen. A kísérleti személy egy papírlapról 15, magánhangzóval kezdődő egyszótagú szót, 15 izolált magánhangzót és egy hosszabb mondatot olvasott fel. A legprecízebb ajakműködést az izolált magánhangzóknál és egyszótagú szavaknál tapasztaltuk; a hosszabb mondat magánhangzóiban az ajaknyílás dimenziói már lényeges különbségeket mutatnak egymástól.

Felvételeink lehetővé tették a szájüreg nyílása hosszának és szélességének a meghatározását és mm.-ben való mérését. Méréshez való mértékegységet úgy nyertünk, hogy felvétel előtt egy cm.-es beosztású skálát ragasztottunk az ajkak alá. (L. 1. ábr. 1. kép.)

A szájüreg nyílásának dimenziói (mm.-ben kifejezve) magyar izolált magánhangzóknál a következő:

1. Az ajkak közötti nyílás hossza:

\bar{a} = 50	ϵ = 51
\bar{e} = 46	e = 42 ^{1/2}
\bar{i} = 44	i = 42
\bar{o} = 23	\hat{a} = 39
$\bar{\bar{o}}$ = 19	o = 25
\bar{u} = 14	\ddot{o} = 25
$\bar{\bar{u}}$ = 14	u = 16
	\ddot{u} = 16

2. A két ajak egymásközötti (verticalis) távolsága:

\bar{a} = 29	ϵ = 26
\bar{e} = 11	\hat{a} = 16
\bar{i} = 11	e = 14
\bar{o} = 8	i = 10
$\bar{\bar{o}}$ = 6	o = 8
\bar{u} = 5	\ddot{o} = 8
$\bar{\bar{u}}$ = 4	u = 5
	\ddot{u} = 4

Jól láthatjuk az 1. ábrán, hogy ámbár a palatális magánhangzóknál (\ddot{o} , $\bar{\bar{o}}$, \ddot{u} , $\bar{\bar{u}}$) az ajkak közötti nyílás hossza és szélessége kisebb, mint a megfelelő nyelvállással képzett velárisoké (o , \bar{o} , u , \bar{u}), mégis a kerekítés mértéke kisebb.

A 2. ábra két szó: a) és; b) ott felvételét adja. Mindegyik hangképzéséről több képünk van, tehát az ajkak mozgását jól rekonstruálhatjuk.

1—9. képek az ajak állását mutatják \bar{e} képzés közben; a 10.

képen a két fogsor már záródik s megindul az \check{s} képzése; az ajkak helyzete egy kissé megváltozik. A 15—35. (ott) képsornál jól láthatjuk az ajakmozdulatok szerepét rendes ajakállástól a tökéletes kerekítésig; 15—19 az ajkak előkészülete kerekítésre; 19—25

2. ábra.

kerekítés; 26 kerekítés csökkenése; 27—29 \bar{t} képzés; 30—35 az ajkak állása a \bar{t} explóziója után.

Ezekből a példákból is láthatjuk, hogy a gyorsított filmezés nyújtja az egyetlen módot arra, hogy az ajakműködés komplikált mozgulatait optikailag rekonstruáljuk. De alkalmat nyújt egyuttal a hangok időtartamának mérésére is, amennyiben a képek számából könnyen kikövetkeztethetjük egy-egy hang időtartamát.

DR. HEGEDÜS LAJOS.

Fon.

1. Lapp: A) S. *potne* ~ N. *Bádnì* 'inakat fon'. — Finn: A) *puno* 'sodor, fon'. × ¹⁾ B) *puna* 'vörösség, pirosság, vörös v. piros szín'. — Mordvin: A) *pona* 'fon'. × B) *pona* 'szőr, gyapjú'. — Cseremisiz: A) *pôn* 'fon'. × B) *pôn* 'szőr, pihe, toll'. — Votják: A) *pun* 'fon'. — Zürjén: A) *pan* 'motollál, fölcsvár'.

Ezt a NyH.⁷ 47, 144 adatain alapuló összevetést a csere-miszre nézve kiegészíti: A) *punem* 'fon; drehen, zvirnen' (SZILASI, CserSzót.: NyK. XXX, 176) | H. *põnem* ~ U. *punem* 'zvirnen; flechten' (WICHMANN: JSFOu. XXX, 6: 39 és MARK: MNy. XXIV, 37). × B) *pun* 'toll, szőr; (kleine) feder, haar' (SZILASI, CserSzót.: NyK. XXX, 176).

A NyH.⁷-nak a *fon*, illetőleg *fan* szóra vonatkozó vogul és osztják adatait a következő összeállítassá bővítjük ki:

Vogul: A) MUNKÁCSI, VogNyj. szerint a vogT. nyelvjárásban *pun* 'fonni' (i. m. 292), *punkhétal* 'fonódik' (290). A VogNGy. egyik vogT. közleményében *punéu* 'fonunk', *punánt* 'fon', *puném* 'fonván' (IV, 347); ugyanannak egy másik közleményében *ponén* 'fonjatok', *ponst* 'fontak' (358). × B) AHLQVIST (MSFOu. II, 45) szerint *pun*, *pon* 'feder, haar, renntierhaar, wolle'; *vis p.* 'flaumfedern'; *punijn* 'haarig, zottig, wollen'. KANNISTO (MSFOu. XLVI, 118) szerint vogT. *põn*²⁾ 'feder, haar' | Sz., FL. *pun* | AL., V., P. *pun* | FK. *pun* | KK. *põn* | AK. *põn*. A SZILASI-féle VogSzój.-ből (99) idézhetjük: AL. *pun* 'toll'; *tus-pun* 'szakáll'; *turu-punpä* 'sas-tollú' | vogK. *põn* 'szőr'. A TRÓCSÁNYI-féle VogSzój.-nek (NyK. XXXIX, 459) ezek az adatai: É. *väs-pun* 'vadréce-toll'; *vošrem punpä* 'vörösbarna színű' | KL. *šol-pun* 'szőrszálka' | P. *rěškë-pun* 'róka-szőrű' | T. *pongy* 'szőrös'.

Osztják: A) AHLQVIST szerint É. *ponllatem* 'zvirnen'; *pona* 'saite'. PÁPAY—BEKE szerint É. *ponəy* 'fonott (kosár)'. PAASONEN—DONNER (OstjWb. 195) szerint K. *pünttəm*, *pünttətem* 'zvirnen' | J. *ponltəm*, *ponltə* 'ua.'. PATKANOV (IrtOstjSzój.: NyK. XXXI, 181—2) szerint I. *pan* 'fonal, zsinór, húr; garn, schnur, saite'; *panəy*, *panəy* 'fonalas stb.'; *panəp*, *panpe* 'fonalú' stb. MUNKÁCSI (DOstjSzój.: NyK. XXVI, 49, 52) szerint: D. *panné*, *pané* 'fonal, cérna' stb. | K. *pən* | S. *panna* 'saite' CASTR. | *polən-pənži-jux* 'az a fa, amelyhez a fonal erősítve van'. × B) MUNKÁCSI (DOstjSzój.: NyK. XXVI, 54) szerint:

¹⁾ Az A) és B) alatt felsorolt adatok között levő × az összevetés jele.

²⁾ „ə, eine art von reduzierten o-laut...“ (i. m. XII. l.).

É. *pun* 'tierhaar, wolle; feder' AHLQV. | V., Jg., FO., KO. *pun* 'szőr' és *punéy* *nur* 'rénbőrből való szőrös szij'; V., Jg. *sem-pun* 'szemszőr' | KO. *punuyg* *kq* 'farkas' | *pün* 'wolle' és *pünay* *ku* 'wolf' CASTR.¹⁾

Tehát a finnben, mordvinban és cseremiszbén az *A*) és *B*) alatti adatok hangalaki tekintetben pontos egyezést mutatnak. Az *A*) és *B*) alatti vogul hangalakok az efféle lejegyzéseknél természetesen előálló pontoskodási ingadozások leszámításával szintén jogosan egyeztethetők. Az osztjákban — egyelőre ennyit állapítsunk meg — *A*) alatt, a kondai *ù* PAAS. kivételével, *o*, *o*, *a*, *q* áll szemben a *B*) *u* hangjával.

2. Magyar megfelelő gyanánt az *A*) alatti finnugor adatokhoz a köznyelvi *fon* 'neo' szót, a *B*) alattiakhoz pedig a *fan* 'pubes' szót szokás felvenni (vö. NyH.). Azonban közelebbről szemügyre véve: a két magyar szó hangtani, illetőleg hangtörténeti viszonya nem sarkallik egyszersmindenkora az *o*:*a* különbségen.

A) A *fon* 'neo' szó *u*-s hangalakban tűnik fel nyelvtörténetünkben. Ezt látjuk: 1250/1324, 1254/1324: villam *Funo* (OkI Sz.); 1282: *Funov* Tolna megye (CodDipl. V, 3: 127) (vö. CsÁNKI III, 425) ~ 1278: terram *Fonou* (OkI Sz.) | 1083—95: *Funoldi* (PannhRend-tört. I, 592) ~ II. István kora/1420: *Fonold*, *Funol* kétszer (SZENT-PÉTERY: MNy. XXIII, 363, 369) és 1216: *Fonold* (PannhRend-tört. I, 640); ez a helynév, amelyből a mai somogymegyei balatonparti *Fonyód* lett, a *fun* ~ *fon* igének deverbális *-l* képzővel alakult névi származéka. A *fon* 'neo' *fonal* származékának előfordul *fanal* változata is: *fanal* LevT. I, 267 és MA: Bibl. I, 12 (NySz.) | „*Fanal*: Filum. vide *Fonal*“ PPM. 1708. | *fanal* 'fölmotollázott kender' Ipoly völgye, Kovár vid. (MTsz.).

B) A 'pubes' értelmű köznyelvi szóra idézhetünk ilyen adatokat: *fan* 'pubes' MA., Com:Jan. 48 és 'lanugo prima adolescentis' Nom.² 189 (NySz.) | *fanosodik* 'gallulo, gallulasco' MA. és 'gallulo, gallulasco, pubesco' PPM. | *fan-gërezna* 'sovány, száraz ember' Kiskunhalas (MTsz.); minthogy az alakulat utórésze a 'pellis; pelz' jelentésű *gërezna* szó, a *fan-gërezna* eredetibb értelme nyilván 'erősen szőrös ember', s ez olyanformán ment át az idézett jelentésbe, mint ahogy a *gërezna* szónak *gëreznye* változata magában is felvette a 'sovány, vézna, cingár és kistermetű' jelentést a veszprémi megyei Devecseren (MTsz.). — Azonban semmiesetre sem lehet

¹⁾ A vogul és osztják adatok jelentékeny részét ZSIRAI MIKLÓS szívessé-gének köszönöm.

figyelman kívül hagyni, hogy GYARMATHINÁL (Voc. 18) „Fon szőr, haj, pihe, L. pubes, pilum, lana“ van, továbbá, hogy egy 1781. évi sajtószentpéteri jegyzőkönyvben *fon* (Oklsz. Pótl.), abaúji, hegyaljai, székelységi népnyelvi adatokban *fon* vagy az eredetileg birtokos személyragozott *fona*, *fonos*, *foni* 'fanos, fanszörös' (MTsz. 1. *fan*, *fanos*, [*fani*] alatt) jelentkezik. Ugyanezzel a szóval találkozunk a bogdánfalvi (Bacău megye) csángó *bábafon* 'közönséges zsurló' növénynevben, amelyet CSÜRY BALINT szíves közléséből ismerek.¹⁾ Ceglédről egy *fon-cica* adat bukkan fel, mégpedig ilyen értelmezéssel, illetőleg magyarázattal: „papmacska (nagyon szörös feketesárga csíkos hernyó; szálát ereszt, annál fogva a gyermekek fölkapják és lóbálják, s hozzá ezt danolják: *Fon' cica*, *fon' cica* [azaz: *fonj cica*], *fonj nekem kötelet!* stb.; innen a neve“ (MTsz. [*fonj*] alatt). A szóbanforgó állat neve eredetileg *fon cica* azaz 'szőr-macska' lehetett, s csak a gyermekdalban nyerhette a *fonj cica!* újraértelmezést.

Az adatok azt mutatják, hogy az *A)* alatti meg a *B)* alatti szó is egyaránt *fon* és *fan* ejtés között ingadozott, és arra gondolhatunk, hogy a *B)* alatti szó *fan* változatát a szótárak terjesztették el, illetőleg juttatták a köznyelvi forma tekintélyéhez.²⁾ Tehát amint a finnugorságban, hasonlóképen a magyarban sem áll útjában hangtani akadály az *A)* és *B)* sorozat rokonításának.

3. A két sorozat jelentéstani áthidalása végett nem szükséges bővebben fejtegetnünk, hogy a *szőr* vagy *gyapjú* jelentős szerepet játszhatott a *fon* ásnál, meg hogy bizonyos *szőrfajták* és a *kezdetleges fonásos készítmények* formabeli hasonlatosságot mutatnak. Ekként a tárgyalt szavakat egy igenévszóba foglalhatjuk össze, s ennél jelentéstani csirául az 'emberi vagy állati testen összefonódott szőr' értelmet vehetjük fel, amiből a 'fonásra alkalmas vagy ahhoz használt szőr', továbbá a 'fonat, fonadék' és 'neo' árnyalat bontakozott ki. — Tehát az *A)* sorozat igei meg a *B)* sorozat névi alapszava között hasonló a viszony, mint a magyar *sző* ugor megfelelői között: osztják I. *sěvem* 'fonni, egybefonni; flechten' és *sěu*, *sěv* 'hajfonat; (haar)flechte, zopf' (PATKANOV:

¹⁾ A kifejezés eredetére világot vet, hogy — Csüry szerint — amikor szóba kerül, megjegyzik: „Ez póznás beszéd, cirmos beszéd [piszkos].“

²⁾ Azt hiszem, egyébként is sokszor nyomozhatnók köznyelvünk elemeinek és hangtani sajátosságainak eredetét szótárainkban, főképen a hosszú időn át ható PÁRIZ PÁPAI-kiadásokban.

NyK. XXXI, 300; NyH.⁷ 147) | vogul *seβ* ~ *säy*- 'sző, fon' és *seb* 'hajfűrt' (SZILASI, VogSzój. 119; NyH.⁷ 147).¹⁾

Hogy a *fon*—*fan* szócsalád jelentésköre milyen irányokban tagulhatott, mutathatják a növényvilágra vonatkozó magyar kifejezések közül: *fon* 'apró, finom gyökér- és szőrszálak' Hegyalja (MTsz. 1. *fan* 2. alatt) | *fanos szőlővessző* 'szőlőtöke termő ága, amelyet lehajtva földdel betakartak, s így gyökereket hajtott' Borsod; *fanos répa* 'töves répa (*brassica rapa*)' Dunamellék (MTsz. *fanos* alatt), amely nyilván vékony, összegabalyodott gyökéretéről kapta a nevét.

4. Ezek szerint jól pedzi Czuczor—Fogarasi (II, 595), hogy a *fan* „rokon *fon* igeszóval, s jelentése mintegy *fonal*“, és a BUDENZ-féle (MUSz. 494, 531) nézettel szemben, amelyet a NyH.⁷ 47, 144 is képvisel, a *fon* és *fan* szavak, illetőleg finnugor megfelelőik viszonyának ahhoz a felfogásához kell csatlakoznunk, amelyet BALÓ JÓZSEF vetett fel (Nyr. XVIII, 511): „A *fon* [*fan* 'szőrzet'] szó, úgy látszik, régebben terjedelmesebb jelentésű volt, jelentvén általában különféle szálakat, melyekből valamely szövet készül s így a *fon*, *fonal* szókkal összefüggésben van... A székely *fon* (*fan*) 'szőr', az általában magyar *fon*, *fonal* s az elősorolt ugor szók [köztük a déli osztják *pon*, *pun* 'hálóféle'] egy töről fakadtak.“ BALÓ a székely *foncsika* 'szövetdarab, szövetcseke' alapszavának is a *fon* = *fan* szót tartja (i. h.), továbbá ebben az összefüggésben említi a székely *fonája* 'visszája' meg a *foncs*, *fonc* szavakat (Nyr. XIX, 128). BALÓ gondolatát átveszi és bővebben kifejti ALBERT JÁNOS „A 'fon' szó családja“ címen (Nyr. XXI, 289—93). Ő a mellett, hogy a magyar *fan* és *fon* szavakat a közösen névszói és igei tőnek tekintett ugor *pana* gyökérre vezeti vissza, bevonja a rokonságba a *foncsik*, *fona* és *fonák* szavakat.

5. A *fonája* ~ *fanája* (Lozsád Hunyad megye) 'fonákja, viszája (szövetnek, ruhának, bőrnek stb.); hánca (kérges alatti finom rostos része) a fának' (MTsz.) kifejezésből kielemezhető birtokos személyrag nélküli *fona* szó lehet a *fon* ~ *fan* birtokos személyragozott formája. Ez esetben eredetileg vagy a bőrnek, a ruházatul használt állati prémnek befelé fordított szőrös felét jelentette, vagy pedig a *fon* a s útján keletkezett készítményeknek azt az egyenetlenebb felét, oldalát, ahol a *fon* a s os jelleg különösen szembezőkő volt (vö. ALBERT: Nyr. XXI, 292 és KOLUMBÁN SAMU: Nyr. XXII,

¹⁾ Vö. MÉSZÖLY: Népünk és Nyelvünk II, 165—6.

132). A *fona* lehet a 'szőr', illetőleg 'fonásos fél, oldal' értelmű *fon* (*fan*) főnévből való *-a* képzős kicsinyítő is. Végül lehet a 'neo' értelmű *fon*-nak *-a* képzős igeneve, s mint ilyennek 'fonásos oldal' az eredetibb értelme (vö. ALBERT: Nyr. XXI, 292).

A *fonák* \sim *fanák* (Lozsád) alakulhatott *-ák* kicsinyítő képzővel a 'szőr', illetőleg 'fonásos oldal' értelmű *fon* \sim *fan*-ból, vagy *-ák* deverbalis névszóképzővel a 'neo' értelmű *fon*-ból, sőt még a *fona* formának *-k* képzővel való megtoldása által is létrejöhetett (az utóbbi módon származtatja ALBERT: Nyr. XXI, 292). Jelentéstani tekintetben a *fona* szóval kapcsolatban imént jelzett két irányból ('a bőr szőrös fele', illetőleg 'fonásos oldal') kínálkozik magyarázata neki is.

A háromszéki *fonál-ki* 'fonákul, fonákjával vagy visszájával kifelé (fordítva)' (MTsz.) kifejezésből is következik, hogy a *fon* : *fona* és *fonák* szavak jelentésfejlődésében szintén volt 'fonásos oldal' mozzanat.

A *foncsik* 1. 'hajfonat, kettős hajfonat' és 2. 'hagymakoszorú' (MTsz.) szóban a *fon* igenévszóhoz *-csik* képzőbokor járult, amint a *far* szó mellett is jelentkezik *fa[o]rcsik*, *fa[o]rcsok*, *farcsuk* (1. NySz., MTsz.) (vö. ALBERT: Nyr. XXI, 290). Ez a *foncsik* még *-a* vagy *-ó* kicsinyítő képzővel van megtoldva a *foncsika* \sim *fancsika*, illetőleg *fancsikó* 'rongy, rongydarab, foszlány' (MTsz.) szóban¹⁾ (vö. *farcsika* NySz., MTsz.), míg az ugyanolyan jelentésű *foncs* \sim *fonc* \sim *fanc* az előbbi képzőbokor kezdő *-cs* \sim *c* elemével alakult.²⁾ Egyébként hogy a *fon*-elemhez közvetlenül járul kicsinyítő képző, mutatja a hegyaljai *fonka* 'fonóka asszony' (KASSAI után MTsz.) is.

A Tsz.-tól Székelyföldről közölt *fancilla* 'kicsi rongyos szolgáló vagy szegény leányka' (MTsz.) nyilván a *fanc* meg a latin *ancilla* szavak keveredése útján támadt (vö. CzF. II, 596).

A szolnokdobokai *össze-fancsal* 'rendetlenül összefog, összegöngyölít' (MTsz.) a *fon* \sim *fan*-ból *-csal* \leftarrow *-s* + *al* vagy *-d[t]* + *s* + *al* (?) gyakorító képzővel alakult (vö. *-csol*, *-csél*, *-csöl* és *-csál*, *-csél* képző TMNy. 400—1).

A *fon* 'neo' ige és a *fon* \sim *fan* 'pubes' névszó családjához

¹⁾ A jelentésére nézve fontos KOLUMBÁN: Nyr. XXII, 132—3.

²⁾ ALBERTnak kétféle véleménye van a *foncsika* \sim *fancsika* szóról. Korábban (Nyr. XVIII, 560) a német *fetze* \sim **fatz(e)*-val összekapcsolt dunántúli *fanc* 'rongy' kicsinyítőjének tartja, később (Nyr. XXI, 291) pedig a szolnokdobokai *fancsiká*-ra való tekintettel a német *fransen* 'rojt' szót keresi benne. Ezt cáfolja KOLUMBÁN (Nyr. XXII, 133).

tartozik a zalai-göcseji *fondor* szó is, amelynek a jelentése: 'a gesztenének külső tüskés burka' (MTsz. és saját tudomásom). Ez a *fon -d* képzős gyakorítójának *-r* képzővel alkotott származéka, olvanféle, mint aminők *fitor* \sim *fintor*, *hunyor* stb., amelyek *-r* képzőjükkal névszók és gyakorító igék egyaránt lehettek (vö. PAIS: MNy. XXII, 134—5). — „*Gubás* ebnek *fanos* eb társa, lator latornak baráttya“ Káldi (Nyr. IX, 68, NySz.). E közmondás¹⁾ a *fanos* szót rokonértelműnek mutatja a *gubás* 'villosus, hirsutus, hirtus, hispidus, pilosus; bozontos, borzas, boglyas, kócos, fésületlen hajú' (NySz., MTsz.) szóval. „Szilva-fa hozzá hasonlatos fa javát kívánnyas a *gubás gesztenyét* utállja“ — mondja Nadányi János „Kerti dolgoknak leírása. 1669.“ 212. lapján (l. NySz. *gubás* 2. alatt). Azonkívül a *guba*, *gubó* jelentései között ott szerepel Kapnik vidékén: 'gyümölcs-tok (pl. gesztenye külső szőrös tokja)' (MTsz.). Mindez arra vall, hogy a *fondor* eredeti értelme szintén az volt, ami a *guba*, *gubó* szavaké: 'összefonódott, összegubancolódott valami, pl. szőr, gyapjú' (vö. NySz. 1. *guba* alatt), és csak azután jelölték meg vele a szelidgesztenye termésének hosszú, vékony, szúrós, sörteszerű tüskékkel sűrűn borított köpönyegét.

6. Látjuk a *fon*-nak, illetőleg származékainak átviteles jelentéselágazásait is. Így a *fonák* alakulat a fentebb jelzett konkrét értelmén kívül 'álnok, ravasz' jelentésben használatos Székelyföldön (MTsz.). Vele rokon 'calumniator, susurro, iniquus delator; ohrenbläser' jelentése van a *fondor* szónak (l. NySz.). Az átviteles jelentésváltozatok nyilván a hálófónás, a hálóval való megejtés képéből sarjadtak (l. a *háló*, *hálól*, *be-hálól*, *el-hálól*, *el-háló* szavak jelentéseit NySz.). Hogy az 1222: *Fundur* személynév (Oklsz.) mögött valódi ('fonó'), vagy pedig képes értelem áll-e, az bizonytalan. A régi nyelvi *fondorló* \sim *fondarló* Heltai \sim *fandarló* Heltai 'delator, susurro, interturbator; ohrenbläser' (Oklsz., NySz.) meg *fondorlás* \sim *fandorlás* Heltai 'delatio, susurratio; gemurmel, das ohrenblasen' (NySz.) a *fondorl* \sim *fandorl* Heltai (NySz.) ige származékai. A *fondorl* ige lehet denominális alakulat a *fondor* névszóból, azonban deverbális szintén lehet egy *fondor* gyakorítóból.²⁾ Ugyanígy fogható fel denominális vagy deverbális alakulatnak a *fondorkodik*

¹⁾ Összefügg vele: „Eben *gubát* [azaz: 'gubancos szőrű kutyát'] cserél.“ (L. NySz. 1. *guba*.)

²⁾ A *-dorl* képzőbokrót láthatjuk a SzékelyudvK.-nek a *susog* igével összefüggő *susdorló*, *susdorlás* szavaiban (l. PAIS: MNy. XXII, 350).

(*fondorkodó*) 'flum contentionis ducere; spirat¹⁾ Caecias' MA. és 'stets hadern und zanken; durch verläumdung untergraben' PPB. (vö. NySz.).

A DictaGr. 15: „Az sugarlot, *funder*: susurronem“ adatból (NySz. *fondor* alatt) meg Székelyföldről ismerjük a *funder* 'árulkodó, áskálódó' (MTsz.) szót. Ezt PETZ GEDEON (Nyr. XXVII, 243—4) egy német *funder* (<: *fund* 'etwas listig ersonnenes, anschlag, kunstgriff, kniff') átvételének tartja, sőt SIMONYI (i. h.) idevonja a *fondor*, *fondorkodik* szavakat, TRENCSENY KÁROLY (Nyr. XXXII, 389—90) pedig a „*funder* ~ *fondor*“-on kívül a *csufondáros*-nak *fondár* (*csuf* + *fondár*-os) elemét is a német *funder*-ből származtatja. Itt azonban az a bökkenő, hogy — amire különben Petz is rámutat — a németben az a bizonyos *funder* nem, csak az unlautos *funder* alak ismeretes. — Azt egyébként nem tartom lehetetlennek, hogy a *csuf(f)ondáros* és *csufondár* szavak valóban így elemződnek: *csuf* + *fondár*-os, illetőleg *csuf* + *fondár*, csakhogy szerintem ez esetben a *fondár* elem a *fon*: > *fond* gyakoritónak -ár képzős származéka volna (vö. fentebb a *fondarló*, *fundarló* adatokat), aminők ezek: *csapod-ár*, *tünd-ér*; a *csuffondár* > *csufondár* mellett pedig úgy keletkezhett *csuffondáros* > *csufondáros*, mint *fondor* mellett *fondoros* (NySz.).²⁾

A Gyöngyösi Glosszák³⁾ között az 1.-ben *Egbe fanalodasokoth kegetlen thanachok* a „Conspiraciones coniuracionesque“ megfelelője, a 106.-ban pedig *Egbe fanalodassth* a „contra aliquem... colligaciones fecerint false accusando“ szövegrésszel kapcsolatban áll. Ezekben az adatokban én *fanalodás*-t olvasok, s ezt a *fon*-ból való régi nyelvi *fonalodik* (NySz.) ~ **fonolodik* > népnyelvi *fonolódik* 'bonyolódik' (MTsz.) gyakorító-visszaható ige *fanalodik* változatából származtatom.⁴⁾ A Gyöngyösi Glosszák közül a 356.-ban előforduló „*fondolodas*: colligaciones“ a *fon*-hoz tartozó *fondolodik* gyakorító-visszahatónak névi származéka.⁵⁾ „*Fonalgnacuala* egmassal monduan: Mikeppen adhatta ő testét műnekönc megennönc.“ — írja a

¹⁾ NySz. hibásan „spiro“.

²⁾ Különbön *fondáros*: *fondoros* TRENCSENY szerint is.

³⁾ L. MELICH, A gyöngyösi glosszák: NyK. XXVIII, 304 kk.

⁴⁾ MELICH i. h. 309 a *fanyalodik*, *fanyalog* szavakkal rokonítja.

⁵⁾ MELICH i. h. 320 szerint: „*fondorl*: *fondoll* igéből képzett reflexivum lehet“. ZOLNAI GYULA: Nyr. XXVIII, 365 szerint tollhiba *fonolodas* helyett, és ez azonos a *fanalodas*-sal.

MünchK. 182. A NySz. I, 763 'litigo [streiten, zanken]' értelmezéssel a *fanyalog*, *fanyarog* címszó alá osztja be. De szerintem a *fonalg* nem más, mint a *fon*-ból való *-l + g* képzős gyakorító.

A Németújvári Glosszák között a 300. lapon ezt találjuk: „*fonalokath* — rixas“ (MKönyvsz. 1883: 126), az ÉrsK. 225 meg ezt írja: „wetekedes haborwth nemz Vetekódes *fonalsagoth* zyl Vetekódes garazdoth hoz.“¹⁾ Ez esetekben a *fon* ige névi *fonal* származéka, illetőleg ennek *fonalság* továbbképzése jelentkezik, amely vagy a Gyöngyösi Glosszák idézett adataiban mutatkozó 'egyesülés, szövetezés valaki ellen, pártütés' értelemről fejlesztette ki a 'rixas'-féle jelentést, vagy pedig valami olyanféle úton jutott ehhez az értelemhez, mint ahogy *bele-köt*, *kötekedik*, *kötődik*, *kötözködik*, *kötélődik* (MVir. 105), *kötölöcködik* Zalaegerszeg (saját tudomásom); vagyis az utóbbiakkal együtt valószínűleg a vitatkozó, civakodó beszédet jellemző kifejezés: a felek egymás *beszédébe*, *szavába kötik*, *fonják*, *öltik bele* a magukét.²⁾

„Haborusag czinalo *fancsal* ördeg“ Mel: SzJán. (NySz.) | „Minden *fancsal* firkálást ellenünk eltesztek“ Czegl: Tromf. (NySz.). A népnyelvben is felbukkan ez a *fancsal* névszó, mégpedig Gömörben — ahol a *fancsal* *ördög* kifejezés is járatos — 'kaján, irigy', Székelyföldön meg 'kancsal' jelentéssel. A *fancsal* a *fon* \sim *fan* igehez tartozó *fans-* vagy *fances-* igei alapszóból való *-al* képzős alakulat lehet. Korábbi jelentéseiül 'háborúság-keltő' és 'ravasz, álnok, kaján (pl. ördög)' kínálkozik. Az utóbbi árnyalatból vált ki Gömörben az 'irigy', a székelységben a ravasz ember nézés módjáról a 'kancsal' jelentés. A képzés szempontjából vö. *konya*, *kanyar*, *kankalék* stb. (OkI Sz., NySz., MTsz.): *kancsarodik*, *kancs*, *kancsi* stb. (MTsz.): *kancsal* (OkI Sz., NySz., MTsz.) és *kandarodik*, *kandi*, *kandics*, *kandít*, *kandal* \sim *kandál* stb. (OkI Sz., NySz., MTsz.): *kandal* 'luscus; schielend' (NySz., OkI Sz.) | *sandít*, *sanda*: *sandal* 'luscus, paetus, strabo; schielängiger' (NySz., OkI Sz., MTsz.) | *bandsa*: *bandsal* (EtSz.).³⁾

¹⁾ A NySz. I, 919 velük kapcsolatban a *fanyalog*-ra utal. MELICH i. h. 309 összevetésül hivatkozik rájuk.

²⁾ Vö. „Az ki veled szol, *szavad általölteni*, minek elot bezidet el vegzte, illetlenség“ Eras: Erk. | „*Áttal-öltöd* ezt e pronunciatummal“ Czegl: MM. (NySz.). Vö. PARIS, Ölt: KCsA. II, 463. — Nb. *kiköt valakivel!*

³⁾ A *fancsalog* ∞ *fancsarog* (*fáncsorog*) 'csavarog stb.' ige (NySz., MTsz.) nem a *fancsal* névszóval, hanem a *fanyalog* ∞ *fanyarog*: *fanyar* szócsaláddal függ össze.

Hogy a XI—XIII. századi adatokban jelentkező *Fanzal*, *Fon-sol*, *Fonchol* (vö. MELICH, Szljövsz. I, 2: 168; l. még ÁrpÚjOkm. XI, 135) személyneveket, illetőleg az ezekkel összefüggő különböző vidékeken előforduló *Fancsal* helyneveket idevonjuk, a tekintetben az 1055: *Fancel* (comitis) adatbeli *e* int óvatosságra.

7. Anonymus 11. fejezete szerint Marót vezér foglalta el „*terram que est inter thisciam et siluam igfon, que iacet ad erdeuelu*“; 51. fejezete szerint pedig Ménmarót Ősbő meg Velek magyar és székely csapataival nem mervén szembeszállni, „*fugiens a facie eorum in nemoribus ygfon habitare cepit*“ (FontDom. 12, 44). A Képes Krónika 58. fejezetében meg arról van szó, hogy Géza herceg (I. Géza), amikor Salamonék rajta akartak ütni, „*venatur in Igfan*“ és „*in Igfan venabatur*“ (i. h. 179—80).

Magyar Anonymusom *Igfon-erdő* jegyzetében (120. l.) ez áll: „A forrásokban jelzett körülményeket számbavéve az erdőt legnagyobb valószínűséggel a régi Bihartól meg a mostani Váradtól k.-re vonuló Réz-hegységgel és Király-erdővel azonosíthatjuk, és így éppen hozzá viszonyítva kell elhelyeznünk az *Erdön-túl-t* vagyis *Erdély-t*. A nevére nézve pedig arra gondolhatunk, hogy előrésze az *igy* a. m. 'szent', utórésze meg a *fon* vagy *fan* a. m. 'fonadék, szövedék, sűrű, erdő (gubancos gyökér v. szőr)'. E szerint tehát az értelme 'szent-sűrű v. szent-erdő.'“ Amikor ezt írtam, — látnivaló — a *fon—fan* dolgában megvolt az a véleményem, amelyet a fentiekben kifejtettem, s amelynek alapján Anonymus és a Krónika erdőnevét is megmagyarázhatónak tartottam és tartom.

Miuthogy erdőről van szó, magában véve is valószínű, hogy a *fon*, illetőleg *fan* elemet a *fon* ~ *fan* 'fonat, fonadék' szó szolgálhatta. Azonban e magyarázatot támogatja, hogy a *fon*-nal rokonértelmű más szavakat is alkalmaztak erdőalakulatok kifejezésére.

A következő szavak: *sërég* ~ *sereg* ~ *sirég* ~ *sürög* stb. 1. 'pörög, forog'; 2. 'sürgölődik' | *serül* ~ *sirül* 1. 'fordul'; 2. 'sodródik, göngyölődik, tekerődzik' | *sërit* ~ *sirít* ~ *sürít* ~ *sürít* stb. 1. 'sodor, pödör'; 2. 'tolakodólag forgolódik (valaki körül)'; 3. 'nyüzsgő, hemzseg, tolong, tömegesen mozog, rajzik' (MTsz. *sërég*; *sürög*; *serül*. *sirül*; *sërit*, *sirít*; *sürít*) alapszava *sër* ~ *sir* ~ *sür*-, amelyet a *sür-for* ~ *sürr-forr* 'sürög-forog, hemzseg, tolong, rajzik' (MTsz.) ikerszó fenntartott. — MÉSZÖLY GEDRÓN abban a rendkívül gondolatébresztő dolgozatában, amelyben a Nádor-kódexben a pokol lángjának jelzője-

ként szereplő *firü*, *fokoru*, *kokoru* szavak eredetét kutatta, a *firü* szót a 'forog' értelmű *sír-* alapszó igenévi származékának fejtette meg (MNy. VII, 388—9). Amikor évekkkel ezelőtt a háromszékmegyei Nagybaconból származó ismerőseimtől 'ügyes, jó gazdaasszony' értelmében a *sürü gazdaasszony* kifejezést hallottam emlegetni (Székelyudvarhelyről közli KIRÁLY PÁL MTsz.), MÉSZÖLY magyarázata nyomán arra gondoltam, hogy a pokolbéli láng jelzőjét, vagyis a *sér-* ~ *sír-* ~ *sür-* alapszó igenévi származékát kell látnunk benne, csak hogy ez esetben 'sürgő-forgó, serény' jelentésben. Vö. a *forogódik* igenevének ilyen szereplését: *forogudúk* 'vendégség alkalmával főző és felszolgáló nőszemélyek' Vas megye Őrség és *forogudó* vagy *forogudu* 'ügyes' Göcsej (MTsz.).

Ahogy Anonymus-fordítással kapcsolatban az *Igfon* erdőnévvel foglalkoztam, — amint rávonatkozó jegyzetem idézett részében is pedzem — analogiaként számba vettem, hogy a 'dicht' jelentésű *sürü* (alakváltozatai R. *siró*, *siró*, *serú*, N. *síri*, *sürő* Gombocz: MNy. III, 315) a 'sodor, pödör [fon]' jelentésben használt *sér-* ~ *sír-* ~ *sür-* alapszó származéka, és hogy ez a *sürü* a 'dicht' jelentés mellett felvette az 'erdő' értelmet is.¹⁾ Vö. *sürü* 'sűrű fiatal erdő, tilos növendék-erdő' Somogy (MTsz.), *sürü* 'kisebb erdő' Zalaegerszeg (a magam gyermekkori tudomásából). Abban, hogy a *sürü*-t így származtassam, azóta megerősítettek MÉSZÖLYnek „A *cserény* szó eredete“ c. dolgozatában (Népünk és Nyelvünk II, 173) tett észrevételei. — Ugyanebbe a szócsaládba tartozik a székelyföldi *sürügyék* 'bozót' (MTsz.) meg a Kiskunhalasról és Szegedről közölt *serevény* 'sűrűn növő vékony vesszők, sarjadzó nyár- és jegenyebokrok, apró fűzfához hasonló fű', amelyet Szegedről ilyen összetételben is feljegyeznek: *serevény-fűz* 'salix viminea' (MTsz.). — Tehát 'forog, pörög; sodor, pödör' jelentésű, vagyis a *fon*-nal rokonértelmű alapszóból költ származéknak lehet 'erdő' jelentése.

MÉSZÖLY (MNy. VII, 385) a fentebb említett Nádor-kódexbeli *fokoru* szót a *sugorodik* = *zsugorodik* ige *sukorodik* változatának az alapszavából vezeti le, és 'tekerős' értelmet tulajdonít neki. Én (MNy. XIV, 20—2) egész sor földrajzi nevet vontam ehhez a *sukoró* közséhoz, amely az 1240 körüli „silvas, colles, valles et nemora que vulgo dicuntur *Sacorov*“ (PannhRendtört. I, 772) adat szerint

¹⁾ Ezért mondom (i. m. 120): „in nemoribus *Igfon* a. m. 'az *Igfon* sűrűiben“.

erdőkre, ligetekre is vonatkozott. 1240-ben *Sucoro Herdeu-*, vagyis *Erdő*-vel együtt bakonyi erdőőr (ÁrpÚjOkm. II, 112). Ismét egy a *fon*-éhoz hasonló, 'zsugorít' jelentésű alapszó származéka szolgál 'erdő' kifejezésére.

Ezek szerint tehát a *fon* ~ *fan* 'fonat, fonadék' meg a *fon* ~ *fan* 'sűrű erdő, erdő' jelentéskapcsolat nem áll egyedül.

Amint idézett Anonymus-jegyzetemben jeleztem, az erdőnév *ig-*, illetőleg *yg-* előrészét *igy*-nek olvasva török eredetű *igy* ~ *egy* ~ *ügy* (*id* ~ *éd* ~ *üd*[*v*]) 'szent' szavunkkal egyeztettem. Az, hogy e szó ilyen vonatkozásban csakugyan szerepelhetett, kitetszik a székesfehérvári keresztések 1193-i megerősítő levelének „In bokon prima meta incipit de *ugufa*... redit ad predictum *ugufa*“ (ÓMOLv. 57) adatából. E szerint Veszprém és Fejér megye határán a Mellér patak (Bakonyér) felső folyása és Isztimér környékén, Zircről északkelet felé még a XII. század végén is feltűnik egy *ügyüfa* 'szent-fa', hasonlóképen, ahogy ugyanazon oklevél szerint az előbbtől nem messze a fejérmegyei Magyar-Almás—Barc (1193: *borriz*)—Zámoly vidékén szintén ott található ősvallásunk nyomaként az *aldo cut*. Ha pedig egy *fa* 'szent' lehetett, akkor aligha lehet kétségbe vonni, hogy egy erdő is — esetleg a benne levő 'szent-fa' után — a 'szent' nevet nyerhette.

1269/1297: *villam nostram* [István ifjabb király] *Tymar Foon* *uocatum*, in Comitatu Castri nostri Abawyuar... possessio *Foon* *vocata*... *villam Foon* *voc.* (ÁrpÚjOkm. VIII, 240, X, 255—6); 1286 kör.: *Fony* (i. m. XII, 447); 1332—7. páp. tizl.: *Foni*; 1352: *Fony*; év?: *Izbég-Fony* (CSÁNKI I, 207, 228 *Korláth* család alatt). Hogy ezen abaújmegyei, Göncről délre eső helység, illetőleg helységek nevében a *Fon* (*Fón*) ~ *Fony* eredetileg 'erdő'-t jelentett-e, vagy pedig azért hívták-e így, mivel 'királyi fonónépek telepe' volt (vö. *Fonó*¹⁾, *Fonyód* fentebb), teljes homályban van.

GYÖRFFY ISTVÁN közli velem, hogy *Fan-zug* városrész van Karcagon, és hogy a *fan* vagy *fon* közszót nem ismerik ott. Hogyan keletkezett a név, nem tudni.

PAIS DEZSÓ.

¹⁾ T. i. ez: 1250/1324: *villam Funo populorum domine Regine*; 1278: *terram olim tauarnicorum nostrorum Fonou* *vocatam* (OkI Sz. *fonó* alatt).

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

I.

Újabb magyar nyelvészeti irodalom. CSÜRY BÁLINT: *Érintkezésen alapuló névátvitel.* (Székközlő értekezés) Budapest, 1930. NyÉrt. XXIV, 12. 57 l. CSÜRY BÁLINT ebben a tanulmányában a jelentésváltozásoknak azzal a csoportjával foglalkozik, amelyet eddig a nyelvészeti irodalom nem méltatott elég figyelemre, t. i. az érintkezésen alapuló névátvitellel. A SZILY-Emlékben (10—11) egy egészen rövid cikkben felhívta a figyelmet WUNDT jelentéstani rendszerének erre a hiányára ¹⁾, ebben a munkájában pedig a jelentésváltozásoknak ezt a csoportját kimerítően ismerteti.

Először is e jelentésváltozás lélektani hátterét vizsgálja. Lényege az, hogy egy bizonyos képzetkomplexum tagjai egyenként is viszonylagos egységet alkotnak és így megtörténhetik, hogy az illető képzetkomplexum egyik eleme a vele asszociált másik képzetelem jelentését veszi föl. Aszerint, hogy a képzetkomplexumok tagjai egyszerre, egy időben jelentkeznek-e vagy egymásután lépnek föl, az idetartozó jelentésváltozásokat két csoportban ismerteti: az egyidejű és az egymásutáni érintkezésen alapuló névátvitel csoportjában.

Egyidejű érintkezésben lehetnek térbeli képzetek (templomi *kar* — ének-*kar*), térbeli és időbeli képzetek (a cselekvés neve átsiklik a cselekvés alanyára vagy tárgyára: *kisértet*, *áldozat*), időbeli képzetek egymással (*füstöl* 'dohányzik', ném. *messe* 'mise' és 'vásár').

Érdekes, hogy CSÜRY azokat a jelentésváltozásokat is ebben a csoportban tárgyalja, melyeket WUNDT nyomán általában másodlagos komplikációnak szoktak nevezni. A lelki életnek olyanféle szavaiban, mint *rémül* R. 'reszket' is, *megrökönyödik* (eredeti jelentése 'megpenészedik, megdohosodik', e folyamat azonban színváltozással jár, innen az 'elsápad', 'megréműl' jelentés), *aggódik*, *töpreng*, *duzzog* stb., ahol tehát a lelki folyamatot a vele kapcsolatos testi elváltozás nevével nevezzük meg, CSÜRY szerint nem lehet a két képzetelem (lelki jelenség — testi elváltozás) hangulati rokonsága a jelentésváltozás alapja, mert itt olyan értelemben hasonlóságról nem lehet szó, mint pl. a *fontolgat* szónál a mérlegen való mérés és az elmében lefolyó mérlegelés között. Itt a két képzet egyidejű érintkezése ad alkalmat a névátvitelre.

¹⁾ Azóta ez a jelentésváltozás-csoport helyet talált Gombocz jelentéstani rendszerében (A magyar történeti nyelvtan vázlat. IV. Jelentés. Pécs, 1926).

Igen gazdag csoportot képeznek az érintkezési névátvitelnek azok az esetei is, melyeknél a képzetek időbeli egymásutánja teszi lehetővé a jelentésváltozást. Különösen az ok és okozat, a cselekvés és a cselekvés eredménye van szoros asszociatív viszonyban. Nagy jelentősége van ennek a mozzanatnak a cselekvést jelentő főnevek körében. Az *-at, -et* képzős főnevek pl. régen általában a cselekvést jelentették (nomen actionis), később átvitték a cselekvés eredményének jelölését (nomen acti). Az előbbi szerepre ma inkább az *-ás, -és* képzős főneveket használjuk, mindamellett itt is nagy számban vannak olyan esetek, mikor a jelentés átsiklott a cselekvés eredményére (*kerítés, forradás, gyűlés*). Ennek a fontosságát azért emeljük ki, mert az ilyenféle jelentésváltozások lehetnek kiindulópontjai a képzők jelentésváltozásának.

A rendkívül gazdag és finom lélektani megfigyelések alapján elrendezett anyagot értékes szómутató zárja be.

*

MOLE CZ BÉ LA : *A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései I—II.* Szentés, 1928—1929. Különnyomat a szentesi Magyar Királyi Állami Horváth Mihály reálgimnázium 1927—1928. és 1928—1929. évi Értesítőjéből. 14 és 22 l. Általánosan ismert tény, hogy a magyar nyelvújítás elsősorban esztétikai jellegű. Az esztétikai szempontnak ez a nagy szerepe azon alapul, hogy nálunk a nyelvújítás kizárólag az irodalom ügye volt, a költő pedig a nyelvet nemcsak kifejező eszköznek tekinti, hanem önmagában értékes anyagnak. Már FALUDINÁL is inkább a stílus egészének szépsége a fontos és ezt az irányt követi BÁRÓCZY ÉS KAZINCZY (vö. TOLNAI, *A magyar nyelvújítás* 37—41, 45—46, 111—113).

MOLE CZ BÉ LA összegyűjti és rendszerbe foglalja KAZINCZYNAK ÉS kortársainak azokat a nyilatkozatait, amelyek arra vonatkoznak, hogy mit tartanak a nyelvi szépség eszközének. A nyilatkozatoknak egész sora mutatja, hogy elsősorban a jóhangzást tartották szem előtt. Érdekes, hogy az egyes hangok és hangkapcsolatok zenei hatásáról kb. ugyanaz a véleményük, mint amit ma is vallunk. — A nyelv esztétikai csiszolása nemcsak hangtani természetű, találunk olyan megjegyzéseket is, melyek az alaktan és a mondattan körébe vágnak. Jellemző pl., hogy az *-ik*-es igék ragozásbeli megkülönböztetése mellett azért foglaltak állást, mert szépnek tartották azt, hogyha egy nyelv az igealakok változatos bőségével rendelkezik. A mondattan területén is érvényesült az esztétikai szempont. Az elbeszélő és befejezett mult használatában e korban már semmi jelentésbeli különbség nincs, csak az ízlés, a széphangzat és a nyelv zenéje irányítja a nyelvújítókat használatukban.

MÉSZÖLY GEDEON: *A cserény szó eredete*. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára. IV. (Társadalom- és néprajzi Szakosztály Közleményei 10. szám. Szeged, 1930. 21 l.). A *cserény* szó irodalmi jelentése 'négyyszög alakú, vesszőből sövényyszerűen font pusztai pásztorhajlék', a régi nyelvben és a népnyelvben azonban nemcsak ezt jelenti, hanem általában minden vesszőből font eszközt (kosár, gyümölcsaszaló, sajt-száritó stb.).

Eredetét keresve, eddig a szláv *čerenz ∞ čerenz szóval szokták összefüggésbe hozni (l. EtSz.), ami hangtanilag kifogástalan egyeztetés volna ugyan, de jelentéstanilag nem állja meg a helyét (a szláv szó jelentése 'tűzhely').

Mészöly magyarázatát arra alapítja, hogy a szó alakváltozatai között *s*-sel kezdődő alakok is vannak (*sirin*, *sering*, *serind*), melyek kétségtelenné teszik, hogy eredeti alakja *serény* volt. Ez az alak hangtanilag is, jelentéstanilag is megegyezik a *sövény* szóval, amennyiben mindkettő eredeti jelentése 'fonás'. Ismeretes dolog, hogy a *sövény* szó a *sző* ige származéka (az *sz* ∞ *s* váltakozásra vö. MNy. XX, 60—63). A régiségben *sző* és *fon* rokonértelmű szavak és Mészöly kimutatja, hogy mindkét értelemben felváltva használták őket. A *sövény* szó alapszáva *söv-* (vog. *säw-*, *säy-* 'flechten'), a *serény* \gt *cserény* pedig az alapszó *r* képzős származéka. A **ser-* igetövet ki lehet következtetni a székely *seríteni* 'sodorni, sodorítani' származék alapján és meg lehet állapítani, hogy eredeti jelentése valami forgó mozgást végezni. Mészöly ebből a **ser-* töből származtatja a *sűrű* (R. *sér-ű*, *sör-ő*, *sír-ő*, *sür-ő*) 'densus' szavunkat is, melynek eredetibb jelentése 'szövevényes', még régebbi 'forgó', 'tekerőző' (a NádK. 80. a pokol lángját mondja *sűrű*-nek.)

A magyar *sző* és **ser-* szavak tehát egy szócsaládba tartoznak és a finnugorságban a vogulon kívül a finnben van meg szabályos megfelelőjük (vö. finn *sykertää* 'összetekerni', 'összetekerőzni', *sykerö* 'tekerőző valami, hajfonadék'; *sykky* v. *sykkyrä* 'gomolyag, fonal'; a finn *syker-* igető szabályos megfelelője a magyar *ser-* tőnek). A finnugorságban az eredeti 'forgat', 'teker', 'sző' jelentés van megőrizve; a magyar *cserény* változatnak 'vesszőfonás, kerítés' jelentése speciális magyar építési módnak, a középkori és különösen a hódoltság korabeli sövény-építésnek művelődéstörténeti emléke.

*

A *Halotti Beszéd irodalmához*. Több, mint két évtizede annak, hogy Mészöly GEDEON a *Halotti Beszéd* hangtani és alaktani magyarázatával foglalkozik (vö. Nyr. XXXVII, 438; XXXVIII, 298, 343; MNy. XIV, 257; XV, 15; XX, 86). Ezek a magyarázatok bizonyos konkrét részletkérdésekre vonatkoznak, de mögöttük olyan egységes alapfel-

fogás van és az egész magyar nyelvtörténetnek annyi fontos kérdését érintik, hogy megokoltnak látjuk MÉSZÖLY idevonatkozó tanulmányait összefoglalóan ismertetni.

MÉSZÖLY felfogása — szinte következetesen végiggondolt elmélet-ről beszélhetünk — két alapgondolatban gyökerezik: 1. a tővégi vocalis sok esetben megvolt ott, ahol nem is gondolnók; 2. a hiátustöltő *-j-* és *-v-* nagyobb szerepet játszik, mint általában hisszük.

Közismert tény (vö. különösen JAKUBOVICH cikkét MNy. XIX, 78—87; XX, 9—21), hogy a tővégi magánhangzók nem egyszerre, egyidőben koptak le, hanem egyes szavakban előbb, másokban később, úgy, hogy volt olyan idő, mikor egymás mellett élhettek teljesebb tövű és csonka tövű, mássalhangzóra végződő alakok. Ezt aényt elvben senki sem vonja kétségbe. Ehhez a megállapításhoz kapcsolódik MÉSZÖLY első következtetése. Ha igaz a fentebb említett tétel, hogy t. i. egymás mellett éltek teljes és csonka névszói és — teszi hozzá MÉSZÖLY — igetövek (a nyelvtörténet kezdetén a teljes igetövekre kétségtelen adatunk nincs), akkor nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a formansok, amelyek eredetileg mássalhangzó + magánhangzóból állottak és később összeolvadva a tővégi vocalissal, a nyelvtörténet kezdetén mint diphthongus vagy monophthongus jelentkeznek, utóbbi vocalicus formájukban hozzájárulhassanak a teljesebb tőhöz is. Ez az a tétel, amelyet MÉSZÖLY nem győz eléggé hangsúlyozni. Másik magyarázó elve, mint említettük, a hiátustöltő hangok jelentékeny szerepe.

Az utóbbi években MÉSZÖLYnek két nagyobb terjedelmű dolgozata jelent meg, amelyekben — egyre több részletkérdést vonva be kutatásai körébe — felfogását több oldalról megvilágítja. Az első 1926-ban jelent meg Szegeden *A Halotti Bészéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai* címen (Szegedi Tudományos Könyvtár I.); a másik: *A Halotti Bészéd tárgyas elbeszélő mult alakjai magyar és finnugor szempontból* (Budapest, Akadémia 1931).

Az előbbi dolgozat elsősorban a HB. *kinzotviatvl* szavának magyarázatával foglalkozik. MÉSZÖLY stilustörténeti és mondattani okokból elfogadhatatlannak tartja a SZINNYEI-féle *kinzotviátvl* olvasásmódot és pedig leginkább azért, mert az *-i* többesjel voltát kétségbe vonja. Annyi bizonyos, hogy ha elfogadjuk az *-i* többesjelnek MELICH-féle magyarázatát (MNy. XXIV. 230), akkor ebben az alakban a 3. sz. birtokos személyrag *-a-*ja előtt aligha lehet az *-i* többesjelet keresni. — Eltekintve azonban ettől a nehézségtől, az *-at-*, *-et* képzőnek *-atv-*, *-etv-*ből való származtatását sem tartja megnyugtatónak, mert ilyen képzőbokor a finnugorságból nem mutatható ki. Felfogása szerint az *-at-*, *-et* eredetileg nem igeképző, hanem azonos a *járatta*, *menette*-féle igenévi szerkezetek *t*, *tt*-jével, ez pedig nem más, mint az állapotthározó (*örömet*, *képest*), illetőleg locativusi *t* (*Szatmárt*). A *kinzotviatvl* *v-*je tehát nem igei

névszóképző, nem lehet más, mint a megőrzött szóvégi vocalis, az *i* pedig hiátustöltő *-j-* (olv. tehát: *kinzotujátúl*). A probléma csak az, hogy csakugyan járulhat-e az *a* ($\leftarrow \hat{a}$) birtokos rag a teljes (*kinzotu-*) tőhöz? Erre feleletet ad az 1055: *holmodia* alak, ahol az *i* Mészöly szerint csak tövégi vocalis lehet.

Rendkívül nagy jelentőségű és igen messzire vezet Mészölynek a HB. tárgyas elbeszélőmult alakjairól (*terumteve, tilutoa, mundoa, hadlaua, feledeve, veteve*) való magyarázata. A közfelfogás azt tartja ezekről az alakokról, hogy bennük a *terümté-, mundó-, hadlá-* a praeteritumtő, a *-va, -ve*, illetve *-a* pedig birtokos személyrag. A tárgyas ragozás egyes 3. sz. alakjai (*látja, látta, lássa*, továbbá a feltételes mód R. *látnája*) ugyanis feljogosítottak arra, hogy a praeteritumban is keressék a személyragot és ennek meglétét bizonyítani látszottak a HB. említett alakjai. Ennek a felfogásnak tényleg megvan az a sebezhető pontja, hogy a birtokos személyragnak a HB.-ben nincs *-va, -ve* változata, továbbá, hogy sem a régiségből, sem a népnyelvből 3. személyragos praeteritumot nem lehet kimutatni.

Ebből indul ki Mészölynek a tárgyas ragozásról való, a közfelfogástól több tekintetben eltérő magyarázata. Nagy lévedés szerinte a tárgyas ragozást egyszerűen úgy fogni föl, hogy az azonos a birtokos személyragozással. Mind a névszón, mind az igén párhuzamosan fejlődött ki a személyragozás és pedig úgy, hogy az első és második személyű névmás hamarabb összeolvadt a tővel, mint a harmadik. A harmadik személy eredetileg mind a birtokos személyragozásban, mind az igeragozásban ragtalan és pedig Mészöly szellemes magyarázata szerint azért, mert a 3. személynek a névmással való kapcsolata sokkal kevésbé gyakori, mint a *lát—férfi, lát—gyermek, lát—nő* stb. szerkezet. A harmadik személyben a személyrag eredetileg rámutató nyomatékosító elem volt (*ember-lát-ő*), amely mellett meg lehetett a pusztá tőalak is. A kezdetben azonos szerepű alakpárhoz később jelentéskülönbség járult és ez lett a kiindulópontja az alanyi és tárgyas ragozás szétválásának. A vogul és osztják tárgyas ragozásnak az az egyetlen közös pontja a magyarral, hogy a 3. személy az alanyi ragozásban ragtalan, a tárgyasban személyragos, ezt tehát úgy kell tekinteni, mint ugor örökséget. — A praeteritum és a conditionalis ragtalansága tehát nem kivételes jelenség, hanem megőrzött régiség. A praesens-beli *-j-* (*lát-ja*) nem a felszólító mód hatása alatt került a 3. személybe, hanem éppoly hiátustöltő *-j-*, mint a *kinzotviatul*-ban (**lato-j-a > látja*). — A HB. *terumteve, tilutoa, hadlaua* stb. alakjai tehát úgy értelmezendők, hogy bennük a teljes tő van megőrizve és ahhoz járul az *é > á* praeteritumjel, az alakok egy részében a két magánhangzó között kifejlődött egy hiátustöltő *-v-*.

Ez a felfogás azon alapszik, hogy Mészöly szerint nemcsak a névszóknak, hanem itt-ott az igéknek is lehetett teljesebb alakjuk (pl.

**tilulo, *mundo*). Hogy volt, az kétségtelen, de minden jel arra mutat, hogy az igék tővéghangzója jóval előbb lekopott, mint a névszóké, mert a nyelvtörténet kezdetén már teljesebb ige-tövek nincsenek. A bizonyítékul szolgáló R. *reio, hiu, viu* (értsd: *ri, híu, víu*) igék kéttagúsága maga is bizonyításra szorul, de bárhogyan áll is a dolog, ezek az igék *v*-tővűek és így a *-v*-tővűség problémája komplikálja a kérdést és mindenesetre megenged más magyarázatot is, mint azt, hogy bennük megőrzött tővégi magánhangzó van.

Ezzel tulajdonképpen meg volnának fejtve a HB. illető alakjai, Mészöly azonban nem áll meg itt. A *terumteve, hadlaua* alakokat nem tartja elszigetelt jelenségnek, hanem egy régen általános — mondhatnók paradigmatis — váltakozás emlékének. Valamikor két igeragozási sor élt egymás mellett (*terümtém, terümtéd, terümté* — **terümte-v-ém, *terümte-v-éd, terümte-v-é* HB.)

Egy régebbi tanulmányában (Nyr. XXXVIII, 347) kifejtette azt a nézetét, hogy a praet. *é > á* időjele és a deverbális nomenképző *-ó, -ő*-je azonosak és mindkettő egy fgr. **k ~ *γ* váltakozásra megy vissza. Tehát pl. egy *terümté ~ terümte-v-é* tulajdonképpen nomen verbale. A nomen verbale jelző is lehet: ezzel megmagyarázható a HB. „*terumteve ístentücl*“ kifejezése. A praeteritumnak a nomen verbalé-ból való származtatása szépen párhuzamba állítható a perfectum általánosan elfogadott magyarázatával. Mészöly a párhuzamosítást tovább folytatja: a *t* képzős nom. verb.-hoz hozzájárulhat az *n* modális rag (*folyton, méntén*), ugyanúgy ehhez is: *-ó, -ő ~ -á, -é ~* (hiátustöltő *v*-vel) *-v-á, -v-é + n = -ván, -vén* (igenévképző) *> -vány, -vény* (főnévképző). Ebből világosan látszik, hogy a *-va, -ve* participium-képző *-v*-je sem etymologikus, hanem a *-v-á, -v-é* szabályszerű megrövidüléséből keletkezett. Ennek bizonyítékai a nagykanizsai és göcseji *mondova, felejteve, megérrève* alakok.

A hiátustöltő *-v*- szerepével kísérli meg végül Mészöly megoldani az *sz*-szel bővülő *v*-tővű igék problémáját is. Tény az, hogy ezekben az igékben a *-v*-hang eredete meglehetősen tisztázatlan, mert vannak ugyan jelek, melyek szerint a *-v*- fgr. előzményekre megy vissza, de ezzel szemben a régiségben minél inkább visszamegyünk, annál kevesebb *-v*-t találunk. Mészöly ennek alapján azt tartja, hogy a *-v*-t nem kell etymologikusnak tekinteni, hanem éppen olyan hiátustöltő hangnak, mint az említett *teremtevé*-féle igealakok *-v*-jét. Az állandó különbség a R. *tén > tön* és *tevé, vén > vön* és *vevé* között ugyanaz, mint a HB. *engede* és *feledevé* alakjai között és szintén azt bizonyítja, hogy ez a kettősség valamikor általános volt nyelvünkben.

Mint láttuk, Mészölynak mesterien fölépített, következményeiben messzire szétágazó elmélete végeredményben két alaptételen nyugszik: ez a két tétel a tővéghangzó és a hiátustöltő *-v*- nagy szerepe. E két

tétel jogosultságát általánosságban senki sem tagadhatja. Hogy mégis olyan messze kerülhet egymástól MÉSZÖLY és a közvélemény, annak nyilván az az oka, hogy ezt a két tételt különbözőképpen értelmezik. Amíg ugyanis arról van szó, hogy egyes konkrét esetekben ezeket a tételeket magyarázó elvül használjuk, addig semmi kifogást sem lehet emelni ellenük, sőt el kell ismerni azt, hogy esetleg még igen sok szerencsés nyelvtörténeti megállapításra vezethetnek. Általánosságban kiindulópontul elfogadni azonban nem lehet, mert mindkét tétel annyira határozatlan és tág, hogy tetszés szerint bármit bele lehetne magyarázni. A belőlük levont következtetések értéke attól függ, hogy mennyiben támogatják olyan bizonyítékok is, amelyek az elméleten kívül esnek.

*

DR. LOSONCZI ZOLTÁN: *Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai*. Nyelvtudományi Értekezések I. Budapest, 1930. 18 l. — *A magyar nyelv a XIV. sz. közepétől a XVI. század végéig*. Nyelvtudományi Értekezések II. Budapest, 1931. 22 l. E két füzetben a szerző kísérletet tesz arra, hogy nyelvünk két korszakáról összefoglaló képet adjon. Természetes dolog, hogy az adatok pusztá feltárása még nem tudomány; az adatok értelmezése, egymásra vonatkoztatása, a közöttük mutatkozó hézag kitöltése, ez a tudomány igazi feladata. Az ilyen összefoglaló jellegű tanulmánynak feladata a részletkutatások eredményeit összhangba hozni és a nyelvi tényekben mutatkozó nagyobb összefüggéseket feltárni.

LOSONCZI munkája elsősorban az áttekintés célját szolgálja. Az idevágó szakirodalom gondos felhasználásával (nem egyszer saját kutatásai alapján) főbb vonásaiban ismerteti az ómagyar, illetőleg középmagyar kor hangtani, alaktani, mondattani sajátosságait. Nagyon sok hasznos megfigyelést találunk az egyes nyelvi jelenségek elterjedésére és bizonyos nyelvi változások kronológiai határainak megállapítására vonatkozólag. A szerző mindenütt utal nyelvjárási változatokra és hangsúlyozza ezeknek a nyelvi tények kialakulásában való nagy szerepét. Az irodalmi nyelvre vonatkozólag kiemeli, hogy a legfőbb hangtani sajátságok már a XVI. század második felében állandósultak (*e*-zés, az *-ít* képző köznyelvi alakja stb.). A két füzet hasznos kézikönyvnek tekinthető mindazok számára, akik az illető korokra vonatkozó ismereteinket világos, megbízható összefoglalás formájában maguk előtt akarják látni.

*

TURI KÁROLY: *A ceglédi nyelvjárás nyelvtana* I. rész. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára I. (Nyelvészeti és Irodalmi Szakosztály Közleményei 1. szám. — Szeged, 1930. 31 l.). E tanulmány első részében (a II. és a III. r. úgy látszik még nem jelent meg) a ceglédi nyelv-

járás hangtani, alaktani, jelentéstani és mondattani ismertetését veszi az olvasó. Ez az első tanulmány, amely a ceglédi nyelvjárással foglalkozik, ilyen értelemben tehát a szerző hézagpótló munkát végzett. A közölt anyagnak megbízhatóságát fokozza az a körülmény, hogy a szerző saját anyanyelvét ismerteti, tehát az adatok közvetlen forrásból erednek.

A tanulmány az anyag beosztásában és feldolgozásában általában ugyanazt a módszert követi, amit nyelvjárástanulmányaink legnagyobb része. Első közös jellemvonásuk az, hogy a nyelvjárási jelenségek leírásában valamennyien a köznyelvet veszik alapul. Ez azt a téves hitet keltheti az emberben, mintha a köznyelv valami eredeti, ősi nyelvallapot képviselne és ebből vált volna ki minden nyelvjárás. A című írt dolgozatnak pl. nem egy helyéből kiderül, hogy a szerző is azt tekintette feladatának, hogy nyelvjárási területétől eltérő „különlegességeit“ bemutassa („Nyelvjárásunk alaktana nem olyan gazdag különlegességekben . . .“ t. i. mint hangtana. 17.). Azonkívül, hogy ez a felfogás tudománytalan, megvan még az a hibája is, hogy a gyakorlatban kivihetetlen. Elkerülhetetlen u. i., hogy a szerző saját kitűzött céljáról megfélekedve, bele ne essék (az egyetlen helyes megoldásnak kínálkozó) pusztá tényleírásba. Igen sok olyan adatot találunk, amely tudunkkal a köznyelvben éppúgy hangzik, mint Cegléden (*tőzeg, üszög, vágog, hörcsög, tepsi* stb. 14.); az alaktan területén meg éppen általánosságokba merül. Az olyanféle felsorolásoknak, mint „gyakran használt képzők“, úgyszólván semmi tudományos értékük nincs.

Másik nagy hibájuk a nyelvjárástanulmányoknak, különösen Túri dolgozatának, hogy a leíró szempontot minduntalan felcserélik a történeti szemponttal, sőt ami a szóbanforgó tanulmányt illeti, több helyen, teljesen ötletszerűen, helyet talál benne a magyarázó szempont is. Túri mindenütt úgy tünteti föl a dolgot, mintha az illető nyelvjárási sajátosság a köznyelvi alakból fejlődött volna. Dolgozatában ilyen alcímekek olvashatók: Magánhangzók megnyúlása, Magánhangzók nyiltabbá v. zártabbá válása, Jelentés megszükitése, Átviteles jelentésváltozás stb.

Az a kép, amit Túri nyelvjárásismertetése nyomán a ceglédi nyelvjárásból kapunk, a részletekben lehet megbízható, de a maga egészében az említett okoknál fogva hézagos és egyoldalú. Tudományos nyelvjáráisleírás csak úgy képzelhető, hogyha valaki a valóságos tényeket tekintetbe véve kiindulópontul, a legrégebb ismert nyelvallapot választja és ehhez viszonyítva, a leíró szempontoz mindig szigorúan ragaszkodva, igyekszik megállapítani, hogy az illető nyelvjárásban *mi* van.

FÜR ISTVÁN: *Az í-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban*. Szeged, 1930. 100 l. Az í-zés kérdésében két probléma-csoport van: 1. A történeti kérdés. Az í-zés nyomai már a XI. századi oklevelekben megtalálhatók. Később megfigyelhető egyre nagyobb mértékben való elterjedése (kb. a XVI. századi nyomtatványokban észlelhető a legnagyobb mértékben), a XVII—XIX. századi írott emlékekben nyomai megint ritkulnak. Az í-zés történeti fejlődéséről, útjáról és fokozatairól nincsenek biztos ismereteink. — 2. Másik kérdés az í-zés földrajzi elterjedésének kérdése.

E tanulmány célja: 1. „lehetőleg teljes számban való összegyűjtése mindazoknak a mai köznyelvben é-hangú szavaknak és szuffixszumoknak, melyeknek mai nyelvjárásainkban í-ző változatuk van”; 2. „lehetőleg pontos megjelölése azon községeknek vagy vidékeknek, ahol ezen í-ző változatok ma használatosak.”

A szerző első feladatát kétségkívül jól megoldotta. A rendelkezésre álló nyelvjárastanulmányok és népnyelvi közlések alapján szótárszerű felsorolásban összeállította az í-ző nyelvjárások megfelelő szavait és (külön csoportban) suffixumait.

A dolgozat második részében Tanulságok címen bizonyos általános megállapításokat találunk. Így kimutatja a szerző, hogy az $\acute{e} > \acute{i}$ változás a XVI. század folyamán befejeződött. Azóta csak itt-ott analógia hatására keletkeztek í-ző változatok. Nyilván ugyanígy magyarázandók azok az í-ző változatok is, melyeknek í-je korábbi nyílt \acute{e} helyén van (pl. *ég* 'himmel' Szabolcs, Zemplén m., Mezőség *ig*; *jég* Szabolcs, Szilágy m. *jíg* stb.) Ezeknek az adatoknak a száma nagyobb, mint gondolni lehetne, de teljesen szórványos jellegűek.

Ami a földrajzi elterjedés kérdését illeti, arra vonatkozólag a szerző adatainak statisztikai összeállításával ad feleletet. Összeállításából az derül ki, hogy a legtöbb adat Bihar- és Vas-m.-ból való, tehát látszólag két gócpontja volt az í-zésnek és innen terjedt tovább. Ez a magyarázat elvileg nem valószínű, a nyelvjárások története meg éppen ellentmond neki, azért a szerző azt a feltevést állítja fel, hogy eredeti középpontja valahol az ország közepe táján, talán Pest megye területén lehetett és innen terjedt tovább kelet és nyugat felé. Ez az eredeti nyelvjáróterület a török hódoltság idején elpusztult, míg a védettebb területeken megmaradhatott és a legutóbbi 200—250 év óta egyre terjed az ország középső vidékei felé (egyrészt a Dunántúl felső részén át, másrészt Jásznagykunszolnok (megyén át Pest megye felé).

Ezek a következtetések azonban nincsenek kellőképpen megalapozva. A dolog ugyanis úgy áll, hogy az alapul szolgáló népnyelvi gyűjtemények annyira heterogén anyagot tartalmaznak, hogy az azok alapján készült statisztika a valóságról még csak megközelítően hű képet sem adhat. Akkor lehetne erről a kérdéstről biztosat mondani,

ha valaki előbb ebből a szempontból feldolgozná a nyelvjárásokat, vagy ha nyelvjárastanulmányainkat közös szempont irányítaná, ami az adatok jelentőségének mérlegeléséhez biztos támpontot szolgáltatathatna. Nyelvjárastanulmányaink szerzői azonban, mint ismeretes, meglehetősen ötletszerűen járnak el, különösen ami az adatok számszerűségét illeti. Ha az *i-zó* adatokat valaki ebből a szempontból gyűjtené össze, akkor lehetne a kérdésre feleletet adni, de akkor talán egészen más lenne az a kép, amit az *í-zésről* kapunk.

DR. FLUDOROVITS JOLÁN.

Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Csiksomlyó, 1931., 8-r., 302 l.

E könyv főcélja figyelmet kelteni moldvai csángó-magyar véreink sorsa iránt. A szerző a csángó-magyarok jelenében megpróbálja „láttatni a székelységnek szánt jövőt”. Személyesen bejárta a fontosabb, illetőleg hozzáférhetőbb csángó falvakat s nem kevés törődéssel és fáradsággal hű képet rajzolt hanyatló véreink szívembemarkoló sorsáról és állapotáról. Lelkes munkájáért köszönetet érdemel.

Könyve három részre tagolódik. Az első rész a csángók történetére vonatkozó forrásművek, adatok gyűjteménye. A második rész rendszertelensége mellett is a legérdekesebb olvasmány, egy riport elevevényével hat. Útjában szerzett benyomásait, följegyzéseit, a népeségre vonatkozó jegyzeteit, néprajzi adalékait teszi itt közzé a szerző. A harmadik részben 65 csángó-magyar népdalt közöl dallamokkal. Miniket itt főként a dalok szövege érdekel, melyet hangtanilag megközelítő pontossággal igyekezett a szerző följegyezni. De igyekezetét nem mindig koronázza siker. Csak egy-két példát említek. Vajjon két szótag-e csakugyan pl. a *keli* (értsd: *kelj*) szó e sorban: „Keli fel szolgám, keli fel” (208. l.)? Más példa. Ebben a sorban: „Márie dasszun hátuj járjó csepü rokojábó” a *dasszun* szó *d*-je az előző szóhoz tartozó kicsinyítő képző. A *járjó* és *rokojábó* véghangzója legfőleg az éneklés miatt nyújtottan hangzó *o*, de semmikép sem *ó* hang. Ilyen és ehhez hasonló hibára sokra lehetne még rámutatni.

Végül nem hagyhatom szó nélkül a szerzőnek egy állítását. A 193. lapon ezt mondja: „CsÜRI BÁLINT is általam megjelölt nyomokon járt”. Szeretném, ha a szerző ezeket az általa számomra megjelölt nyomokat kissé határozottabban körvonalozná. DOMOKOS nyilván felejtí, hogy én még ő előtte, 1928 nyarán tettem GYALLAI DOMOKOS-sal legelső moldvai utamat s róla a *Napkelet* 1930. évi 9. számában rövid útirajzot is írtam.

CsÜRY BÁLINT.

Kertész Manó: Szállók az úrnak. *Az udvarias magyar beszéd története.* Bpest, Révai-kiadás. 1932. 215 l.

Kerek tíz esztendeje adta ki KERTÉSZ MANÓ akadémiai koszorúval díszített könyvét, a *Szokásmondások*-at, nyelvünk művelődéstörténeti emlékeit. Most mintegy ennek külön hajtásaként az udvarias magyar beszéd élete jelent meg tollából. Ez is művelődéstörténet, de egy szűkebb körből, a társas érintkezés világából. Mintha e könyv levegője finomabb volna, mint a Szokásmondásoké; emitt a nyelv virágainak jelképes, átvitt értelme mögött mindig valami nyers valóság lappang; amott, az udvariasság szertartásai között, tiszta formai világban mozgunk, a társas élet kimért alakszerűségei közt, melyek az érintkezést könnyűvé, simává teszik. Nem valóságokról van itt szó, hanem viszonylatokról, embereknek egymáshoz való vonatkozásairól, melyek már logikai kategóriájuknál fogva is magasabbrendűek, mint a valóság tényei. Ezek a viszonylatok elsősorban a megszólításban, címezésben nyilvánulnak, mellyel a társaságban élők egymást illetik; azokban a tisztán formaiakká vált kifejezésekben és fordulatokban, melyeknek eredeti jelentése legtöbbször teljesen elhomályosult, elkopott s csak nyelvi alakja maradt meg. Így a könyv kitűnő példatára a jelentéstan egyik fejezetének, a szóalak s a hozzá kapcsolódó jelentés változó viszonyának bemutatásához.

Elvonul szemünk előtt az *úr* sorsa, attól kezdve, hogy valamikor a trónörökös, vagy az uralkodó személyéhez legközelebb állónak méltóságneve volt, minden fokozaton végig a mai időig, mikor az *úr* minden férfinak kijár, akit nem illethetünk bizalmas megszólítással. (A francia kamarában egyszer egy képviselő „messieurs les assassins“-ról beszélt.) Végigkísérjük a *tekintetes*, *nagyságos*, *méltóságos*, *tisztelendő* és *tiszteletes* stb. címet, a *nemes*, *kegyes*, *tisztelt* jelzők sorsát; a *maga*, *ön*, *kegyed* történetét (a *tegezés*, *téz*-és nincs meg a mutatóban), a *méltóztassék*, *tessék* igéket (ezeket nevezném én igazán társadalmi *segédigéknek*), az *alászolgáját* és *keziticsókolom*-ot változatos útján.

A szerző e társadalmi-nyelvi jelenségek fejtegetése során bizonyos elvi eredményekre jut.

Első az, hogy az udvariasság formái és a hozzájuk tartozó nyelvi kifejezések (márcsak etimológiájuk szerint is) olyan jelenségek, melyek nagy társadalmi magasságokban eredtek s fokozatosan lejjebb szállva szintjük arányában egyre táguló körben hódítják meg az alsóbb társadalmi rétegeket (vö. 1., 6., 11., 142., 206., ll.). Ez ugyanaz a megállapítás, melyet a néprajz tesz, midőn a népművészet termékeit magasabb rétegből való leszívárgásnak magyarázza; vagy az irodalomelmélet, mely a népies költészet jelenségeit, pl. a népdalt (azt hiszem nem teljes joggal) a műköltészet leszívárgott eredményeinek tartja. „A nép nem termel kulturális javakat, csak átveszi és átalakítja“ mondja szer-

zónk igen határozott általánosítással (8. l.). Úgy hiszem, hogy ezt a tételes kijelentést módosítaná az ósállapotú ember művészetének és műveltségének beható elemzése; hiszen tudjuk az utazók tudósításai-ból, a néprajzi múzeumok gyűjteményeiből, hogy művelődési javak *alulról is* fejlődnek. A felülről való leszívargás találkozik az alulról való emelkedéssel. Bizonyára az ősi társadalomnak is megvoltak a maga igen szigorú formái; a 2000 éves európai udvariasság már nagyon késői, fejlett fokot mutat.

Másik megállapítása a szerzőnek, hogy „a magyar társas érintkezés egész szóláskincsében kevés az, ami sajátosan magyar: javarészben európai közvagyon.” (6. l.) Ezt a tételt valóban igazolja az egész könyv; de érdekes és érdemes lett volna éppen azt a *keveset* kihüvelyezni, ami benne eredeti. Talán a nép: szülők, gyermekek, rokonok, ismerősök érintkezési formáinak vizsgálata (tegezés, magázás, szomszéd, koma, pajtás, földi stb.) járna e tekintetben némi eredménnyel. (Vö. JÓKAI, A magyar nép családi élete, Osztr. Magy. Monarch. írásban és képben, Magy. orsz. I. 298.; Nyelvőr, Ethnographia stb.)

A vizsgálat nehézségeit az a körülmény okozza, hogy „a magyar udvariasság történetét jóformán csak a XVI. századtól nyomozhatjuk, mert csak ez időtől fogva vannak emlékeink.” (17. l.) Pedig ekkor a társas érintkezés már igen fejlett fokán állott; előzményeit: a honfoglalók társadalmát, a frank mintára kialakuló királyságot, a német, francia, olasz, bizánci befolyás alatt szervezkedő udvari, nemesi, polgári életet, a hűbériség hatását emlékek híján nincs módunkban közvetlenül szemlélnünk. Idegen származású nyelvemlékeink sem szolgáltatnak elegendő biztos adatot.

Lényeges megállapítása a szerzőnek, hogy az udvariasság lélektani alapja az a távolság, amelyet a beszélő maga és a megszólított közt teremt; ebből ered egyrészt a felsőbbbbséges magatartás, másrészt a hódolat, önkisebbités és alázkodás, mely aztán a nyelvi formákban is kifejeződik. A kifejezés módja korok, divatok szerint más-más fokú és színű.

Evvel összefügg az a megfigyelés is, amelyre már utaltam, hogy az udvariassági formák értékükben folytonosan csökkennek, amint a magasabb rétegből fokozatosan mind alább szállnak.

Mindezeket és sok mást a szerző hatalmas anyaggyűjteménye segítségével, finom érzékkel nyomról-nyomra, korszakról-korszakra követi és kimutatja minden időszaknak divatját.

Az anyagban, megfigyelésekben és megállapításokban nagyon gazdag könyv a kutatásokat természetesen nem zárta le, sőt éppen új vizsgálatokra ad ösztönt.

Amennyire hirtelenében módomban van, még néhány forrásra, adatra hívom föl a figyelmet. A hivatalos címeket újabban tudtommal

a mult századeleji Tiszti Szótárak állapították meg (vö. SÁGI ISTVÁN, A magy. szótárak könyvészete. M. Nyt. Társ. Kiadv. 18. sz. 1922. 24. l.). A könyv szerzője, pártfogója és közönsége közt való viszonyra sok anyag van THIENEMANN Irodalomtörténeti alapfogalmak c. könyvében (1930, 1931.), valamint MÁTÉ KÁROLY: A könyv morfológiája c. tanulmányában (Minerva, IX. 1930). Sokat foglalkozott e kérdéssel TÓTH BÉLA (Szervusz, Kegyelmes Úr; Vasárnapok 310; Huncut az Úr, Pesti Hírl. 1898. V. 1.; Uram, Asszonyom, u. o. VII. 3.; Szállok az úrnak, u. o. 1899. VII. 10. 24.; Bolond kend Tánicsics! Szállóigék lex. 46.; Brassai bácsi: nagysád, Anekdotakincs IV. 218.) A bizalmas megszólításra bő anyag kínálkozik íróink levelezésében (ARANY, PETŐFI, MADÁCH, Irod. Közl. adattára stb.) A *pardon!* szó használata is ide tartozik; ebben így tanított ki egy urambátyám: ha rá akarsz hágni valakinek a lábára, akkor ezt mondd: *engedelmet!* ha már rágázoltál, akkor: *bocsánatot!*; ez a mi úrfikorunkban így módosult: *ezer bocs és egy anyamedve!* Nem találok a könyvben a *Szvélyes üdvözet* kifejezést s a *Nagyreményű* címzést, mely a nyolcvanas években a kis diáknak kijárt a levélborítékon. Össze lehetne szedni a mai hivatalos és társasági címekeket és megszólításokat is. Szóval tág tere van itt a további munkának, melynek megindítása KERTÉSZ MANÓ szép és jó könyvének érdeme, tartalma pedig nemis annyira szókutatás, hanem *társadalmi stílusmikroszkópia*.

TOLNAI VILMOS.

A háború utáni oláh nyelvészet magyar vonatkozásairól. II.*

„Morfonemul și economia limbei“ címen PUȘCARIU beható tanulmányt írt az oláh nyelv morfológiai viszonyairól (Dacor. VI, 211—43), amely érdekes eredményeinél fogva általánosabb érdeklődésre tarthat számot s ezért e helyen is megérdemli, hogy röviden ismertessük. A morfémnek TRUBETZKOJ-féle meghatározásából indul ki (l. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába. NyK. XLVIII, 29—30) s az orosz példák mellé választott oláh példákkal világosítja meg az új fogalmat. Emellett jónak látja egy új műkifejezés megalkotását, amellyel különben többet nem találkoztunk nála, ez a fonogém, röviden fonogém. Fonogémnek nevezi pl. a lat. *casa* > ol. *casă* esetében jelentkező *a* > *ă* történeti hangegymásutánt (nem tévesztendő össze az *a-ă* morfonémmel), amelyet azonban szinkronikus rendszerben semilyen asszociatív kapocs nem köthet össze s így nem egészen világos, milyen esetekben kerülhet sor az új terminus használatára.

Miután megvizsgálta a morfoném szerepét a név- és igeragozásban, valamint a szóképzésben, teljes elfogulatlansággal vonja le azt az

* Vö. NyK. XLVIII, 93.

érdekes következtetését, hogy az oláh nyelv morfonológiai szempontból nem a román, hanem a szláv nyelvekhez áll közelebb. A morfonémek alternációi általában a hangsúlyos tőszótag magánhangzóját és a szótő mássalhangzóját érdeklik. Ez alól lényegében az oláh nyelv idegen elemei sem képeznek kivételt s ezért megengedhetőnek tartjuk, hogy példáinkat a magyar jövevényszók közül válasszuk ki. Az $\frac{ea}{e}$ morfonémet találjuk az *alean*: *alensig*, *aleniş* (alenzuealä) esetében, míg a *viteaz*, *beteag*-ból képezett *vitej-ie*, *beteg-i* emellett még a $\frac{z}{(j=\dot{z})}$ ill. a $\frac{g}{j}$ alternációt is szemlélteti. Ha a *beteag* többi származékát is figyelembe vesszük, akkor a *g-j* és *g-ø* variációkkal is számot vetve, a következő morfémeket, illetve morfémvariációkat kapjuk: *beteag*, *beteg*-os (-oasä), *beteg-i*, *betej*-alä (-une), *bete-şug*. Egyéb morfonémek: $\frac{d}{z}$, pl. *bolund*, *bolund-äu*: *bolunz-ie*, *bolonz-êste*; $\frac{a}{ä}$ pl. *tägäd-ä*: *tägäd-uesc* (-uealä, -uire); $\frac{o}{u}$, pl. *ol-u*: *ul-uim* stb.

Bizonyítja az oláh nyelv, hogy — bár ritkán — lehetséges morfonémek átvétele is. A szláv hatás átütőerejét bizonyítja PUŞCARIUNAK az a megállapítása, hogy a *bolnica-bolniciar* típusú szópárokból egy $\frac{c}{\dot{c}}$ morfonémet vontak el, aminek következtében *gräunt-gräuncer*-féle származtatások keletkezhetnek latin eredetű szótövekből is (l. bőv. 220—21). Ugyancsak szláv eredetű a főleg a régi nyelvben gyakori $\frac{h}{s}$ pl. *ierarşe* és *ierarşi* (a *ierarh* egy. vokativusa és t. nom.-a), *vătăşel*, a *vătah* kicsinyítője stb. Mivel szóvégeben a *h* igen gyakran váltakozik *f*-fel, illetve *f*-fé lett, új morfoném $\frac{f}{s}$ jöhetett létre, amely — jóllehet ebben a formájában nincs meg a szlávtságban — végeredményben mégis csak a szláv hatás eredménye. Megtaláljuk pl. a *Ghimbaş* (Weidenbach, Vidombák) helynévből képezett *ghimbăşan* „vidombáki“ melléknévben.

Említést érdemel még az oláh nyelvnek az a tendenciája, hogy úgy a deklinációban és konjugációban, mint a szóképzésben előszeretettel választja szótőnek azt a morfémeket, amely lehetőleg több morfonémet tartalmaz egyszerre. Ez az oka annak is, hogy a $\frac{k}{\dot{c}}$ morfoném hatására a *papuci*, *păpuci* (< oszm. *papuč*, ill. magy. *papucs*) többesnek értelmezett alakokból egy. sz.-ú *papuc*, *păpuc* és *păpucă*, ebből tovább *păpucar* „papuceskészítő“ lett, ugyanígy keletkezett a *boconci* < *bakancs* esetében *boacăncă*, *boacăncar*, továbbá a *pogacie* mellett a *pogacă* egyesszám. A magyar *patics* (Tsz.)-nak megfelelő oláh tájnyelvi *potică* (Vaida, Tribuna 1890, 374) ugyanígy ítélendő meg (egyéb oláh példákra nézve l. 229).

Az oláh nyelvatlással kapcsolatban, amelynek munkaprogramját az eddig elért eredményekkel együtt szintén PUŞCARIU ismerteti (504—18), megjegyezzük, hogy a kölcsönös hatások tanulmányozása céljából tervbe vették néhány vegyes lakosságú kisebbségi községnek feldolgozását is. Mint ez előrelátható volt, az anyaggyűjtéssel kapcsolatban számos érdekes nyelvi tény megfigyelésére nyílik alkalom. Erdély egyik északi falujában, pl. mindenki *vită* alakban használja a „szarvasmarha“ jelentésű szót, ami azért meglepő, mert az ottani nyelvjárásban *i* előtt minden *v*-ből *z* lett. A különös jelenség okát a falubeliek fedték fel, akik — mint mondják — egészen a háború utáni időkig a *mărhaie* szót használták, amely viszont PUŞCARIU szellemes feltevése szerint a *nămaie* < animalia (*mărhaie* = *marhă* + *nămaie*) szót szorította ki. A *vită* újabb átvétel az irodalmi nyelv hangállapotát tükröző városi nyelvből s a kereskedelmi kapcsolatok révén őrizte meg hangalakját. Gyors elterjedése az utóbbi tíz esztendő folyamán — mondja tovább P. — annak az erős ellenszenvnek tulajdonítandó, amely a magyar eredetűeknek ismert szavak iránt a hajdani politikai helyzet ellenhatásképpen nyilvánul meg, továbbá a regátiak csúfolódásának.

A szlávok szerepéről az oláh nyelv magyar elemeinek közvetítésében PUŞCARIUNAK ötletesnek látszó, de közelebről be sem bizonyítható nézetei vannak (519—524). Hozzászólását e kérdéshez SKOK hasonló tárgyú fejtegetései váltották ki, amelyeket az utóbbi P. isztrooláh tanulmányaihoz, valamint BĂRBULESCUNAK a szláv nyelvi hatásokról írt műveihöz fűzött (Slavia, 1929). SKOK az oláhok kétnyelvűségével és a szlávokkal való együttélésükkel magyarázza azt a jelenséget, hogy régebbi magyar jövevényszavaik hangtanilag gyakran úgy viselkednek, mint maguk a szláv elemek. Szerinte az *întâlî* (*tâlî*) < *talâlî* (másképp DRĂGANU, Dacor. IV, 159—60) ige *i* hangja a szl. *zl, sr* > ol. *âl, âr* fejlődéssel egybevágó, míg a *bântul* < *bântani* esetében a középbolgár *zn* > ol. *ân* hatása érezhető. A magyar eredetű igék főnévi igenévi alakjának szokásos *-ul* végződését a szláv *-uja*-ból magyarázza. Ebből SKOK azt következteti, hogy mielőtt az oláhok a Duna északi partjaira vándoroltak, már egészen megbarátkoztak bizonyos szláv hangtani és alaktani mintákkal, amelyeknek hatása azután a magyar jövevényszókincs átvételénél is érvényre jutott. A IX—XII. sz.-ban a Dunától északra lakó szlávok ugyanis azokon a területeken, ahol ma oláhokat találunk, számbelileg nem lehetett elég jelentős ahhoz, hogy a magyarok és a bevándorló oláhság között közvetítő szerepet töltsön be.

PUŞCARIU elveihez híven a tiszta oláhnyelvűség, illetve a kontinuitás szempontját próbálja érvényre juttatni. Nem fogadja el a kétnyelvűség tételét s az említett hangtani jelenségeket egyszerű adaptációval magyarázza (*întâlî* ∞ *stâlpl, tâlc* stb., továbbá latin elemekben is *cârnaţ, fârtat, târziu*; érdekes és egyszersmind mindkettőjük vázlatosságára

jellemző, hogy a *bâlcu* < *bolcsu*, *bulcsu* és a *tâlhar* < *tolvaj*-féle esetekkel egyikük sem foglalkozik) Igaza lehet a *bântuî* magyarázatában, amelyet a *bântuî* alakból kiindulva ugyancsak adaptációnak tulajdonít (l. Dacor. IV, 1158). Annak eldöntése különben, hogy az oláh nyelv szláv és egyes magyar elemeinek közös hangfejlődése a Balkánról felhozott és szláv hatásra keletkezett, vagy pedig a szláv hatástól független oláh nyelvi sajátosság, az oláhság zömének kétnyelvűségét lényegében sem nem bizonyítja, sem nem cáfolja. A honfoglalás megpecsételte az Erdélyben talált szláv nyelvek sorsát, a később bevándorló oláhok nem találván számbajöhető asszimilációra képes szláv tömegeket, még akkor is egynyelvűvé vedlettek át, ha a Balkánról a bolgár ismeretét hozták magukkal.

Skokkal szemben, aki az északdunai szláv közvetítés lehetőségében nem hisz, PUŞCARIU bizonyítani próbálja, hogy a magyar szavak közkeletűvé válását a dákokoláhsban éppen a szlávok tették lehetővé. Ezt azzal indokolja, hogy számos magyar elem oly vidéken is meghonosodott, ahol sohasem laktak magyarok, pl. Munténiában (Havaselve) l. ehhez Ung. Jb. VIII, 47). Célja kettős, egyrészt a kontinuitás érdekében próbálja az északdunai szláv közvetítés lehetőségét bizonyítani, másrészt leplezni próbálja azt a tényt, hogy a magyar elemeket az oláhok, nemcsak Erdélyben, hanem egyidejűleg Moldva és Havaselve területén is átvehették. Az igék átvételét illetően utalunk már régebben közölt fejtegetéseinkre (Ung. Jb. IX, 309), a *gând* < *gond* közé önkényesen beiktatott északdunai szláv **gadъ* alakra nézve pedig megjegyezzük, hogy bár hangtanilag egyenesen megvesztegető, mégis kíváncsiak volnánk arra, hogyan képzei PUŞCARIU ennek a különben hangtörténetileg sem egyöntetűen magyarázott szó (l. pl. Dacor. IV, 1161) átvételének kronológiai és történeti hátterét. Elszigetelt tárgyalása különben is hiba, vele kapcsolatban meg kellett volna emlékeznie a *dâmb*, *porânci*, *golâmb* és még esetleg más hasonló hangalakú szavakról is. Különben is súlyos elvi tévedés azt hinni, hogy csak olyan magyar elemek válhattak általánosakká, amelyek szláv közvetítéssel jutottak az oláhsba.

berbeniță. Jóval azután, hogy az oláh akadémia szótára a *berbeniță-berbință* „sorte de barratte, de scille ou de baril“ szót a magyarból származtatta (DacR, I 544), a vajdaságbeli szláv oklevelek magyar elemeinek tárgyalása során én is megemlékeztem róla (l. Ung. Jb. IX, 296). Óvakodtam attól, hogy — mint ezt a DacR tette — határozott állást foglaljak s a következőket jegyeztem meg: „Wie *afonya* „*vaccinia nigra*“ (rum. *afin*, klr. *afeny*) ist auch *berbencze* denselben drei Sprachen eigen, ohne dass man seine eigentliche Herkunft mit Sicherheit feststellen könnte. Über die Filiations-

verhältnisse des Wortes gehen die Meinungen auseinander, nur darin ist man sich einig, dass es überall als Lehnwort anzusehen ist“. Mivel a *berbeniță* változat eddig csak a Bánságból, továbbá a kisoláhországi Mehedinți és Dolj kerületekből ismeretes, olyan területekről, ahol közvetlen kisorosz hatásról nem lehet szó, megköckáztathatónak tartottam annak feltevését, hogy a *berbeniță* esetleg az *-iță* képzős szavak analógiájára alakult a *berbintiță*, *bărbintiță* (= *bërbënce*) rövidebb variánsból. Ezt az alkalmat ragadta meg most már DRĂGANU, hogy a szót ironikusnak szánt, de kimutatható tévedései folytán egyszerűen otromba cikkben „visszahódítsa“. Hogy miért nem az akadémiai szótár szerkesztőségének címezte fejtegetéseit, amelynél én — mint a fenti idézetből is kitűnik — sokkal mérsékeltebb álláspontot képviselek, azt nem értem. A tény ezzel szemben az, hogy a DACR.-t furfangosan meg sem említi, de hogy olvasta, az kitűnik abból a felvilágosításból, amelyet a *berbeniță* alak elterjedésére nézve ad nekem (elkerülte a figyelmét, hogy én i. h. — igaz, hogy csak egy jegyzetbe rejtve — megjegyeztem: „Für die heutige Verbreitung der beiden Varianten vgl. DACR. I, 544. Ugyanerről a helyről meríti DRĂGANU is adatait s így érthető, hogy felsorolásából kimaradt pl. az A. Viciu 1906-ban megjelent erdélyi tájszójegyzékében közölt Szolnok-Doboka megyei *bărbăntă* „steand“). Úgy érezzük, hogy a cikkében ironikusan használt „știința obiectivă“ kifejezés, valamint az a megállapítása, hogy „TREML... vede, și mai ales ar vrea să fie văzut și de alții, totul în culori ungurești“ (i. h. 247—48), bizonyos rosszhiszeműséget tükröznek, amit esetleges állandósulása esetén ószintén fájjalnánk.

A további eszmecserék elkerülése végett vegyük sorra az elvileg lehetséges három esetet, 1. a *bërbënce* és a *berbeniță* forrása a kisorosz, 2. a magyar, 3. az oláh.

Az első esetben az oláh szó *berbeniță* változata kisorosz eredetű, míg a *berbintiță*, *bărbăntă* a kisoroszból nem magyarázható meg. Ha megvizsgáljuk a négyszótagú változat hangsúlyviszonyait a kisorozsban, a lengyelben és az oláhban, azt találjuk, hogy mindenütt az utolsóelőtti szótagon hangsúlyozzák (ZELECHOWSKI, KARLOWICZ, DACR.). Ezt csak azért emelem ki különösebben, mert Drăganu az *-i* nélküli változatokat is az oláhból tartja magyarázhatóknak, mondván, hogy „n'avem nici o greutate, dat fiind faptul că în limba noastră *-i* aton din sufixul slav *-ița* adeseori se sincopează“. Erre idéz is néhány többé-kevésbé megbízható adatot (vö. még Dacor, V, 339, ahol a **südranica* még mlnt feltételezett etimon szerepel, itt ellenben már csillag nélkül), amelyek azonban rajta kívül senkit meg nem nyugtathatnak, mert az *-iță* hangsúlytalan képzőre vonatkoznak. Abból ugyanis, hogy a hangsúlytalan *i* szórványosan eltű-

nik (ez még a makedovlachban is előfordul l. Arhiva XXXVIII, 209—10.), egyáltalában nem következik, hogy ez a hangsúlyossal is megtörténhetik. Hasonló tévedésen alapul a *vasilcă* „szelídített medve“ < *Vasile*, *Vasilică* sz.-névből való magyarázat is (MARIAN, TAGLIAVINI). PAŞCA helyesen mutat rá, hogy ebben az esetben a bolg. ill. kisor. *Vasilko* átvételével van dolgunk (Dacor. VI, 454—55), az *i* nélküli alak tehát szintén nem oláh fejlődés eredménye. Vajjon véletlen-e, hogy a hangsúlyjelöléseket e cikkében teljesen elhanyagolja? Mindebből az a tanulság, hogy aki „szofizmákra“ vadászik, könnyen bakot lóhat, továbbá, hogy a *berbintă*, *bărbintă* variánsok nem oláh hangfejlődés eredményei.

Másodsor, kiindulhatunk nyelvünkben. Ebben az esetben tisztán hangtanilag feltehető volna, hogy szomszédaink egy régebbi **bërbënice* alakot vettek át (az oláhok pl. a XI. sz.-ban). A valamivel később bevándorló ruténekhez oláh közvetítéssel kerülhetett volna a régies magyar hangalak. A *bërbënice* > *bërbënice* fejlődés a szóbanforgó nyelvek közül, tekintettel az 1. alatt említett hangsúlyviszonyokra, csak a magyarban mehetett végbe, ami azonban már nemcsak elvi lehetőség, hanem bizonyítható tény. Drăganu-nak a *berbintă*-cikkébe tévedt hipotetikus alakoktól hemzsegő példáival szemben a *malina-málna* típusú szavak (köztük sok négytagú) világosnál-világosabb eseteire hivatkozhatunk (l. HORGER, NyF. LXV) s nem érdektelenek a következő szembeállítások sem szl. *lavica-palica*-, *rapica*-, *ulica*-ból *lóca*, *pălca*, *repce*, *utca*, ellenben ol. *lavită*, *paliță* (magyar közvetítéssel *palfău*, Erdélyben gyakori), *rapită*, *ulită* (l. PASCU, Suf. rom. 265. -*ită* alatt!) stb. A *berbintă*, *bărbântă* tehát még abban az esetben is a magyarból magyarázandó, ha a *berbenită*-t kisorosznak tartjuk. Ezzel összhangban van a háromtagú alakok földrajzi elterjedése is (Erdély Máramarossal, Bukovina és Moldva), míg a négytagúak feltűnő módon a ruténektől jó messze a Bánságban, Mehedinți és Dolj kerületekben bukkannak fel.

Harmadik elvi lehetőség, hogy a pásztorélet fogalomkörébe vágó szót (Fass, besonders für Käse, ŽELECH, l. még KARLOWICZ) maguk az oláhok terjesztették el. Ebben az esetben tőlük eredne a rut. *berbenicja* és a magy. **bërbënice*. A háromtagú változatokat pedig nyelvünkben visszakölcsönzötteknek kellene tekintenünk.

bîntă (PAŞCA, Glosar dialectal 10). E biharmegyei oláh tájszót „pedeapsă“ (büntetés) jelentésben közli P. s a *bîntetni* igével veti össze. Ismeretes a Szilágyságban is *bghintă* (bd'intă) „osándá, pedeapsă, pedepsire“ alakban (VAIDA, Tribuna 1890, 338). Jelentéstani okokból nem származhat a *bîntetii*-ből (Moldován, MRSzem. I, 97), de a *bîntetii*-ből sem (VAIDA, i. h.), amelyből *bîntetii* lett volna s végre a *bîntetii* igével sem hozható közvetlen kapcsolatba. Véleményünk sze-

rint elvonás a *bintătuesc*, *bintătesc* < büntetni igéből, mely már a szászvárosi oláh bibliafordításban előfordul (l. DACR. I, 565) s Erdély több vidékén mindmáig használatos (Berettyóvidék: Hetco, 45 — Arad-, Bihar m.: ALEXICS, 34 — Szilágyság: Tribuna 1890, 338 — Alsófehér m.; Moldován stb.). Az oláh nyelvérzéknek nem *bin-* (a bűn megfelelője) volt a kikövetkeztetett főnév, hanem *bintă* (a **bintătă* tautológikus forma helyett). Hasonló elvonások és nem közvetlen átvételek nyelvünkéből: *biză* (*i face bizele il lui fait des confidences*, CIHAC II, 482) ∞ *bizuî* < bizni; *prublă* „pruba“ (PASCU, Suf. rom.) ∞ *prubuluesc* < próbálni; *sorgă* „urgentă, grabă“ (CABA, Szilágy 100) ∞ *sorguesc* (*sârguesc*) < szorogni; *sucă*, *suhă* „habitude; mauvaise habitude, caprice; passion“ (MÂNDRESCU, El. ung. 101—2, ahol a *sucas* „nărăvos, caprițios“ szóra nézve megjegyzendő, hogy nem a m. szokás átvétele, hanem oláh képzés a *sucă*-ból) ∞ *sucă* < szokni; *tagă*, *tăgadă* „dénégation, désaveu, doute“ (CIHAC, II, 529) ∞ *tăgăduesc* < tagadni stb.

bondrăș (Dacor. VI, 280—82). Az EtSz. szerint ismeretlen eredetű *bondrus* „maskara, álarcos“ (Kapnikbánya, Tsz.) DRĂGANU meggyőző fejtegetései alapján oláh eredetűnek tekintendő. Az erd.-szász *Bändel* az oláhban a *ghindură*, *negură*, *scândură*, *țandură* stb. szavak analógiájára *bandură*, *bandoră*, *bândură* alakban jelentkezik, jelentése „fejkötő, fejkendő“. Ebből képezték a magyar eredetű *-os* képzővel a *bondroș* (változatai: *bondruș*, *bondrăș*, *bondriș*, *bondriș*) „fejkötős, álarcos“ névszót, mely kapnikbányai tájszavaink közé került, minden valószínűség szerint azonban anélkül, hogy a karácsonyi *bondruș*-járást magát is átvették volna. A *bondroș*-ból képezett a *îmbondroji*, a *îmbondroji* „arcát kendőkbe burkolja“ igéből származik *bémbondrízál* „becsavargat, beköt“ tájszavunk (Magyar-Décse), mely eddig szintén az ismeretlen eredetűek között szerepelt.

crintă. (Dacor. VI, 271—2). *Krinta* erdélyi tájszavunkat SZINNYEI helyesen az oláhból származtatta (Nyr. XXIII, 104, l. még Tsz, amelynek 2. jelentésére nem ismerünk oláh adatot). Eredeti jelentése az oláhban „félkör alakú 20—30 cm mély faedény lapos fenékkal s egy kb. 15—20 cm hosszú nyakkal, amelyen át a savó a sajtárba csurög“ (GIUGLEA, Dacor. III, 573). Másodlagos jelentéseire nézve l. Dacor. VI, 271 és PAȘCA, Gl. dial., 23.

A szó története az oláhban oláh közvetítésű szláv tájszavaink történetének szempontjából érdekel bennünket. Etimonja a szláv *krinā* kicsinyített alakja (BERNEKER, 617): *krinica*, amelynek a szerb-horvátban „Bactrog, Presskufe“, „Schüssel“ (*krinica*), az ó-bolgárban „Gefäss, Krug“ (*krinica*) jelentése van. Mint a magyarban, úgy az oláhban is az *-ica* képzős jövevényszavak elveszthetik az *-i*-t, s így jöhetett létre a **crință* (ugyanígy *cârță* < *krpica* s még

néhány bár kevésbé meggyőző adat, DRĂGANU, Dacor V, 339 és VI, 262—3). Ennek *crinți* többséből, amely Naszód környékén most is járja, a *t-t* morfoném egy egyszámú *crinți* alakot hozhatott létre (biztos példa erre az egyszámú *cârnat*, amely a többsel megegyező egyszámú *cârnat* mellett lép fel), amelyet azután mi is átvettünk.

foiofiu (Dacor. VI, 274—75). A magyar *folyófü* „Convulvulus“, „Clematis“, „Vinca pervinca“ és az oláh *foioftu* közötti etimológiai kapcsolatot még A. SCRIBAN is felismerte (Arhiva XXXI, 244), a népnyelvben előforduló nagyszámú változataival, azonban csak a DACR. ismertet meg bennünket, anélkül, hogy felismerné közös eredetüket. DRĂGANU helyesen mutat rá arra a tényre, hogy a *foiofoi*, *foionftu*, *fonftü*, *fonchtü*, *fiong* (Dacor. VI. 274: *fiong* sajtóhiba) *foiumfie* (ennek van *foiomfie* párja is l. Hetco, Berettyó 73) *foianfir* és a népetimológia útján keletkezett *foate-'n-fir* egyazon magyar szóból származnak s így indokolatlan az oláh akadémia szótárának eljárása, amelynek következtében a változatok több címszóra szakadnak szét s megfajtatlanul maradnak. Ide számítja DRĂGANU a *făhü*, *păhü* „saschiu, garoafă“ jelentésű növénynevet is. Az *m*- és *n*-nel bővült *foionftü*, *fonchtü*, *foiumfie* és *foianfir* alakoknál lehetségesnek tartja a *folyam-fü* (?) név átvételét, illet azonban nem ismerünk. Ugyanazzal az *m*-epentheticum-fejlődéssel van dolgunk, amely különösen *f* és *p* előtt elég gyakran előfordul, pl. *lampău*, *lompău* < *lopó* (Lex. B.), *haromfogău*, *haromfogăuë* < *harapófogó* (CABA, Szilágy 97; Vaida, Tribuna 1890:357), helynevekben pl. *Ganfălău* < *Gălfalva* (K. Küküllő m.), *Somfalău* < *Sófalva*, ném. Salz (B.-Naszód m.-MOLDOVÁN-TOGÁN, 98 és 220).

A *foiofiu*-val kapcsolatban emlékszik meg DRĂGANU a *saschiu* „Vinca pervinca“ virágnévről is, amelynek szintén elég sok változata van; *sastü*, *saftü*, *saštü*, *sasău*, *sasău*, *săsău* s amely nem tévesztendő össze a *sacftü*, *sanhtü*-val (< *szegfü*), ahogy ezt MĂNDRESCU tette (Elemente ungurești în limba română, 100).

hărjate (Dacor. VI, 282—84). A csak többszámiban használatos *hărjate* „täblițe de joc“ az oláhban először 1620-ban jelenik meg s ezenkívül még több XVII. sz.-i adat ismeretes. Jelentését kétségtelenné teszi MARDARIE COZIANUL, Lexicon slavo-romănesc-jének szótárszerű adata, amely szerint *tavlia* i *zârie* = *tăblițe de joc* sau *hrăjeate* (Gr. CREȚU, București 1900. 262). TIKTIN német-lengyel közvetítésű francia szónak tartja (l. Dict. Rom.-Germ., és Archiv für n. Spr. u. Lit. 1911, 162—74). Mivel azonban a lengyelből kimutatni nem tudjuk, DRĂGANU csatlakozik a DACR. (II, 366) nézetéhez s a magyar közvetítést fogadja el. A szó vándorlására nézve szó szerint elfogadja ECKHARDTnak SUOLARTI Der französische Einfluss

auf die deutsche Sprache im 13. Jh. (Mém. de la Soc. Néo-Phil. de Helsingfors, VIII) idevágó nézetével kapcsolatban kifejtett gondolatait, amelyek szerint a *hásárt*, *házsárt* francia eredetű ugyan, mindamellett német jövevénytől kell tekinteniünk (MNY. XXV, 294).

ilaciu, -ă. (Dacor. VI, 285—6.) A DACR. téves magyarázatával szemben DRĂGANU az *ilaciu*, -ă (*ilac*, *laci*u, -ă) „cu carne scurte și crescute în lături“ jelentésű szót helyesen a *villás* (t. i. *villás*, *vellás szarvú*)-ból magyarázza. Származtatása úgy hangtani, mint jelentéstani szempontból helytálló. *I* előtt a *v* más magyar eredetű szavakban is eltűnhet, illetve *í*, *ž*, *ġ* vagy *ĭ* lesz belőle, pl. *videre-îdere-idere* < veder; *vig-gig* < vég, vig; *vigan*, *gigan*, *îgan* (az utóbbit l. ALEXICS, 107) < vigan; *vică-ġică* (CABA, Szilágy 97). Az *-aci*u-képzős szavak analógiájára a magyar *-ás*-nak hasonló megfelelését találjuk a következő szavakban: *bărnaciu* < barnás, *șărgaciu* (Hetco, Berettyó 50, ALEXICS 94, VAIDA, Tribuna 1890. 381) és talán *căilaciu* < *kajlás* (DRĂGANU, Dacor. V, 338). Valószínű, hogy az utóbbi oláh képzés a *caila*, *cailea* (< *kajla*)-ból és nem egy a Tsz.-ban is ismeretlen *kajlás* átvétele.

opșag (Dacor. VI, 300—2). Először BITAY próbálta magyarázni a *kópéság*-ból (Újabb szempontok stb. Kny. a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvéből, 5). DRĂGANU, miután bebizonyítja e nézet helytelenségét, új ötlettel próbálkozik. Szerinte az „evidens“ etimon a magy. *hopsa*, *hapsa* többese: *hopsák*, amely a *-șag* képzős szavak analógiájára alakult. A többesszámú alak közrevonása már magában véve sem bizalomgerjesztő (a vágómarhát hopsába — sohasem hopsákba vágják ki; hopsába ütni, felvonnai l. Tsz.), ezen alaki nehézség mellett azonban a jelentéstani indoklás is nehézkes. Az *opșag* (*obșag*) „vice, adoma, tréfálkozás“ (Beszterce megyében, ráutate, invidie, PAȘCA Gl. dial. 45) eredetileg „szófiabeszéd társaságban“ (mintegy „hopsában fecsegni“) jelentéssel birt volna, s ez képezné a további „adoma, vice, tréfálkozás“ jelentésképződés alapját. Olyasfélére gondol, mint *conventu* > ol. *cuvânt* „szó“, alb. *kuvend* u. a., oszm. *divan* > ol. *divan* ∞ bánsági *divănesc* „beszélék“, szl. *sъборъ* > makedovl. *zbor* „szó“ (zburăsc „beszélék“), ahol a gyülekezet neve az ott elhangzottak jelölésére szolgál. Mindamellett nehéz elképzelni, hogy éppen húsosztogatás közben (*hopșe* az erdélyi szászban is „Verein zur Beschaffung billigen Fleisches“, „klein gehacktes Fleisch“ jelentésű, G. KISCH, Nösner Worte und Wendungen, 72 és BRENNDÖRFER, Román-oláh-elemek az erd. szász nyelvben, 22—23) viccelődtek volna az emberek különösebbképpen s ezért szükséges az elsődleges „vorbă de clacă“ jelentés feltételezése. Ellenben lehetséges, hogy a szerencsés olcsó húsbeszerzés

örömére „kalákát“ csaptak (l. a kaláka 1. 2. jelentését, Tsz.), amikor a kedélyes tréfalkozásnak ugyancsak helye lehetett. Emlékszem gyermekkoromból, hogy a csiki székelyek „nevető kalákának“ nevezték az anekdótákon „kalákába nevetők“ társaságát. Ezek szerint elképzelhető volna, hogy „hopsába nevetés“ is van s akkor az elsődleges „szófiabeszéd“ jelentés mellőzésével közleldhetnek a megoldáshoz.

Az alaki fogatkozástól eltekintve DRĂGANU származtatása hangtanilag megállja helyét. VAIDA a szilágysági oláhok nyelvéből idézi a *hopsăgoș*, *hopsăgos* „poznaș, păcălitor, glumeț stb.“ melléknevet (Tribuna, 1890, 358. Erre Dr. nem hivatkozik cikkében), amelyek esetleg a hopsa-származtatás javára értelmezhetők, de ugyanúgy lehetnek az *opșegos* nyelvjárási változatai is, v. ö. *armăsar-harmăsar* „ménló“, *arcuș-harcuș* < *arkus*, *arșeu-hârșeu* < *ársó* (itt a *h* a *hârleț* kontaminációja nélkül is érthető), *erneu-herneu-ernyô*, *heleșteu-eleșteu* < halastó, *âl-hăl* stb. Nincs tehát kizárva, hogy a hopsára vonatkozó újabb adatok birtokában, DRĂGANU származtatása lényegében helytállóan fog bizonyulni, egyelőre azonban még nem lehet napirendre térni felette. Az is szépséghiba, hogy a *hopsa* egyelőre csak a Székelyföldről ismeretes.¹⁾

A magy. *hopsa*, *hapsa*, *habzsa* eredetéről már régebben nyilatkozott DRĂGANU. Mivel mind a három nyelvben „társulás, kaláka“ az alapjelentése (Naszód vidékén *de hopsă* = „de clacă“, „de obște“) magáévá teszi LACEA ötletét, aki szerint *hopsa* < ol. *obște* (Dacor. III, 719—21), amelynek a magyar megfelelője népetimológiával a *habzsol*, *habsol* (sic! ez utóbbit szintén SZINNYEIBŐL idézi, pedig nincs is benne) *hapsol* igével keveredett mivel a „hopsában vásárlók olcsón, jól és mohón ettek“ s főleg, mert az *obște*-nek nincs *hobște* változata. Kevésbé valószínű — mondja DRĂGANU—IACOBI és KISCH ötlete, akik a *hopsa* etimonjának a *habzsi* „habsüchtig“ (!) szót

¹⁾ Jelentésanilag kifogástalan és hangtanilag is magyarázható volna a következő származtatási ötletünk. Az oláh *opșag* a magyar eredetű *ocșag* „argutia: okoskodás: die Klügeley“ (Lex. Bud., és JERNEY, Keleti ut. I, 147. — V. ö. MÁNDRESCU, Elem. ung. 94 és ALEXICS, Magy. el. 87) szóból keletkezhetett a bár szórványosan, de azért mégis kimutatható *çș* (= *kš*) > *pș* hangváltozás révén: *supșag* „obiceiu“ (I. MUȘLEA, Cercetări folklorice în Țara Oașului. Cluj 1932. 68) < **sucșag* = *sucă* + *șag*, továbbá *tapsă* < *tacșă*. Ötletünk valószínűsége mellett szól, hogy a *ct* > *pt* változásra is találunk újabb példákat, amelyek részben a Pumnul Áron-féle tudatosan régieskedő irányzat maradványainak látszanak, részben azonban attól függetlenül: *doptor* ∞ *doctor*, *buptăr* ∞ *bocter*, *optobăr* ∞ *october*, *prefeptu* ∞ *prefect* (WEIGAND, Jahresh. VI, 76; DEN-SUSIANU, Graiul din Țara Hațegului 327; I. DIACONU, Ținutul Vrancei. București 1930. 95 stb.).

tartják, „wahrscheinlich von den dadurch materiell geschädigten Fleischhauern solchen Gesellschaften beigelegt“. E származtatásnak nehézsége még, hogy az *obşte* nem főnévként, hanem csakis mint határozó kerülhetett volna nyelvünkbe s így ol. *de obşte*-ből kellene kiindulnunk. Ebben az esetben azonban a *de* viszonzysót is át kellett volna vennünk v. ö. *gyefil* „sehogy sem“ < *de fel* (SZINNYEI, Nyr. XXII, 538), *gyisztó*, *gyisztót* (SZINNYEI ib. a. *de tot*-ból származtatja s az elsőt tévesen hibás feljegyzésnek tartja; *gyisztó* etimonja *de istov* „gänzlich, vollkommen“ — TIKTIN — *gyisztót* pedig kontamináció: *de istov* + *de tot*; *tisztán*, *tisztára* nem szerepel az alak létrejöttében).

Az *opşag* magyarázatával kapcsolatban DRĂGANU még több példát is idéz a magyar többesszámok átvételére: *hajduc* < *hajduk*, *ţipic* < *cipők*, *vândroc* < *vándorok*, *ciormoiac(-ag)* < *csormolyák*, *harţag* < *harcak* (harcok), *hădăroş(-ag)*, *hodorog* < *hadarók* (*hădăruş* < *hadaró*) és *feleştioc* < **festelők*. A *ciormoiag* esetében megjegyzendő, hogy többese a magyarban aligha fordul elő s így nehezen vehették át tőlünk, efféléről inkább pl. a *bulciug* „iertáciunile la morţi“ (Bánság; VICIU Glosar 1906. 23) < *bulcsuk* esetében lehetne szó (DRĂGANU nem említi). Tekintettel arra, hogy a ragozott alakok átvétele határozottan a ritkaságok közé tartozik, módszerhibának kell minősítenünk minden túlkapást, amely minden magyar eredetű *-g*, *-k* végű szóban etimologikus többesszámot vél felfedezni, mielőtt a többi kínálkozó magyarázó lehetőséggel vetne számot. Teljesen kizárt a többes átvétele a szilágysági *mîijinoc*, *mîijinog* „cam, se poate, mai-că, mai a bună-seamă“ (Tribuna, 1890, 53, 366) esetében, amely két változat *mîijinău*-ból keletkezett képzőcserével (*mîijinău* = *mi-i jinău*, szószerint „mir ist Verdacht“, „gyanítom“; *jinău* < *gyanu*). Ez a példa világosan mutatja, hogy az *-ău*, *-eu* képző váltakozhat még egyazon nyelvjáráson belül is az *-oc*, *-og* végződéssel. Az Alsófehér, Szilágy és Bihar megyékből ismeretes *cominţău* (*comenţie*) < *kommenció* (NyK. XLIII, 98—9) Kolozs megyében *cominţăg* alakban fordul elő (PAŞCA i. h. 22) *-ău*, *-ăg* váltakozással (*ţi*, *ţă* ∞ *fi* gyakori tájnyelvi megfelelés), ami már azért is valószínű, mert *kommenciók* inkább **cominţug*-ot eredményezett volna. Ugyanígy van a *buibeleu*, *buibălu* < *bujjbelé* „női kabátka“ (Tsz.) *buibălac*, *buibărac* változata (ALEXICS, 111; MĂNDRESCU, 50). Az oláh akadémia szótára különben a *bujjbelé*-ből való származtatást „abszolút fantasztikusnak“ találta (l. *baibarac* alatt, ahová éppen ezért néhány nem oda való adat került), de aztán megnézték a Tsz.-t és *buibeleu* alatt helyreigazították tévedésüket. A *ţipic* < *cipők* esetében nem hagyható figyelmen kívül, hogy *cipők* (egy. sz.!) tájszavunk éppen Erdélyben igen gyakori (ebből képezte KAZINCZY

a *cipőköcske* deminutivumot, Nyr. XLV, 294). A DRĂGANU szerint magyar többesből származó oláh egyesszámú *țipic* tudomásunk szerint ki sem mutatható (van *cipic*, *ciupic* és *țipici*) az utóbbira nézve I. ALEXICS, 111 és STAN NyF. XIX, 48), de ha meg is van, akkor sem idézhető a magyar többesszámú alak átvételének kétségtelen bizonyítéka gyanánt. Feltételezhető továbbá, hogy az olyan főneveknél, amelyek inkább csak plurale tantum-ban használatosak (ilyen a *păpuci* is), az átadó nyelv alakját már az átvétel pillanatában egyesszámú morfémnek fogják föl s a megfelelő morfoném az átvevő nyelvben automatikusan kiváltja a többesszámú alakot, anélkül, hogy az egyesszám tényleges átvételére sor kerülne. A *k-č* morfoném jelenléte okozza, hogy pl. a *păpuci*-ot többes funkcióval vették át s hozzá egy *papuc* s itt-ott egy *păpucă* egyesszámot képeztek. Ezt a sajátosan oláh morfológiai viszonyok teszik lehetővé, mivel ugyanez a morfoném azokban a nyelvekben, amelyekből a szó az oláhba kerülhetett (magyar, török, dél-szláv) vagy nincs meg, vagy pedig nem az egyes és többes megkülönböztetésére szolgál.

răzeș. (Graî și Suflet IV, 409). Egyike azoknak a kétségtelenül magyar elemeknek, amelyeket minduntalan tévesen származtatnak más nyelvekből. Miután a latin etimonok (IORGA, GIUGLEA) nem találtak visszhangra, újabban G. NANDRIȘ a lengyel *rycerz*-ből próbálta magyarázni, de — mint erre más helyen már régebben rámutattunk (Ung. Jb. VIII, 186) — minden eredmény nélkül. Az oklevelekből egyre nagyobb számban előkerülő adatok bizonyossága szerint a szó eredeti jelentése, DENSUȘIANU megállapítása szerint is (i. h.) „stăpin pe o bucată de pămînt lingă alții, părtaș la o proprietate“ (l. ehhez A. V. SAVA, Documente putnene: I. Vrancea. Focșani 1929), ami a már HUNFALVY által bizonyított *răzeș* < *részes* származtatás helyességét támogatja (Az oláhok története). Az utóbbinak egyetlen nehézsége az *sz* > *z* hangmegfelelés, amit DENSUȘIANU a szláv *rěza* „incisio“ (táietură) esetleges hatásának hajlandó betudni, bár szerinte az sem lehetetlen, hogy a *răzeș* oláh képzés a *rěza*-ból, amely „barázda“ jelentésben is használatos lehetett (!). Az említett hangtani nehézség minden bizonnyal még néhány megfejtési kísérletet fog eredményezni, addig is megjegyezzük, hogy intervokális *sz* > *z* megfelelés van a *răzălău* < *reszelő* (СІНAC II, 523; ТІКТИН 1312), *răzălui*, *răzălî* (az utóbbit I. CABA Szilágy 100) esetében is, ahol a magyar etimon nyilvánvalóságát még az sem rontja le, ha az ominózus *z*-t a *răzuș* „Schabeeisen“ hatásával magyarázzuk.

Helynevek. Az erdélyi helynevek eloláhosításáról V. MERUȚIU irt érdekes fejezetet Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat (Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj. V. 1929), amelyről ȘT. PAȘCA ismertetése nyomán (l. Dacor. VI, 431 kk. 1.) egyelőre csak röviden számolunk be. Az átkeresztelésnél a következő főbb alapelvek szerint jártak el. Híres emberekről nevezték el azok szülőfaluját, de néha minden közelebbi kapcsolat nélkül is felhasználták erre a célra az oláh politikai és kulturális élet nagyjainak a nevét. Pl. *Coșbuc* v. *Gheorghe Coșbuc* (régebben *Horodou*; l. Erdélyen kívül is: *Carmen Sylva*, *Vasile Alexandri*), *Aurel Vlaicu* (az első oláh pilóta és repülőgépipítő; r. *Binținți*), *Regele Carol* (r. *Răpsig*), *Mocioni* (r. *Găvoșdia*) stb. Lefordított nevek: *Spineni* (r. *Târnava*), *Vârfulile* (r. *Ciuciu* = *csúcs*) *Făureni* (r. *Covaciu* = *kovács*), *Florești* (r. *Vireag* = *virág*). Hasonló hangzás alapján történt helyettesítések: *Turnu* (r. *Tornea*, ez fordításnak is vehető), *Fânișel* (r. *Feneșel*), *Sâmboleni* (r. *Sâmbotelec*, l. mindezeket MOLDOVÁN-TOGAN helynévszótárában). PUȘCARIU joggal kifogásolja az élő nyelvhasználattal nem ritkán groteszk összeütközésekbe kerülő VASILE ALEXANDRI-típusú elnevezéseket, amelyek, mint PAȘCA megjegyzi a nép tudatában éppúgy nem tudnak meggyökerezni, mint annak idején az erdélyi latinos iskola nyelvújítási hóbortjai. Sikertelen kísérleteknek bizonyultak az *Apahida* helyett alkalmazott *Apa hădă* („undok víz”) és *Podul tatii* névcserék is. Helyteleníti PUȘCARIU az átkeresztelést azokban az esetekben, mikor a régi név várostörténeti vallomást tartalmaz, pl. a kolozsvári *Magyar utcát* nem kellett volna *Calea Victoriei*-re változtatni, mert ez, éppúgy mint a változatlanul maradt besztercei, azt bizonyítja, hogy oda a magyarság később telepedett a németsegnél. Az érthetőség kedvéért hivatkozik a bukaresti *Strada armenească* párhuzamosnak emlegetett esetére. Sajnálkozik azon, hogy oláh állomásfőnökök és falusi bírók kontárkodhattak a helynevek megválasztásában, ami a magyar sovinizmus hasonló tévedéseire emlékezteti. Az idézett példa azonban semmitmondó. Abban ugyanis lehetetlenség sovinizmust látnunk, hogy a szebeni *Quergasse*-nak magyar neve is volt: *Fegyverutca*, ami lehet félreértés eredménye (*Gewehr* ∞ *kwer* = *Quer*), de az objektív kutató nem tévesztheti össze a *Calea Victoriei* ∞ *Magyar-utca*-féle minden félreértést kizáró, az egyszerű adminisztratív szempontokat szolgáló névadás kereteit célzatosan túllépő megnyilvánulásokkal. Ugyanilyen érezhető különbség van az aradi *Szabadság-tér-Piața Avram Iancu* és pl. a *Ferenc-tér-Piața Mihai Viteazul* helyettesítések között, az első szubjektív, a második objektív névváltoztatás.

Bagin. A Magyar Nyelv mutatójának útmutatásai alapján DRĂGANU megváltoztatja a *Bágyon* aranyosszéki helynévre vonatkozó elfogadhatatlan nézetét (*Bágyon* = *jobbágy*). Magáévá teszi M. WERTNER nézetét, aki a vas megyei *Bágyon*-t a *Baldwin*, *Baldin* személynévből magyarázza,

megjegyezve, hogy e néven még több helyet neveznek (MNy. I, 327). Ezek közé DRĂGANU beveszi az aranyösszékit is, megjegyezve, hogy az oláh alak régebbi hangalakot őrzött meg, amiben igaza lehet, bár az sem lehetetlen, hogy a *Bágyonból* lett az oláh *Bagin* (v. ö. *bádog* = *badic*), esetleg az *-in* végű helynevekhez történt illeszkedéssel. Különben is csak pontosabb helytörténeti adatok birtokában lehetne a kérdést eldönteni.

Igheleu (*Egheleu*; ib. 534). Az aradmegyei *Igheleu*, éppúgy, mint a szatmármegyei *Egheleu* (Laczfalu-Şişeşti) PUŞCARIU szerint téves elemzés folytán keletkezett a *legheleu* = *legelő*-ből, amelynek *l*-jét *la* prepozíciónak értelmezték (v. ö. *lângă* ∞ *la* + *îngă* ∞ *dîngă*).

Inoc (*Inuc* ib. 294). A tordamegyei *Inok* (Inakfalva) és a kolozs-megyei *Inuc* helyneveket DRĂGANU újabban és ezúttal helyesen az *Inak* személynévből magyarázza (azelőtt közszóból) anélkül azonban, hogy a név török, illetőleg szláv eredetét illetően állást foglalna. Hasonlóképpen nem érinti azt a kérdést sem, hogy a név viselője milyen nemzetiségű lehetett. Érdekes lett volna annak vizsgálata is, miért van az oláhban csak a puszta személynév a *-falva*, *-telek* hozzátétele nélkül.

Érdeklődéssel várjuk DRĂGANUNAK a XI—XIII. sz. pannoniai oláh helyneveiről, valamint a régi magyar toponimia oláh elemeiről tartott előadásainak közzétételét (v. ö. Raport anual, Dacor. VI, 657).

Tremł Lajos.

II.

Tunkelo-emlékkönyv. Suomi. Kirjoituksia isänmaallisista aineista Toimittanut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viides jakso 10: s osa. Jublajulkaisu tohtori E. A. TUNKELON täyhtäessä 60 vuotta 27. IV. 1930. (Szuomi. Értekezések nemzeti tárgyakról. Szerkeszti a Finn Irodalmi Társaság. Ötödik sorozat 10. rész. Ünnepi kiadvány dr. E. A. TUNKELO hatvanadik születésnapja alkalmából 1930. IV. 27.) Helsinki, 1930. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Fénykép. 429 l. 8°.

E. A. TUNKELO a finn nyelvtudomány egyik legkiválóbb művelője, akinek szerény visszavonultságban és fáradhatatlan munkában eltöltött élete szorosán összeforrt a Finn Irodalmi Társaság utóbbi évtizedeinek történetével. Ebben a becses emlékkönyvben a nagytekintélyű, százéves társaság minden egyes jelenlegi munkaköréből találunk tanulmányokat, melyeknek szerzői valamennyien TUNKELO munkatársai és tanítványai, akik egyúttal a társaság belső életében is tevékeny részt vesznek. A mű nagy terjedelme miatt teljesen mellőzve az irodalomtörténeti és néprajzi értekezéseket, a következőkben csupán a nyelvészeti tárgyú dolgozatokról számolok be.

M. AIRILA „A jelentésmegoszlásról“ (Merkityksen jakautumisesta, 1—11.) c. cikkében gazdag és érdekes példaanyagon bemutatja azokat a hangtani okokat, melyek a finn nyelvben szópárok keletkezését idézik elő.

Ha bizonyos nyelvterületen valamely szó két hangalakban él egymás mellett és a két alak összetartozásának tudata elhomályosul, akkor bekövetkezhetik a jelentés kettéoszlása, amikor mind a két alak a maga külön jelentésének hordozója lesz. Szópár-keletkezésre és jelentésmegoszlásra vezethetnek pl. a fokváltakozás bizonyos esetei. Egy nyelvjárásban a *kekri* szó lakomát jelent, gyengefokú párja *köyry* pedig a cselédek szabadhetét. A melléknévi igenév képzőjének eredetileg csak hangsúlytalan szótag után fellépő *-va*, *-vä* alakja kiszorította a hangsúlyos szótag után következő *-pa*, *-pä* végzetet. Bizonyos főnevekké önállósult participiumokban azonban kizárólag a *-pa*, *-pä* alakot találjuk, pl. *syöpä* 'rák-(betegség)', *juopa* 'szakadék, mélység', néhány melléknévben pedig az erősfok általánosabb, mint a gyengefok, pl. *hyvinvoipa* 'egészséges, kövér; vagyonos', *pahansuopa* 'rosszindulatú'. Mivel a kötőszók és partikulák a mondatban leginkább hangsúlytalan helyzetben fordulnak elő, ezek a szók gyakran alakilag összezsugorodnak és kikapcsolódnak eredeti paradigmájukból, pl. *vain* 'csak' — *vaivoin* 'fáradtságosan, nehezen'. *Jotta* — *että* azonoseredetű kötőszók ugyan, az első mégis főleg célhatározói, utóbbi pedig kapcsoló, magyarázó és okhatározói jelentésben ismeretes. Az irodalmi finnben a *kun* idő-, okhatározói- és a feltételes mellékmondat kötőszava, a *kuin* pedig hasonlító kötőszó. A népnyelv ezt a jelentésbeli különbséget azonban nem ismeri.

KNUT CANNELIN „Megfigyelések a finn denominális igék területéről“ (Havaintoja suomenkielen denominaalisten johdannaisverbien alalta, 12—35.) címen a finn denominális igék vizsgálatában értékesíti azokat az elveket és szempontokat, melyeket a svéd igékre vonatkozóan ADOLF NOREEN fejtett ki „Vårt språk“ c. művének „Aktionsart“ c. fejezetében. Az „aktionsart“ kifejezés fordítására „teonlaatu“ új műszót ajánlja a szerző. Az igéknek nemek szerint való csoportosítása nem függ a képzőtől. *Rikastun* 'gazdagodom' és *pitenen* 'hosszabbodom' két különböző (*-ne*, illetve *-tu*) képzővel képzett ige ugyan, mégis közös csoportba tartoznak, mert mind a két ige vmivé válást jelent. Fontos ellenben az, hogy mind a két ige alapszava melléknév: *rikas* 'gazdag', *pitkä* 'hosszú'. CANNELIN a finn denominális igéket az ige nemei szempontjából tíz főcsoportra osztja: affektív-, effektív-, essentialis-, faktitív-, inchoatív-, instrumentatív-, kaptatív-, receptív-, sensitív- és traktatív igék csoportjára. Ugyanaz a képző különböző csoportba tartozó igékhez is hozzájárulhat.

AARNI PENTTILÄ „A finn jelzőről“ (Suomen attributista, 260—286.) értekezve kritika tárgyává teszi a jelzőnek a finn nyelvtanokban olvasható általánosan elfogadott meghatározásait, melyek szerinte nagyon hiányosak; rámutat megoldatlan problémákra és új szempontok felvételével arra törekszik, hogy az eddigieknél kielégítőbb és világosabb magyarázatát adja a jelzős szerkezeteknek.

KAI DONNER „A finnországi nyelvföldrajzi kutatásokról“ (Kielimaantieteellisistä tutkimuksista Suomessa, 36—57.) írva azt a meggyőződését fejt ki, hogy a készülő nagy finn népnyelvi szótár gyűjtő munkálatait okvetlenül ki kell egészíteni nyelvföldrajzi vizsgálódásokkal, melyeket szűkebb körben ugyan, de mégis legalább kétszáz különböző helyen kell elvégezni. A nyelvföldrajznak DONNER felfogása szerint az a célja, hogy az időben és térben, valamint tárgyi csoportok szerint pontosan elkülönített és kijelölt nyelvi jelenségeket és kifejezési formákat egységes szempontból rendszeresen összegyűjtse, leírja és az anyagot kritikailag, főleg térképekben feldolgozva kiadja. A gyűjtés a nyelv és a nyelvjárások ősi és eredeti szavaira, valamint a régi és az új jövevényszókra terjeszkedik ki. Szavak följegyzésénél különös figyelemben kell részesíteni a mondatbeli összefüggést is. Az előmunkálatok megkezdésénél legelső teendő a kutatás területéül szolgáló helységek kiválogatása. A följegyzések minden esetben a helyszínen végzendők, mert az idegen környezet általában kedvezőtlenül befolyásolja a nyelvmester nyelvérzékét. A nyelv jelenlegi állapota legtökéletesebben a középkorúak (30—60 év közöttiek) nyelvében tükröződik, a nyelvmestereknek tehát ebből a korosztályból kell kikerülniök. Legalkalmasabb nyelvmester a földművelő, akinek azonban a népiskolánál ne legyen magasabb műveltsége. Kívánatos, hogy a nyelvföldrajzi följegyzésekben finomabb átírás használtassék, mint a rendes nyelvjárási tanulmányokban. A gyűjtő munkát Finnország sajátos viszonyaira való tekintettel több egyenlő előképzettségű gyűjtő is elvégezheti, bár tudományos szempontból előnyösebb, ha a gyűjtés egyetlen személyre van bízva. Az a kérdezőkönyv, melyet T. KAUKORANTA szerkesztett a tájszótár gyűjtői számára, bizonyos megszorításokkal kiválóan alkalmas nyelvföldrajzi kutatások céljaira is. DONNER kifejti még véleményét néhány gyakorlati kérdésről és felhívja a figyelmet a kultúrszavak történetének felderítése szempontjából a svéd nyelvjáráskutatókkal való együttműködés fontosságára.

Tartalmilag DONNER értekezéséhez kapcsolódik ALBERT SAARESTE cikke „Az észti nyelvatlasz kiadásának tervéről“ (Viron kielikartaston julkaisemisaikeesta, 287—300), melyben a szerző a dialektológiai kutatások fontosságát hangsúlyozva ismerteti az eddig megjelent külföldi nyelvatlaszokat és elérkezettnek látja az időt a keletitengeri finnyelvek atlaszának kiadására. Feltétlenül szükségesnek tartja, hogy a nyelvföldrajzi vizsgálódások Finn- és Észtországban közös alapon végeztesenek el és hogy a két atlasz egymást mintegy kiegészítse. Meg kell egyezni a kérdésekben, a gyűjtési és feldolgozási módszerben és a művek kiadásának technikájában. SAARESTE ismerteti és magyarázza egyúttal azokat az általa kidolgozott irányelveket, melyek alapján ed-

digi gyűjtéseit végezte és az elvei és módszere megvilágítására szolgáló három térképmellékletet elkészítette.

JALO KALIMA „A karjalai, aunuszi és vepszä nyelvek *š*-kezdetü szavairól“ ír (Karjala-aunuksen ja vepsän *š*-alkuisista sanoista, 194–201). Az ősfinnben az *š* hang szó elején és egyéb helyzetekben *h*-vá változott és ezért a mai keletitengeri-finn nyelvekben előforduló *š*-hangot nem lehet ősfinn *š*-re visszavezetni. Hogyan lehetne megmagyarázni bizonyos karjalai dialektusok, az aunuszi, vepszä és lüd nyelvek azon szavait, melyekben a szabályos *s* helyett *š* szókezdő hangot találunk? Az adatokból le kell választani az illető nyelvek különletében keletkezett hangutánzó szavakat és a késői orosz jövevényszókat. A szomszéd nyelvjárásokból való sok kölcsönzés miatt még így is nehéz tiszta képet alkotni. Legfontosabbak azok a szavak, melyekben a szókezdő *š* affrikatával, *tš*-vel váltakozik, pl. karj. *šoma*, *šüblä* ‘szemölcs’ ~ *tšüpläni*, karj. *tšipšu* ‘nedves hó’ és karj., lüd *šipšu*. Ez a szó *š* szókezdettel az oroszba is átment (*aunua*). Fontos az orosz jövevényszavak tanúságtétele is. A karj.-aunusziban az orosz szókezdő *ч*, *у* hangnak általában *tš*, néha azonban *š* felel meg. A karj.-aunusziban, vepszäben és a lüdben vannak tehát olyan más nyelvjárásokból való kölcsönzéssel nem magyarázható szavak, melyekben a szókezdő *š* valamilyen viszonyban van az illető nyelvek szókezdő affrikatájával. Nem lehet véletlen, hogy a f. *suoro* ‘csök’ szókezdő *s* hangjának a karj.-aunusziban *tš* és *š*, a lüdben és a vepszäben *š*, a vótban egészen kivételesen *š*, a déli észten pedig affrikata (*tsoor*) felel meg. Párhuzamosan halad a most tárgyalt hangmegfeleléssel egy másik jelenség, mely szerint a karj.-aunusziban és a déli lüdben a szabályos *z* helyett *ž* (*dž*) hangot találunk. Egy biztos eset (*ižä*, *ižändü*) *ž*-je fgr. affrikatára utal. Esetleg a többi szabálytalan *ž*-t is sikerül affrikatára visszavezetni. A „szabálytalan“ szókezdő *š* és szóközépi *ž* eredetének tisztázásához mindenesetre szükséges volna a szóbanlevő nyelvek sibilánsainak alapos áttanulmányozása.

W. GRÜNTAL terjedelmes cikkben értekezik „Az észti nyelv néhány egytagú szavának alakváltozatairól“ (Eräistä yksitavuisista sanoista ja niiden rinnakkaismuodoista virossa, 58–89). Nem szabályos, de mégis azonosirányú fejlődést mutatnak a következő névmások alaki változatai: 1. *keñ* ~ *kê*, *kię* ‘kuka’, ‘ken’ (ki), 2. *miñ* ~ *mî*, *mię* ‘minkä’, ‘min’ (mi, gen. és acc.), 3. *señ* ~ *sê*, *się* ‘sen’, ‘tämän’, ‘tuon’ (az, ez, gen. és acc.). Párhuzamosan halad ezekkel az esetekkel az *oñ* ~ *ô* kopula fejlődése is. Hogy ezeket a fejlődéseket megérthessük, mindjárt meg kell ismerkednünk GRÜNTAL dolgozatának eredményével. Az észti nyelv egytagú szavaiban sajátságos, a hangsúlytól függő hangtörvény érvényesült. Ha valamely egytagú szó rövid (félhosszú vagy nyújtott) magánhangzóban végződött, vagy pedig mássalhangzóban, amely előtt ilyen magánhangzó állt, akkor a szóvégi hang abszolút helyzet-

ben (valószínűleg a német és svéd, sőt talán a lett és orosz nyelvek hatására) rendesen nagyon hosszúvá nyúlt meg. Világos tehát, hogy az előbb említett esetekben a magánhangzóban végződő alakok mondathangsúlytalan helyzetben szabályos fejlődéssel az *n* elveszése után keletkeztek, amikor is a magánhangzóban érvényesült az elmondott hangtörvény. Ugyancsak másodlagosan nyúlt meg a rövid szóvégi *n* is abban az esetben, ha az — valószínűleg mondathangsúlyos helyzetben — nem kopott le, hanem a szó abszolút használatában a szóbanlevő késői hangtörvény működési körébe lépett. Érdekes részletkutatásokkal világítja meg a szerző a tárgyalt névmások különböző, nem szabályos esetalakjainak keletkezését és a kéttagú, konkrétjelentésű szóból egytagúvá vált kopula fejlődését. Rövid magánhangzó és szóvégi *n* kapcsolatát találjuk a tagadóige **en* egyes sz. 1. személyű alakjában és a **kun* kötőszóban. A tagadóigének eredetileg megvoit a teljes paradigmája, ma azonban általánosan csak az egyes 3. sz. alak használatos, amelynek *eĭ*, *äi*, illetve *epp*, *ešs* — **esi* alakja van. A régi nyelvben és az északkeleti észtnben megtaláljuk az **en* nyomait *eñn* alakban. Az *n* lekopására egyetlen példánk sincs, aminek okát valószínűleg a személyrag különleges szerepében kell keresni. A **kun* kötőszóban viszont minden esetben elveszett az *n*. A XVII. és XVIII. sz. íróinál *ku* és *ko* alakban találjuk a kötőszót, míg *ma* a *kui* alak általános.

JULIUS MÄGISTE „Az első szótagbeli magánhangzó velarisatiójáról az észtn nyelvben“ (Ensi tavun vokaalivelarisaatiosta virossa, 244—259.) c. dolgozatában az első szótagban végbement regressiv velarisatio néhány esetével foglalkozik, különösen az egész észtn nyelvterületen meglevő $e > \bar{o}$ ($o : \bar{e}$) és általában az északi nyelvjárásterületekre jellemző $\bar{o}i > \bar{e}i$ hangváltozással. A szerző véleménye szerint ezeket a hangváltozásokat kizárólag a hangrend és illeszkedés alapján lehet kielégítően megmagyarázni. Az észtnben egész csomó származékszó van, melynek első szótagjában \bar{o} ($o : \bar{e}$) vagy *e*-vel váltakozó \bar{o} hangot találunk, holott ugyanazon tőből képzett egyéb származékszavak, a legközelebbi rokonnyelvek vagy pedig valamelyik szomszédos idegen nyelv (mint átadónyelv) tanúsága szerint a szótag magánhangzója eredetileg magashangú volt, pl. *kõbu* 'Halm, Stengeĭ' vö. *kebyas*, f. *kepeä*. Ebben és az ehhez hasonló esetekben az $e > \bar{e}$ hangváltozás azért következett be, mert a tőhöz mélyhangú képző járult: **kebedä* ∞ **kepoi* > **kepoi* > *kõbu*. A szerző egyik korábbi munkájában fölvetette azt a gondolatot, hogy az ősfinn-nyelv tökéletes hangrendjét a mai keletitengeri finnyelvekben (az utolsó szótag $\bar{e} > e$, $i > i$ hangváltozását nem számítva) az rontotta meg, hogy az *-o-*, *-u-* magánhangzós képzők kiegyenlítődéskövetkeztében a magashangú tövekhez is hozzájárultak, pl. *kägu*, vót *tšako* < **kakoĭ* (és nem **küköĭ*!) A *kõbu*-féle asszimilációs esetek megerősítik ezt a szabályt. A velarizálódás azonban csak olyan esetekben történhetett meg,

amikor a szó hangtani vagy jelentéstani okokból elszigetelődött eredeti szócsaládjától. Ilyen eset aránylag kevés van és ezért a szabályos velarisatióra meglehetősen kevés példát idézhetünk. A velarizálódott *ɛ*-ből sok esetben ismét *e* lett, pl. *elama* : *elu* (pro **elu*). Bizonyos nyelvjárásokban vannak szórványos esetek, melyek nehezen magyarázhatók, mert nem képzett szóval van dolgunk. Ezek jövevényszók hangrendet nem ismerő nyelvjárások területéről. Ha valamely nyelvjárásban egymásmellett élnek ilyen szabályos alakok, mint *kõhn*, gen. *kõhna* és *lehm*, gen. *lehmä* és ha ebbe a nyelvjárásba átkerült egy vegyeshangú *kehv*, gen. *kehva* alak, akkor az beilleszkedett a *kõhn*, gen. *kõhna*-típusú szavak hangrendszerébe. — Az Akadeemiline Emakeele Selts kézíratos szójegyzékeiből gyűjtött adatok is azt mutatják, hogy egy *e* — a vokalizmusú szóból magánhangzóilleszkedéses területen *õ* (o : e) — a vokalizmusú szó lesz, pl. *nõna* < *nena* < **nenä*. Igen sok esetben az eredeti *i* — *a*-ból az illető nyelvjárásra jellemző *i* > *e* hangváltozáson keresztül *e* — *a*, ebből pedig *õ* — *a* lett. — Regressiv velarisatió útján keletkezett *õ* hangot találunk az imperf. *i*-jele előtt az egytagú *õ* magánhangzós igékben: *sõön* ∞ *sõin*, *lõön* ∞ *lõin* és egy főnévben: *õõ* 'yõ (éj)' ∞ *õitsis* 'yõpaimenessa (éjjeli pásztorkodásban)'. Ez az *õ* ∞ *õ* (*i*) hangváltozás, mely nagyjában az egész északi észt nyelvterületen megtalálható, egyelőre nincs megmagyarázva. Figyelembe kell venni, hogy néhány déli nyelvjárásban az ósfinn *-õi*, ill. északi észt *-õi* hangkapcsolatnak egészen szabályos *-õi* felel meg. Több déli nyelvjárásban viszont *-ei* hangkapcsolatot találunk, mely nem *-õi*-ből, hanem *-õi*-ből fejlődött az *õ* delabializálódása következtében. Az északi nyelvterület **-õi* > *oi* hangváltozását megint csak a regressiv velarisatió magyarázza meg. Fel lehet ugyanis tenni, hogy az igei személyragok mélyhangú alakjai kiegyenlítés következtében a magashangú tövekhez is hozzájárultak: **sõimmek*, **lõimmek* stb. és így a második szótag mély hangjának hatására az eredeti **õi*-ből *õi* lett. A szerző a tárgyalt hangváltozások okát a hangrendben látja, mely az ósfinn nyelvnek eszerint jellemző tulajdonsága volt és kétségbevonja azt a felfogást, hogy a hangrend és illeszkedés az észt nyelvben csak későbbi korban fejlődött volna ki.

LAINA SYRJÄNEN „A finn nyelv *d*-je és Elias Lönnrot“ (Suomen kielen *d* ja Elias Lönnrot, 319—362.) címen ismerteti a XIX. sz.-beli nyelvészek és nyelvtanítók *d*-hangra vonatkozó felfogását és vitatkozásait, méltatja LÖNNROT fellépésének jelentőségét, bemutatja LÖNNROT nyilatkozatait, melyekkel az ellentéteket kiegyenlítette és végül adatgyűjteményt közöl annak bemutatására, hogy miként jelölte LÖNNROT a *d* hangot és megfelelőit különböző műveiben.

LAURI HAKULINEN a finn *hurskas*, *vanhurskas* szó jelentéseit magyarázza (Hurskas, vanhurskas. Merkitysten selvittelyä, 137—145). JUSLENIUS szótárában a *hurjcas* és *wanhurjcas* jelentése egyaránt 'justus',

'rättfärdig'. RENVALL szótárának értelmezése szerint *hurffaš* 'mali haud conscius nec particeps, justus, probus, integer, Bibl. pius, spiritus religiosi plenus', 'redlich, rechtschaffen, rechtfertig, fromm' *manhurffaš* (pro *wa'an-hurffaš* a *wafaa* et *hurffaš*) pedig 'ecl. justus e. c. Deus, justificatus e. c. fidelis', 'gerecht, rechtfertig'. A mai irodalmi nyelv a két szót a régi szótárak értelmezésével egyezően vallásos-morális értelemben használja. LÖNNROT a két szónak a népnyelvből olyan jelentéseit is ismeri, melyek feltűnően eltérnek a közismert jelentéstől. A *hurskas* szó — amint azt THOMSEN kimutatta — germán eredetű. A germán megfelelők jelentéseit általában e következő csoportokban lehet összefoglalni: 1. sebes, gyors; 2. ügyes, okos; 3. bátor, hős; 4. szelid, nemes. A szónak a régi és a mai irodalmi nyelvből ismert jelentése igen közel áll a 4. jelentéscsoporthoz. A Sanakirjasäätiö kéziratok szójegyzékeiből a szónak olyan népnyelvi jelentései is kerülnek elő, amelyek meglehetősen pontosan fedik az összes germán jelentéseket: 'pazarló, adakozó, féktelen, vad, gyors, bátor, vidám, okos'. Hogy e különböző, az irodalmi nyelvtől eltérő jelentések milyen nyelvjárásokban fordulnak elő, azt térképen mutatja be a szerző. Úgy látszik, hogy bizonyos nyelvjárásokban a *hurskas* szó már igen korán fölvette a régi és mai irodalmi nyelvből ismert vallás-erkölcsi jelentést. AGRICOLA azonban a szónak egyéb, népies jelentéseit is ismerhette s minden félreértés elkerülése miatt vette használatba a *vanhurskas* összetételt, melynek első tagja 'igazán, komolyan' jelentésével mintegy megszorította a többértelmű *hurskas* jelentését. AGRICOLA különben valószínűleg nem maga találta ki a *vanhurskas* összetételt, hanem mintegy szentesítette a katolikus papság alkotta hagyományos kifejezést.

LARI KETTUNEN a finn *avata* és *aukaista* igékkel foglalkozik. (Suomen *avata* ja *aukaista* sanaperheinen, 232—234). A két terjedelmes szócsaládba tartozó ige szorosan összetartozik és úgy látszik, mintha az első ugyanazon igeigetőknek a gyengé fokú, a másik pedig az erősfokú alakja volna. A legközelebbi rokonyelvek azt bizonyítják, hogy az igeigetők eredetileg *ava-*. Hogy viszonylik az *ava-* családja az *aukaista* családja? Itt figyelembe kell venni az *auki* partikulát, amely a régi nyelvben *avoi*, *avoi* alakban fordult elő s amelynek a finn nyelvek egy részében *v-s* alak felel meg (vepszä *avoi(n)*, vót *avea* stb.). Úgy látszik, hogy az *auki* egy eredeti **avki-*ből származott a tuiki, halki, lohki, rikki, poikki, ratki, pahki, selki, julki analógiájára. Ugyancsak analógiás hatásra keletkeztek a *k* hangot feltüntető igék, tehát *julki*: *julkaisee*, *halki*: *halkaisee* ∞ (*auki*): *aukaisee*, *aukoo*, pro *avaisee*, *avoo*. Az is lehet azonban, hogy egyszerűen a *katkaista*, *katkoa*, *ratkaista*, *ratkoa* stb. igék hatására keletkezett az *aukaista*, *aukoa* ige. Kérdés, hogy a távolabbi rokonyelvek az *ava-* tö felvétele mellett vagy ellen bizonyítanak.

JULIUS MARK a finn *kopara* szó eredetét tisztázza (Suomen *kopara*, 238—243). BUDENZ és DONNER szerint a *kopara* (Renv.) 'ungula eqvina, huf', (Lönnr.) 'hof, klöf, hästhof, renklöf' és *koura*, *kopra* (Renv.) 'manus prehensens, vola cum digitis, ergreifende hohle hand' egy szócsaládba tartoznak és a lpK. *kvepper*, illetve lpN. *guopper* szó megfelelői. A lappológusok a lapp alakoknak csak a f. *kopara* szóval való egyezését fogadták el, viszont KALIMA a f. *koura*, *kopra* (karj. *kobra*, vepszá *kobr*) szónak zürjén megfelelőjét (*gabyr* 'faust') mutatta ki. TOIVONEN ezt az etymológiát természetesnek tartja, a finn alakokat az aunusziból, a lüdből és a vótból egészíti ki és rámutat az osztják megfelelőre: V *k'vyär*. TOIVONEN szerint a f. *kopara* jövevényszó lehet a lappból, a lp. *guopper guöbeër* stb. tehát összetartozhatik a f. *koura*, *kopra* és zürj. *gabyr* szavakkal. MARK szerint azonban ennek az egyeztetésnek hangtani akadályai vannak. A *kopara* szót sem lehet lapp jövevényszónak tekinteni egyrészt hangtani okokból, másrészt azért sem, mert a szó több keleti-tengeri-finn nyelvből kimutatható. A f. *kopara* tehát a lpN. *guopper* stb. szónak ősi megfelelője. Nehéz megállapítani, hogy a szó eredeti jelentése 'gespaltener huf, klaue der kühe stb.' vagy 'huf' vagy pedig 'nagel' volt, a három jelentés különben is szorosan összefügg. A hangtanilag összetartozó szavaknak egymástól meglehetősen eltérő jelentései az alapjelentésekből világosan levezethetők.

E. N. SETÄLÄ „*Parulan neva*“ címen egy ősi mondáról ír, mely a „*lintukoto*“ (madártanya) emlékét őrizte meg. A „*lintukoto*“-ban törpék laktak, kik a darvakkal folytattak küzdelmet (vö. Ilias III. énekének kezdő versszakai). Közép-Pohjanmaa területén még ma is él a monda egy változata s a nép a „*lintukoto*“-t „*Parulan neva*“-nak nevezi. SETÄLÄ kimutatja, hogy norvég följegyzés szerint hasonló monda van a lappoknál. A „*lintukoto*“ neve ott Barbmoország, *barbmo*, gen. *barmo* jelentése pedig FRIIS szótára szerint 'délen fekvő hely, ahova a néphit szerint a vándormadarak költöznek tél idejére' (locus meridionalis, quo aves peregrinae hiemem transigere putantur). A lpN *barbmo*, *barmo* hangtanilag pontosan egyezik a finn *Paru-la* szóval (a *-la* helynévképző).

YRJÖ WICHMANN kimutatja (*Hutja*, 393—395.), hogy a finn *hutja* szó, melynek LÖNNROT szótára szerint 'långt och smalt spö, spragga, lång och slankig menniska' (hosszú és vékony vessző, magas és karcsú ember) a jelentése és amelynek észti megfelelője is van: (WIED.-HURT) *hudi*, gen. *hud'ja* 'Stange, dünne Latte, Bootstange, Plumpkeule (beim Fischen), eine fünf Fuss lange Stange, an den weduköiz befestigt, womit das Netz unter dem Eise geleitet wird' stb. egyezést mutat a következő zürjén szóval: S. L. Le. P. *šat*, V. Pets. Ud. J. *šait* 'pitkä vitsa, hieno riuku, ohkanen oksa' (hosszú vessző, vékony léc, vékony ág), (L. Le. P.) 'vesa' (sarjadék) (I.e.) 'pitkä vitsa,

vars. pihlajan' (hosszú vessző, kül. a berkenyéé) (Petš.) 'vapa, riuku' (vessző, léc) (I); S. L. P. *vugir šat*, V. Ud. *vugir-šajt* 'onkivapa' (horgászvessző), Ud. *ker-šajt* 'pitkã, ohkanen riuku, jolla ajoporoa hopute-taan (hosszú, vékony pãlca, mellyel a befogott rénszarvast siettetik). A f. *h* fgr. *-re megy vissza, a f. -u-nak pedig más biztos esetben is zürj. -a- felel meg.

FRANS ÄIMÄ „Egy finn-karjalai halászati műszó (Eräs suomalais-karjalainen kalastussana, 399—416.) c. értekezésében az ylitornioi, turtolai és kolarii északfinnországi nyelvjárásokból feljegyzett *sappama* szóval foglalkozik, melynek jelentése: 'nuotan perässã oleva reikã, josta saadut kalat lapetaan venheeseen' (kerítõ háló alján levõ nyílás, melyen át a kihalászott halakat a csónakba öntik). A *sappama* szó egy *sappaa*, pr. *sapan* 'dobni, vetni' jelentésű ige *ma*-képzõs származékának fogható fel. Egy ilyen igének pontos megfelelelõje volna a lappban: lpK. *suoppet* 'recipere, repudiare', lpN. *suoppot* 'kaste, udkaste, forskyde, forkaste (flere Ting)' stb. stb. A 'dobni, vetni' jelentés általánosnak látszik a lappban és így bizonyosan ez az ige eredeti jelentése. Még egy olyan *ma*-képzõs nomen van a finnben, mely egy õsi fgr. igetõvet õrzött meg: *valkama* 'kikötõ' (vö. lp *vuol'get* elindul, elmegy, m. *vãl-ik* stb.). GANANDER, RENVALL és LÖNNROT szótára, a Sanakirjasãäitiõ és a Finn Irod. Társ. birtokában levõ kéziratosszõjegyzekek szerint a szõnak következõ alakvãltozatait ismerjük: 1. *sappa*, gen. *sapan*; 2. *sappama*; 3. *sapain*, gen. *sappaimen*; 4. *sapain*, gen. *sappaimen*; 5. *sappain*; 6. *sappana* és 7. *sappu*, gen. *sapun*. Részletesen ismerteti a szerzõ a szõnak jelentéseit és az egyes alaki vãltozatok földrajzi elterjedését. A *sappama* szó a keletikarjalai nyelvben is megvan *tšapain*, *tšu(ap)pain*, *tšoapoin* és *tšoappi* alakokban. A karjalai szõkezdõ affrikata nem fgr. affrikatãra, hanem fgr. s-hangra megy vissza (vö. f. *sappama* stb., lp. *suoppet* stb.), a karjalai affrikata valõszinûleg orosz hatásra keletkezett.

Magyar szempontból különösen érdekes Y. H. TOIVONEN cikke: „*Mies — magyar*“ (f. *mies* 'férfi', 389—392). SETÄLÄ egy elõadásában, amely késõbb a SUSAik. XLIII. kötetében nyomtatásban is megjelent, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a finn *mettos*, észt *mõtus*, liv *mitü'ks* 'metso' (= Tetrao urogallus, Auerhuhn) vogul kU. *mã'nšëm* 'vanha koppelo t. metso' (= öreg fajdyúk), So. *mansin* 'metso' és osztják Irt. *mãn.Džim*, N. *manšiy* 'tetrao urogallus' a vogulok és osztjakok közös népnéve a vog. (MUNK.) *mãnši* stb. és annak ismert megfelelelõje, a magyar népnév ugyanazon szõcsalãdba tartoznak. A szõ eredeti jelentése SETÄLÄ szerint 'férfi, hím' lehetett, de hangtani okokból elfogadhatatlanak tartja a vog.-osztj. és magyar népnévnek a finn *mies* 'férfi' szõval való egyeztetését. TOIVONEN ezzel szemben azt bizonyítja, hogy a finn *mies* 'férfi', vog. (Kann.) *mãn.Dži* stb. 'vogul; meg nem keresztelt gyermek', (MUNK.) *mãnši* stb. 'a vogulok és az osztjakok közös nép-

neve' és a *magyar* ∞ *megy*er szavak összetartozásának semmiféle hangtani akadályja nincs. A vokalizmust illetőleg a f. *mies* szó magashangú és ősfinn **mä-s*-re megy vissza. A különböző vogul nyelvjárási alakok **ä* ∞ ε magánhangzóra utalnak, A jelenleg mélyhangú *magyar* mellett ott találjuk a magashangú *megy*er alakot s nem lehetetlen, hogy éppen a *megy*er alak az eredetibb. A finn *s*-nek a vogulban *ńś*, *ńđś*, a magyarban pedig *gy* felel meg (vogul *ńś*, *ńđś*, magy. *gy* \leftarrow **-ńłś-*). Ez a megfelelés egészen szabályos (vö. f. *kusen* ∞ vog. *kõńđś* ∞ *húgy*).

Bár nem tartozik a nyelvészet körébe, tárgyánál fogva mégis közelről érdekel bennünket ARTTURI KANNISTO „A vogul sorsénekekről“ (Vogulien kohtalolauluista, 202—231.) c. tanulmánya. A vogul lírai költészetnek legsajátosabb termékei azok az énekek, melyeket MUNKÁCSI műszavával sorsénekeknek nevezünk. A sorsénekekben az ének szerzője — férfi vagy nő — a maga egyéni életének többé-kevésbé fontos élményeit és hangulatait adja elő énekelve, első személyben beszélve, gyakran nevét, sőt lakóhelyét is megnevezve. A följegyzett sorsénekek általában egészen újak, a legtöbb ének keletkezésének körülményeit pontosan ismerik. Ettől függetlenül azonban a sorsének, mint műfaj, igen régi lehet. Az egyes énekek — éppen azért, mert nagyon egyéniék — könnyen feledésbe merülnek. A műfaj régisége és életképessége mellett bizonyít az is, hogy olyan vidékeken, ahol a többi eredeti műfaj elpusztult, sorsénekeket még mindig énekelnek. KANNISTO huszonegy sorséneket közül finn fordításban saját kiadatlan népköltés-gyűjteményéből becses magyarázatokat fűzve az egyes énekekhez. AHLQVIST és PATKANOV igen lesújtó véleményt mondtak az osztyák sorsénekekről, hasonló hangnemben írtak orosz utazók a vogul sorsénekekről. Tagadhatalan, hogy a vog.-osztyj. sorsénekek tartalmi és formai értéke nagyon különböző. Az énekek egy része valóban csak darabos alkalmi rögtönzés, más esetekben a szerző éveken, sőt évtizedeken át csiszolta és formálta egyetlen költői alkotását, amelyből aztán igen befejezett, nagy költői értékeket feltüntető ének keletkezett. Figyelmet érdemelnek az idegenszerűségükben is megragadó hasonlatok és természeti képek. Költői értéküktől függetlenül rendkívül becsesek a sorsénekek azért, mert mint a lehető legegényibb költői termékek minden esetben érdekes bepillantást engednek a népies líra keletkezésébe, egy természeti nép mindennapi életébe és lelki életének mélységeibe.

*

N. SEBESTYÉN IRÉN.

DR. ALBERT SAARESTE: *Die Estnische Sprache. Tartu, 1932. Akademiine Kooperatiiv, 56 l. + külön térkép.*

Az észti nyelv eredetére, elterjedésére, jellemző hangtani, szótani és mondattani sajátosságaira vonatkozó legfontosabb ismeretek tömör összefoglalása. Szerzője a tartui egyetemen az észti nyelv professzora,

együttal az észti nyelv egyik legalaposabb készütségű kutatója. Dolgozatában áttekintő képet nyújt az észti nyelvnek a közfinnből való fokozatos kiválásáról és további önálló fejlődéséről, megemlítve a mai finn nyelvtől való legfontosabb eltéréseit. A szerző megismertet bennünket az észti nyelvjárással, együttal nyelvjárásszövegeket is közöl. Tártyalja az észti személynevek — család- és keresztnévek — valamint helynevek kérdését. Beszámol a lezárulóban levő észti nyelvújítás eredményeiről, jellemzi a mai észti irodalmi és köznyelvet, amely a közelmúlt politikai, közművelődési és gazdasági változásai következtében rohamosag háttérbe szorítja a nyelvjárással. A dolgozat hű képet ad arról a rendszeres és eleven nyelvészeti munkásságról, amely Észtországban az elmúlt két-három évtizedben kifejlődött, de vázolja az észti nyelvészeti munkásság történetét is, a XVI. századi első nyomoktól kezdve. A tanulmány elsősorban az észti nyelv iránt érdeklődő szakemberek számára szolgálhat hasznos segédeszközül, de az észti nyelv iránt érdeklődő laikusok is eredménnyel forgathatják. A szövegbe iktatott térképek feltüntetik az észti nyelvjárásterületeket, a lakosság települési viszonyait, a nyelvjáráskutatás anyaggyűjtésének jelenlegi állását. Külön térkép ábrázolja Észtország közigazgatási beosztását. Kiadós könyvészeti összeállítás sorolja elő azokat a különböző nyelveken — főleg újabban — megjelent dolgozatokat, amelyek az észti nyelvtudomány szempontjából a legtöbb haszonnal forgathatók. Külön meg kell dicsérnünk a könyv izléses nyomdai kiállítását. Ugyanazt a világosságát és értelmet sugározza, amely a dolgozat tárgyának kezelésében is megnyilvánul. Kívánatos lenne, ha Saareste professzor ezt a vezérfonalat tovább gombolyítaná s az észti nyelvről a tudományos kutatások legújabb eredményein alapuló nagyobb terjedelmű összefoglaló rendszerezést készítené nemcsak észti, hanem — jelen dolgozat mintájára — valamely világnyelven is.

VIRÁNYI ELEMÉR.

III.

B. J. VLADIMIROV: A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjáráss összehasonlító nyelvtana. Bevezetés és hangtan. (Б. Я. Владимирцов: Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Издание Ленинградского Восточного Института имени А. С. Енукидзе. Ленинград 1929, in 8° XII + 436).

N. N. POPPE: A mongol társalgási nyelv gyakorlati kézikönyve. A chalcha nyelvjáráss. (Н. Н. Поппе: Практический учебник монгольского разговорного языка. Халхаское наречие. Издание Ленинградского Восточного Института и. А. С. Е. Ленинград 1931, in 8° VIII + 180).

Már a XVII—XVIII. századi utazók néprajzi, vallástörténeti stb. leírásai mellett találunk nyelvi feljegyzéseket azon mongol törzsek

dialektusairól, ahol utazóink éppen megfordultak. De az igazi fellendülés a nyelvi (és még későbbben nyelvészeti) studiumokban csak meglehetősen lassan, alig valamivel több mint száz évvel ezelőtt mongol szövegek feltárásával vette kezdetét. A Nyugaton oly nehezen megközelíthető mongol kéziratok és xylographiák helyett azonban jóideig csak egy-két, legtöbbször fordítással együtt kiadott mongol szöveg állott az érdeklődők rendelkezésére, mint I. J. SCHMIDT Sanang Sečen és Geser ʒan kiadása, KOWALEWSKI, POPOV chrestomathiái stb.

Az első orosz mongolisták, akik politikai helyzetük adta előnyeivel élve a mongol írásbeliséggel, a mongol könyvtárakkal mindjárt szoros kapcsolatott tudtak teremteni, sikeresen vághattak azonnal a legnehezebb feladatnak is: a szótárírásnak. Az első ilyen vállalkozást már nagyban megkönnyítette a meglehetősen gazdag kínai-mongol és tibeti-mongol lexicographia. S valóban, csaknem kizárólag erre a benszülött szótárirodalomra támaszkodott I. J. SCHMIDT mongol-német-orosz szótára (1835). J. E. KOWALEWSKI mongol-francia-orosz szótára (1844-49) ezen jóval túlmenően már a legfontosabb mongol munkák szóanyagát is tartalmazza s bár távolról sem teljes, mai napig a legjobb, leghasználhatóbb mongol szótár; megérdemelt megbecsülésének a bizonyítéka a pár évvel ezelőtt megjelent photo-litographikus új kiadása. KOWALEWSKI, számos tévedését (sokszor bizony képzelt tévedését is) saját olvasmányai alapján kijavította, szókincsét kibővítette K. TH. GOLSTUNSKIJ annyira szerencsétlen, kellemetlen külsőben megjelent litographált orosz kurzív írásos mongol-orosz szótárában (1893-1895).

Az első mongol szövegkiadásokat követték újabbak: történeti szövegek, mesegyűjtemények stb, mindezek jelentősége azonban eltörpült a három nagy szótár mellett a nyelvész előtt, aki az írott mongol nyelv szókincsét vizsgálva kizárólag erre a három szótárra támaszkodott. S ez talán nem is lett volna valami nagy baj, ha a fenti szótárak kimerítenék a mongol szókincset legalább arra a korra vonatkozólag, amelyet feldolgoztak; ez az egyoldalúság még sokkal súlyosabb a nyelvtörténeti kutatásokban, (vehetjük magát a mongol nyelvet, vagy az altaji nyelvrokonság kérdését), mert SCHMIDT, KOWALEWSKI, GOLSTUNSKIJ mongol szótárai az írott mongol nyelvnek csak a XVII—XIX. századi állapotát tükrözik vissza. A mongol nyelvnek hangállapot és szókincs tekintetében ettől a XVII—XIX. századi anyagtól jelentősen eltérő emlékei is vannak részben mongol, részben más írással lejegyezve. Mindezek feltárása a mai mongol filológia legújabb és legégetőbb feladatainak egyike, ebben az úttörő munkában különösen nagy szerepet vitt BORIS JAKOVLEVIČ VLADIMIROV, a nagy orosz mongolista, aki studiumunk mérhetetlen veszteségére nem régiben, alig 47 éves korában elhunyt.

A mongol írott nyelv és a chalcha nyelvjárásról írott összehasonlító

nyelvtanában összefoglalja egy rövid jegyzékben a mongol nyelvemlékeket tételek szerint, közöttük számos olyan emlékekkel találkozunk, amelyeknek felfedezése, ismertetése VLADIMIRCOV nevéhez fűződik.

Ismeretes, hogy a mongolok a XIII. században, nagy politikai terjeszkedésüknek mindjárt a kezdetén, átvették az ujjur írást; a mongol buddhista hagyomány ezt az eseményt, meglehetősen alaptalanul, Sa-skya paṇḍita nevéhez fűzi. Rövid és általánosnak korántsem mondható használat után ebből az ujjur írásból készítette bizonyos kisebb változtatásokkal Čhos-kyi 'od-zer a ma is használt mongol írást. Sem az ujjur, sem a mongol írással írt szövegek nem törekedtek eleinte egy egységes mongol nyelv vagy nyelvjárás használatára: ezekre az emlékekre egységes bélyeget az ujjur helyesírás és az ujjur szókincs nagy befolyása nyomott. A mongol írással írt nyelv lassanként uniformizálódott, végül is a XVII. század elején már teljesen megmerevedett, valósággal holt nyelvvé lett. Az élő dialektusoktól nemcsak archaikus vagy archaizáló helyesírása választotta el bizonyos fokig, hanem szókincese és nyelvtana is. Ez az írott, vagy irodalmi mongol nyelv ugyanakkor nagy tekintélyre kapott: bármilyen nyelvjárást is beszélt valaki, írnia csak az irodalmi nyelven volt szabad, kivéve a kalmüköket, akiknek a XVII. század óta külön írásuk volt,

Ezt az ujjur-mongol írásos *írott mongol nyelvet* emlékei szerint VLADIMIRCOV a következő korokra osztja.

I. Régi írott nyelv: 1. régi kor, pontosan meg nem határozható időtől tart a XIV. század elejéig; az emlékek ujjur írásosak;

2. középső kor, a XIV. század elejétől a XVI. sz. második feléig tart; az emlékek ujjur írásosak;

3. átmeneti kor, a XVI. sz. vége és a XVII. sz. eleje; az emlékek ujjur és mongol írásosak, vagy még itt-ott tiszta ujjur betűkkel keveredik a mongol írás.

II. Új írott nyelv: 4. új kor, a XVI. sz. végétől napjainkig, ezt a mongol nyelvet klasszikusnak is szokás nevezni; használatos a mongol, és a mandzsu és az ú. n. galik írás.

Ez utóbbihoz sorakoztatja VLADIMIRCOV még az oirat (kalmük) és a mandzsu írást is, mint a mongol írás leszármazottjait.

Az írott nyelv emlékei a következők.

Régi kor. 1. Az ú. n. Dzsingsisz-köve a XIII. sz. első felének közepéről. 2. Güyük pecsétje 1246-i perzsa nyelvű levelén. 3. Saif-ad-Din emlék, 1262. 4. Argun levele Szép Fülöphöz 1289. 5. Argun levele 1290-ból (kiadatlan). 6. Argun jegyzéke 1291-ből (kiadatlan). 7. Gazan levele, 1302 (kiadatlan). 8. Öljeitü levele Szép Fülöphöz, 1305. 9. Muhammad Baḡši verse, 1324 (kiadatlan). 10. Toktoga, Özbek, Abdulla 3 ezüst pai-tse-ja. 11. Egy pekingi kerek bronz pai-tse ismeretlen időből (kiadatlan).

Középső kor. 12. Aruy yün-nan-i wang sziklafelirata. 1340 (kiadatlan). 13. PELLIOU-féle sziklafelirat Kan-szu-ból, 1326 (kiadatlan). 14. PELLIOU-féle tun-huang-i mongol fragmentumok (kiadatlanok). 15. Tunhuangi felirat, 1323. 16. Porosz expedíciók keletturkesztáni levelei, 1326 és 1398. 17. KOZLOV-féle emlékek és töredékek Chara-chotoból (kiadatlanok). 18. KROTKOV-féle emlékek Keletturkesztánból (kiadatlanok). 19. Japán expedíció buddhista fragmentumai Keletturkesztánból (csak a facsimile jelent meg). 20. Feliratok Erdeni-juból (Karakorum). 21. MALOV-féle buddhista sūtra címkéje, (kiadatlan). 22. *Bodhicaryāvatāra* mongol fordítása Čhos-kyi 'od-zertől, a XIV. sz. elejéről; csak új kéziratban és egy xylographiában maradt fenn. 23. *Burqan baysi-yin arban qoyar jokiyangyui*, buddhista mű; Šes-rab seň-ge-féle fordítása XVIII. sz.-i másolatban maradt fenn (kiadatlan). 24. *Subhāṣitaratnanidhi* mongol fordítása Sa-skya paṇḍitától, XVII. sz.-i másolatban maradt fenn (kiadatlan). 25. *Pañcarakṣā* fordítása Šes-rab seň-getől (kiadatlan). 26. *Thar-pa čhen po* fordítása (kiadatlan). 27. Őljei temür khán levele, 1408. 28. Az 1413-i POZDNEEV- és POPOV-féle emlékek. 29. A tumut Altan khán okmánya.

Átmeneti kor. 30. *Thar gyan* Sandan sengge-féle fordítása (kiadatlan). 31. *Molon toyin* (kiadatlan). 32. *Mañjuśrīmāsamgiti* fordítása, xylographia (kiadatlan). 33. A mongol Kanjur legtöbb kötete. 34. Számos, különféle tárgyú kézirat, pl. Sanang Sečené. 35. Pekingi xylographiák, melyek XIV. sz.-i és XVII. sz. elejéről való fordításokról készültek. 36. Töredékes mongol kéziratok, melyeket MALOV a sarö-yöguroktól hozott (kiadatlanok). 37. Feliratok: a) Čayan bayising, b) Čoy-tu tayiji, c) Keseg bayising, d) Čayan suburyan, e) Sam-yön-do, f) Chul-khrims toyin.

Ebből az egészen rövid felsorolásból is láthatjuk, hogy nem egy-két izolált, kétes értékű nyelvemlékkel állunk szemben a XIII-tól a XVII. sz.-ig terjedő időből, hanem számánál és sokszor terjedelménél fogva is jelentős emlékek ez, amely nélkül a mongol nyelvtörténet egyszerűen nem képzelhető el. Az emlékek jórésze, sajnos még kiadatlan (a kiadottak feldolgozása sem mindig kifogástalan), az eredetijök nehezen hozzáférhető. Éppen ezért különös nagy gondot fordítottam mongóliai utazásom alatt az ilyen nyelvemlék-szerű kéziratok megszerzésére, s ma már megvan a MTAkad. könyvtárában a fenti jegyzékből a 9, 24, 25, 26, 31 sz., valamint a 35 sz. alá sorolható több mű, továbbá több kisebb kézirat, melyet VLADIMIROV nem említ jegyzékében.

Mindezen nyelvemlékeknek közös sajátága az, hogy ujjur, vagy mongol írással készültek: tehát alapjában véve ugyanazzal az írással. Tökéletesen helyes úton jár VLADIMIROV, mikor ennek a mongol-ujgur írásos mongol nyelvnek, más szóval e nemzetivé lett írással lejegyzett *trott mongol* nyelvnek synchronikus vagy diachronikus képenek lerögzítésekor teljesen figyelmen kívül hagyja mindazt, ami *nem mongol* írásos

szöveg. Mondanunk sem kell, hogy az ujjur-mongol írás is, mint minden kölcsönzött írás, csak tökéletlenül tudta visszaadni a mongol nyelv hangrendszerét, hogy egyebet ne említsünk, a XIII—XIV sz.-i szókezdő, akkor még ejtett, ma már elnémult *h*-t képtelen volt jelölni. (Ennek érdekes párhuzamos példája, hogy ugyanabból a korból való ujjur írásos ujjur nyelvű szövegekben az arab nevek szókezdő *h*-ja is hiányzik). Kétségtelen, hogy a XIII—XIV. században nem jegyezte pontosan a mongol kiejtést ez az írás, csak gondoljunk a legkiáltóbb ujjur átvételekre a helyesírásban, mint pl. *ingri*, *kkir*, *bodistv* etc. Ha tehát itt vakon ragaszkodnánk valaki ezeknek a szövegeknek a betűjéhez, akkor nyelvtörténeti vizsgálódásai során hangtörténet helyett betűtörténetet találna írni. Az ujjur-mongol írásos nyelvemlékeknek két főbenjáró gyengéje van, amivel nyelvtörténeti kutatásoknak feltétlenül számolniuk kell: 1° ez az írás tökéletlenül jelöli és jelölte a mongol kiejtést, 2° az ujjuroktól átvett írás az ujjur közvetítés során nagyszámú ujjur elemet hozott a mongol szókincsbe, helyesírásba.

Már most a legtermészetesebb gondolat az volna, hogy a fenti hibákat egykorú más írásos mongol emlékekkel összevetve korrigálni próbálnánk. Nos hát ezeket az egyéb, nem mongol-ujjur betűs nyelvemlékeket VLADIMIROV egészen sajtáságosan ítéli meg. Szerinte a legrégibb időktől fogva, a beszélt nyelvtől teljesen elvonatkoztatott, légtelen térben mozgó valami az *írott* v. *irodalmi mongol nyelv*, amellyel össze nem hasonlítható mongol nyelvemlékeink nem mongol írásos csoportja, még pedig azzal a meglepő indokolással, hogy azok — nyelvjárások emlékei. S nem kiméli itt még a 'phags-pa írásos emlékeket sem, ez az írás pedig nemcsak az egykorú kínai feljegyzések szerint mongol „nemzeti írás“, hanem valóban a mongolok is annak érezhették, mert Kubilai alatt minden mongol iskolában is annak a szerepében tanították.

Sajtáságos, hogy míg VLADIMIROV oly részletességgel s gonddal számol be az írott v. irodalmi mongol nyelvemlékeiről, két-három soros feliratokat sem hagyna ki jegyzékéből, addig a többi, mint „nyelvjárások emlékeit“, meglehetősen sommás úton intézi el (43—44). Hangsúlyoznom kell, hogy nyelvtörténeti szempontból ennek a mostohán kezelt csoportnak a jelentősége igen nagy, bizonyos fokig fontosabb, mint az egykorú ujjur-mongol írásos, erősen schematizált csoportja. Mivel hogy ezeknek az emlékeknek az eddigi mongol és altaji nyelvtörténeti ill. összehasonlító kutatások nem adták meg az őket fontosságuknál megillető helyet — igaz, hogy nemcsak kellően feldolgozva, de még hozzáférhetően kiadva sincsenek — már most itt vegyük számba legalább a fontosabb emlékcsoportokat.

1. 'Phags-pa írásos emlékek. Ezt az írást tudvalevőleg 'Phags-pa láma (kínai források szerint 1239—1280 élt) a tibeti írásból alkotta,

mindössze a tibeti vízszintes ductusát az ujjur hatása alatt függőlegesre változtatta; a magánhangzó-rendszere, mint PELLIOR kimutatta, a bráhmí írására vezethető vissza. Szögletes formái miatt *dörbeljin* 'négyyszögű írás'-nak is nevezik. Ezzel az írással leginkább sziklafeliratok maradtak fenn, de akadnak kisebb számban kéziratok is. LAUFER: KSz VIII, 195 köv. felsorolása ma már nem teljes, vö. orosz fordításában (*Očerki mongol'skoj literatury*) XII. l. található kiegészítést, amihez még hozzávehetjük a ma élő legnagyobb kínai filológus LO CHEN-YÜ egyik újabb kínai művében kiadott 'phags-pa írásos facsimilét. Jóformán egyetlen emléke sincs kielégítően megmagyarázva s hogy annyira idegenkednek a velük való foglalkozástól, annak főoka, talán nem tévedünk, abban van, hogy ezek két vagy többnyelvű feliratok közt szerepelnek, melyek közül az egyik mindig kínai és sinológiai képzettség nélkül nemcsak maga a felirat nem értelmezhető kifogástalanul, hanem a feliratban megörökített eseményre vonatkozó gazdag kínai nyelvű feljegyzések figyelembe vétele is lehetetlen. A négyyszögű írásos feliratok egyik legterjedelmesebbike az 1345.-i *kiü-yung kuan*-i kapun mai napig látható. A felirat ötnyelvű (szanszkrit, tibeti, mongol, ujjur, kínai, tangut), a mongol rész, mely megfejtve nincs (CHAVANNES kísérlete nem csak nem kielégítő, de még csak nem is teljes); pacskolata megvan a M. Tud. Akadémia könyvtárában.

2. Kínai átírásban fennmaradt mongol nyelvemlékek, igen terjedelmesek és igen becsesek. A nem-sinológusok ösztönszerűen idegenkednek ezektől a szövegektől, mert úgy tudják, hogy a kínai átírás „hallatlanul eltorzítja“ (KCsA. II, 253) az idegen nyelvű szavakat. Kétségtelen, hogy a Kr. sz. u. V. sz.-ig nagy nehézségekbe ütközik minden idegen nyelvi glossza visszaállítása, nem ugyan az „eltorzítás“ miatt, hanem mert eddig az ideig nem ismerjük a kínai nyelv kiejtését. A helyzet az, mintha pl. az ugor-korban már lett volna írásunk s amelyben mondjuk, a 6 ugyanazt jelentette volna, amit ma, a kiejtése pedig az akkori ugor-kori kiejtés; az ilyen írás a szó jelentését változtatlanul megőrzi, a kiejtés változásáról azonban nem adhat számot. Egy Kr. e. 1000-ból való kínai írásjegy jelentése pl. ma pontosan az, mint akkor volt, azonban semmi sem jelzi benne, hogy hogyan ejtették ki Kr. sz. táján, Kr. u. 200-ban stb. A Kr. u. V. sz.-tól kezdve megjelenő rimszótárak megváltoztatják ezt a helyzetet, ezek segítségével már rekonstruálható az erre a korra érvényes kiejtés. A bennünket érdeklő XIII—XIV. sz. pedig már éppenséggel az első világos korszaka a kínai nyelv történetének; a bennünket foglalkoztató szövegek nagyrésze meg azonfelül olyan természetű, hogy külön jelöli a szóvégi mássalhangzókat, jelöli mikor kell *l*-et olvasni, mikor *r*-et stb.

A legfontosabb szövegünk a *Mongyol-un ni'uča tobčijyan* vagy a 'Mongolok Titkos Története', befejezték 1240-ben, két pótfeljezetet csatoltak

hozzá 1242-ben. Az eredeti ujjur írásos szöveg elveszett, de ránkmaradt egy a XIV. sz. első éveiben készült másolat kínai átírásban, amelyhez egy interlinearis, itt-ott (sajnos éppen a nehéz helyeken) megrövidített, kínai fordítás is járult. A figyelmet tulajdonképpen az 1908-i kínai új kiadás terelte rá, erre pedig PELLIOU hívta fel a figyelmet, aki azóta sem szűnt meg foglalkozni vele. A Mongolok Titkos Története igen terjedelmes, 6 kínai kötetet tesz ki (megvan a MTA könyvtárában is). Az első fejezeteket POZDNEEV adta ki litografálva PALLADIUS kéziratából, de ez Oroszországon kívül mindenki számára hozzáférhetetlen maradt. Újabban HAENISCH is adott ki egy minta-fejezetet, a régi mongol nyelv nem-ismerése miatt azonban ez teljesen hasznavehetetlen és értéktelen nyelvtörténeti kutatások szempontjából. Az egész mű PELLIOU átírásában és magyarázataival most már nem sokára megjelenik.

A csak kínai írásos kínai-mongol nyelvemlék-szerű szótárak közül PELLIOU már használta a következőket: *Hua yi yi yü* a XIV. századból, a szótár épügy mint a következők tárgyi csoportok szerint van elrendezve, hozzá ugyancsak kínai átírásos mongol nyelvű, kínai fordítással kísért okmányok járnak. (Kiadatlan; megvan a MTA könyvtárában). *Yi-yü* XIV. sz. végéről (kiadatlan; megvan a MTA könyvtárában). Végül egy 1600 tájáról való archaikus kínai-mongol szójegyzék, melyet POZDNEEV minden magyarázat és átírás nélkül kiadott a *Lekcii*, III. kötetében. Még két másik meglévő, de eddig nem használt kínai-mongol szótárról említést teszek a mongoliai utazásaimról szóló *Rapport préliminaire*-ben.

Ide kell sorolnunk kínai történeti munkák, okmányok, feliratok stb. nagyszámú mongol nyelvi glosszáit is a XIII—XIV. sz.-ból; ezek összegyűjtésére eddig még kísérlet sem történt.

3. Arab-perzsa írásos mongol nyelvemlékek közül eddig ismeretek, tegyük hozzá mindjárt, hogy kifogástalanul használhatók is, a következők. a) Egy ismeretlen szerző mongol-arab (400 szó), ill. mongol-perzsa (kb. 240 szó) szójegyzéke a XIII. sz.-ból melyhez törökből magyarázott személynév-jegyzék és arab fordítással kísért mongol mondatok járnak; kiadta N. POPPE. Ugyane kézirat első, nagyobbik része a HOUTSMA által kiadott kipcak-török szótárat tartalmazza. b) IBN MUHANNĀ (XIV. sz.) mongol-arab szótára, kiadta P. M. MELIORANSKIJ 1903-ban, újra megjelent egy jobb kéziratának a lenyomata Konstantinápolyban 1924-ben. c) RAŠID'UD-DĪN, JUWAINĪ s más perzsa írók glosszái, nincsenek összegyűjtve. d) HAMDULLĀH QAZWĪNĪ (XIV. sz.) jegyzéke a mongol (és török) állatnevekről. e) EVLIJA ĆELEBI ugyanilyen tárgyú szójegyzéke a dagesztáni *kaitak* népre vonatkoztatva; valószínűleg a QazwĪnĪből van átvéve. Mindkét szójegyzéket többszörösen kiadták, illetőleg magyarázták.

4. Egyéb írásos emlékek közül megemlítjük: a) KIRAKOS örmény író szójegyzéke a XIII. sz.-ból (HOWORTH, BROSSET, PATKANOV); b) egy névtelen georgiai történetíró megjegyzései a mongol nyelvről (VLADIMIROV)

a XIV. sz.-ból; c) XIII—XIV utazók latin stb. nyelvű útleírásainak mongol glosszái.

Tehát semmi okunk sincs mongol nyelvemlékek hiányáról panaszkodni. Annál különösebb volna, ha a következő altaji nyelvhasználati kutatásokban ezeket annyira figyelmen kívül hagynánk, mint az eddig történt. Mert az egyes nyelvjárások elégtelen ismerete mellett éppen ezeknek az emlékeknek az elhanyagolása eredményezte azt, hogy az altaji nyelvek összetartozására vonatkozó kutatások két évtizede zátonyra jutottak. Hiába látszik evidensnek a török, a mongol és a mandzsutunguz nyelveknek egy ú. n. altaji ősnyelvből való leszármazása, máig sincs tudományosan bizonyítva. Bennünket ez a kérdés most természetesen csak a mongol szempontjából érdekelhet. És itt rá kell mutatnunk, hogy a most meginduló új kutatások első nagy eredményei éppen a mongol nyelvemlékeknek, azoknak is második, VLADIMIROV által oly mostohán kezelt csoportjának köszönhető. Mert ezeknek a 'phags-pa, kínai, arab-perzsa írásos emlékeknek az alapján sikerült PELLIOT-nak az altaji nyelvek egy igen fontos törvényét szentesítenie: a XIII—XIV. sz.-i mongol nyelvből mintegy 100 kimutatható esetben mai magánhangzós szókezdő előtt szókezdő *h*-t találunk, amelynek a tunguz nyelvekben szókezdő *p*-, a mandzsuban *f*-, a mandzsú ősenek a dzsürcsinek XII. sz.-i emlékeiben *p*-, XV. sz.-i emlékeiben *f*- felel meg, a török nyelvekben, épúgy mint a mongol nyelvekben ez a szókezdő elenyészett.

Ennek a nagyjelentőségű törvénynek a révén, amit persze más érvek is támogatnak, valószínű többek közt az is, hogy a mongol legközelebbi rokona aligha a török, mint a mongol nagyszámú török kölcsönszava alapján eddig hitték, hanem a mandzsutunguz nyelvcsoporthoz; e tétel másként úgy is fogalmazható, hogy a mongol-mandzsutunguz együttélés a töröknek az altaji egységből való kiválása után még jóideig tartott. E nézet felé hajlik, tudjuk, SAUVAGEOT is. VLADIMIROV is szentel pár oldalt könyvében a mongol és az altaji nyelvrokonság kérdésének (44—47); még a régi RAMSTEDT-féle felfogást eleveníti fel, t. i. az altaji ősnyelvből fejlődött volna egy köztörök-mongol és egy köztunguz ág.

Az altaji ill. uráaltaji rokonság megoldására való törekvés indította el e kérdésben a nyelvemlékek kutatása mellett csakugyan a legfontosabb feladat megvalósítását, a mai mongol nyelvek és dialektusok vizsgálatát. Ezzel a kimondott céllal küldték RAMSTEDTET 1898-ban Urgába, hogy a török mellett olyannyira elhanyagolt és ismeretlen mongol és tunguz nyelvek közül legalább az egyiknek, a mongolnak alapos ismertetésével és feldolgozásával megtegye az első komoly lépést ezen az úton (vö. Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen, MSFOu XIX, előszó, V. l.). S valóban, RAMSTEDT három éves mon-

góliai tartózkodásának gyümölcse: a modern mongol dialektológia megalapítása s egész sora a nivós monografiáknak. Főterrénuma érthetően az urgai chalcha nyelvjárás lett. S itt most különösen két munkáját emelem ki: Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch verglichen (JSFOu XXI, 2) és a fentebb említett műve a chalcha ige-ragozásról. Az első mű elődje s kiinduló pontja VLADIMIRCOV itt tárgyalt nagy munkájának, az utóbbit pedig nagy mértékben befolyásolta POPPE chalcha-mongol nyelvi kézikönyvét.

VLADIMIRCOV összehasonlító nyelvtana alapos munka, az eddigiekénél jóval nagyobb részletességgel tárgyalja az írott mongol és hozzáviszonyítva a chalcha nyelvjárás csaknem minden felmerülhető fonetikai és legtöbb hangtörténeti kérdését; példái közt lépten-nyomon találkozunk a nyelvemlékek és a rokon török és mandzsu-tunguz nyelv adataival. Hosszú ideig nélkülözhetetlen forrásmunkánk marad mindazon kérdésekben, amelyek csak benne felmerülnek. A munkára két általános természetű megjegyzést teszünk. Az egyik az kifogás az ellen, hogy adatai, pl. a régi mongol nyelveiek, forrásai soha sincsenek megjelölve, ez pedig több mint szépséghiba ott, ahol pl. *hapax legomenon*-nal állunk szemben. A másik a chalcha nyelvjárás és az írott mongol nyelv viszonyára vonatkozik; itt nyomatékosan rá kívánunk mutatni arra, hogy VLADIMIRCOV jóformán az első, aki eléggé nem dicsérhető módon megcáfolja azt a babonát, hogy az írott v. irodalmi mongolhoz a chalcha nyelvjárás áll a legközelebb, s annak mintegy mai folytatása. Ez a felfogás érvényesült az írott mongol latin betűs átírásban is, ahol a chalcha nyelvjárás szerinti kiejtést vették normának; így olvastak pl. *cayan* (fehér)-t, *cai* (tea)-t, KOWALEWSKI, RAMSTEDT és mások *čayan*, *čai* stb. helyett, jóllehet az első chalcha sajtáság, az utóbbi viszont a legtöbb dialektusban úgy hangzik és szókezdő *č*-t ismernek a XIII—XIV. sz.-i kínai stb. átírásos emlékek is, amelyek pedig különbséget tesznek *c* és *č* között.

A mongol írásos szöveg latin betűs átírása mai napig nem egységes, épúgy mint a töröké, tibetié stb., igaz, hogy itt speciális problémák nehezítik meg a kérdést. Maga VLADIMIRCOV is többféle átírási rendszert használt tudományos pályája alatt, míg eljutott az utolsóhoz, amelyet aztán már tudományos érvekkel is igyekezett támogatni. Az egyik pl. az *ö* ~ *ü* és *o* ~ *u* ingadozása. A mongol írásban a négy hangot két betű jelöli; már most VLADIMIRCOV *ö*-t, ill. *o*-t olvas mindenütt, ahol a chalchában, kalmükben megmaradt ez a hang ill. a reflexe (*ö*-ből *ü* lett, *ü*-ből *u*), ezekben az esetekben a nyelvemlékek (kínai, 'phags-pa írásban, ez utóbbi pláne *ö*, *öt* és *ü*-t ismer) szintén *ö*-t, ill. *o*-t mutatnak és végül ugyanakkor, ha a szó a törökből is kimutatható, és szintén *ö*-, ill. *o*-val hangzik a szó, pl. ír. mo. *kögerge*, *kögürge* 'híd', chalcha *χörgə*, *χörəg* ∞ ujj. *köprüg*, oszm. *köprü* id.; *köke* 'kék' stb. Érdekes

tendenciát mutat a török magánhangzórendszer felé VLADIMIRCOV magyarizációs kísérlete a második, harmadik stb. szótagban előforduló *o* és *ö* hangokat illetőleg; *o*-t és *ö*-t csak akkor fogad el nem-első szótagban, ha az *a*-val és *e*-vel váltakozik, illetőleg azokból fejlődött. A *mongyol*-ban is csak úgy fogadja el a második szótag *o*-ját, hogy a nyelvemlékekből ugyan ki nem mutatható, de XIII. sz.-i utazóknál előforduló alakok alapján **mongyal*-ból indul ki. Elvileg mindez igen szép, de a gyakorlatban mindig akadhat ír. mong. szó, amely nem mutatható ki sem a kalmükből, amely az *ö*-t és *o*-t megőrizte és aminek tanuságára VLADIMIRCOV különösen sokat ad, sem más egyéb forrásból, idővel azonban a nyelvemlékek közül előkerülhet *ö*-vel v. *o*-val. Szükség volna legalább is egy jegyzékre, ahol össze volnának állítva azok az esetek, amelyekben nem *u*-t és *ü*-t, de *o*-t és *ö*-t kellene olvasni. Az az egy bizonyos, hogy KOWALEWSKI szótárában jelzett kiejtés ezen a téren többé nem irányadó.

Van azonban néhány következtetés VLADIMIRCOV átírásában, amit nem fogadhatunk el. 1. *χ*-t ír akkor, amikor a palatális sorban megtartja a régibb *k*-t; de kétségtelen, hogy a mai *χ* (^k*χ*) régibb *k*(*q*)-ra megy vissza, török megfelelői máig így hangzanak, viszont a veláris sorban a *k* a legtöbb dialektusban, beleértve a chalchát is, *χ*-nak, v. *k*-nak hangzik. 2. Felesleges különbséget tenni *l* és *l* között, amikor ilyen különbséget az írás nem ismer. 3. A *čayān*, *gegēn*-féle átírásban a második szótag hosszú magánhangzóját nemcsak az írás nem jelöli, de a kiejtés sem ismeri, megléte csak nyelvtörténeti kikövetkeztetés. Ilyet jelölni kár egy konvencionális átírásban, ahol az egyetlen cél az, hogy a mongol betűket bizonyos, következetes elv szerint áttegyük latin írásra. Az ideális az volna, hogy minden egyes mongol betűnek egy egyszerű (tehát nem *dž*-féle összetett) betű feleljen meg az átírásban. Más kérdés a népnyelvi szövegek lejegyzése, ahol már meglehetősen általánosan elfogadott fonetikai átírási rendszerrel (FUF, RAMSTEDT) rendelkezünk.

Mondottuk, hogy a chalcha nyelvjárás és az írott mongol között nem beszélhetünk olyan szoros történeti összefüggésről, mint régebben tanították. Mégis van egy másik körülmény, amely a kettő egybevetését a legnagyobb mértékben indokolttá teszi. A chalcha nyelvet ma 600.000 ember beszéli, ami mongol dialektusok közt magában véve nagy szám, igazi jelentősége mégis abban van, hogy a régi Külső Mongoliából alakult szovjet Mongol Népköztársaságnak most hivatalos nyelve, amelyet iskolák, hivatalok, katonaság használatára is kénytelenek idomítani; ennek természetes következménye, hogy a tekintélye a többi mongol nyelvjárással szemben felettébb megnövekedett. A hivatalos iratok, okmányok nyelvül, a készen kínálkozó írott v. irodalmi mongol nyelvet fogadták el. A kettő viszonya nagyjából az lenne, mint

az angol helyesírásé és a kiejtésé, nagyobb baj, hogy ezen túlmenően eltérés mutatkozik az alaktan és a szókincs terén is. Kétségtelen, hogy ez az eltérés chalcha elemek betódulásával idővel majd kiegyenlítődik; a folyamat már is megkezdődött.

VLADIMIROV főbb eredményei alapján chalcha nyelvjárás és az írott mongol nyelv összehasonlító hangtanának a következőképpen alakul.

Az írott mong. magánhangzói ezek: *a, o, u, e, ö, ü, i*. VLAD. beszél még veláris *ï*-ről is a régi mongolban, ez azonban nincs bizonyítva, mert a régi *-qi-* írásmód a mai *ki-*vel szemben lehet ujurizmus és mi sem igazolja, hogy a *qi-t* *qï*-nak kell olvasni. Megjegyezzük ezzel szemben, hogy VLAD. itt hallgat az *ö* (*ö* és *ü* közt) és az *é* (zárt *e*) hangokról, melyeket külön betű jelöl a 'phags-pa írásban. Az ír. m. szegény magánhangzó sorának a következő kép felel meg a chalcha nyelvjárásban: *a, ā, á, o, ō, u, ū, áé, òé, uí, e, ē, é, ó, ô, u, ū, ō, uí, i, ī, ā* (Rövidség céljából a következőkben az írott v. irodalmi mongolt mo.-val rövidítjük.)

Mo. *a*-nak a chalchában megfelel *a*, ha az utána következő szótagban *i* van, *á*-vé lesz. Bizonyos esetekben az első, hangsúlyos szótagban a mo. *a* váltakozik *i*-vel ($\leftarrow i$): *alqum* 'lépés', *ilqum*, *aryamji* 'árkány' \sim *iryamji*. Ezt a speciális mongolizmust VLAD. egy altaji ősnyelvi **iā* \sim **ia*-ból vezeti le s szerinte fejleményei a köztörökben *a*, jakutban *ā*, csuvasban *u* (nem mondja, hogy ez **a*-ra megy vissza), mandzsuban *iya* ($\circ ja$). Legbiztosabb példái: mo. *čilayun* (\leftarrow **tila(-)yun*) 'kő' \sim türk, ujur, oszm. csag. etc. *taš*, csuvas *šul*, jakut *tās*; mo. **šira* \rightarrow *šira* 'sárga' \sim ujur *sariy*, kún, oszm. etc. *sarī* 'sárga', csuvas *šyṛə* 'fehér'. Ez a kérdés az ú. n. bolgáros hangváltozások szempontjából rendkívül fontos; már GOMBOCZ ZOLTÁN és NÉMETH GYULA is érintették. A nyugati chalchában az *a* \sim *o*-val váltakozik néha, pl. mo. *yabu-* 'menni' \sim ny. chalcha *yaw-*, *yow-*, hasonló váltakozást a nyelvemlékekből is kimutathatunk. A régi mo.-ban ujur helyesírás hatása alatt az *a* jelöletlen marad: *tngsuy* \leftarrow *tangsuy* 'csoda', *jarly* \leftarrow *jarliy* 'parancs'.

Mo. *e*-nek megfelel a chalchában *e, é, ö*. A mo. *e* néha *i*-vel váltakozik: *el* \sim *il* 'nép'. Ezt a váltakozást VLAD. összekapcsolja a 'phags-pa írás *é*-jével és a törökből a jensiszeji rovásírás *é*-jével. Az *e* \sim *ö*-vel váltakozik egyes esetekben a mo.-ban, pl.: mo. *edür* 'nap', régi mo. *ödür*, ír. oirat (kalmük) *ödür*, mogul *üdür*, bait *ödṛ*, chalcha *ōddar*, gorlos *ōdür*.

Mo. *o* \sim chalcha *o*; ha a második szótagban *i* következik: *o*, pl. mo. *morin* 'ló' \sim chalcha *morī*. Mo. *u* \sim chalcha *u* (*u*). Mo. *ö, ü* \sim chalcha *ó, u*, a rokon nyelvekben hasonlóképpen alakulnak ezek a megfelelők. A nyelvemlékek *mongka, жүг* stb.-féle alakjaiból arra következtet, hogy ezek a ma *möngke* 'örök', *жүг* 'oldal'-nak írt szavak már a XIII—XIV. sz.-ban *ó*-val, ill. *u*-vel hangzottak, épügy mint ma.

Mo. $i \sim$ chalcha i . A rokon nyelvek (türk, ujur) i -jának is i felel meg. A mai mo.-ban mutatkozó $i \sim u$ váltakozás VLAD. magyarázata szerint régebbi i -ből magyarázható: mo. *yuryul* 'fácán', oszm. *qırqawul* id. Török i -nek megfelelhet mo. $ü$: régi mo. *ünigen*, mo. *üniye* 'tehén', chalcha *un'e*, alar (*i*)*n'en*, \sim tör. *inäk*. A ma élő nyelvjáráásokban sehol sem maradt meg az i . Az első szótag i -je a chalchában épúgy mint a legtöbb dialektusban csak ritkán marad meg. A kép a következően alakul; i a előtt \succ chal. *iä*, a , szóelején *jä*, *ja*: mo. *imagan* 'kecske' \sim ch. *jamä*; i e előtt \succ ch. *ié*, e ; i u előtt \succ *iu*, u ; i $ü$ előtt \succ u , *iu*. A nagyszámú kivételeket VLAD. csaknem mind felsorolja. Ily módon a mo. i -nek megfelelhet i , *iä*, a , *iu*, u , o , *jä*, *ja*, *ié*, e , *iu*, u , $ö$, $é$ a chalchában.

Igen terjedelmes példaanyagból bizonyítja, kivételek s azok kivételeinek külön felsorolásával, a chalcha hosszú magánhangzók és diftongusok alakulását a mo.-hoz viszonyítva. A chalcha \bar{a} -nak megfelelhet \leftarrow mo. *aya*, *u \bar{a}* (ragokban), *iya*, *iya*, *iba*, \bar{a} , *ayi*, *uwa*; chalcha \bar{o} \leftarrow mo. *oya*, *u \bar{a}* , *uba*, *uwa*, *oyu*, *ou*, \bar{a} , *al*- (ritkán), *iya* (ha előtte az első szótagban o van); chalcha u \leftarrow mo. *ayu*, *uyu*, *iyu*, au , *ou*, \bar{u} , *al* (ritkán), *uyi*, *üi*, uu ; chalcha \bar{e} \leftarrow mo. *ege*, *ebe*, *üge* (ragban), *ige*, *iye*, *eye*, *eme*, \bar{e} , *eyi*; chalcha \bar{n} \leftarrow mo. *öge*, *üge*, \bar{e} , *ege*, (ha előtte az első szótagban \bar{o} áll), *ige*, *iye*; chalcha \bar{u} \leftarrow mo. *egü*, *ügü*, *ögü*, *igü*, *ümü*, *eü*, $\bar{ü}$, \bar{u} , \bar{u} ; chalcha \bar{i} \leftarrow mo. *igi*, *i \bar{y} i*, *i \bar{i}* , *eyi*, \bar{e} , \bar{u} , \bar{u} , *üyi* *ey* (ritkán) *ayu* (a *yayuma* szóban); chalcha \bar{a} \leftarrow mo. \bar{a} , \bar{e} , *üge*, \bar{a} , \bar{e} . A chalcha diftongusok viszonya a mo.-hoz a következő: chalcha $\bar{a}\bar{e}$ \leftarrow mo. *ayi*, \bar{a} ; chalcha $\bar{u}\bar{i}$ \leftarrow mo. *uyi*, \bar{u} ; chalcha $\bar{o}\bar{e}$ \leftarrow mo. *oyi*, \bar{a} , \bar{u} , \bar{e} , \bar{o} ; chalcha $\bar{u}\bar{i}$ \leftarrow mo. *üyi*, \bar{u} ; chal. \bar{a} \leftarrow mo. *iya*, *iya*, chal. \bar{e} \leftarrow mo. *ige*, *iye*, chal. \bar{o} \leftarrow mo. *iya*, *iya* (o után), chal. \bar{u} \leftarrow mo. *iyu*, chal. \bar{n} \leftarrow mo. *ige*, *iye* (\bar{o} után), chal. \bar{u} \leftarrow mo. *uwa*.

A mo. nem hosszú, nem első szótagban előforduló magánhangzók-nak a chalchában ú.n. 'tökéletlenül képzett' rövid magánhangzók felelnek meg. Néhány szót találunk a magánhangzók el- és kiejtéséről stb. is. Az *apokope* igen közönséges a chalchában: chal. *sar* 'hónap, hold' \leftarrow mo. *sara*, van rá néhány példa az újabb mo.-ból is: *iniyed* 'nevetés' ∞ *iniyedün*. *Synkope*: chalcha *ur \bar{d} v* \leftarrow mo. *urida* 'azelőtt, régen'. *Metathesis*: chalcha *tér \bar{e} s* ∞ mo. *terge* 'kocsi'. *Epenthesis*: chalcha *oll \bar{v}* \leftarrow mo. *ol* 'elni', chalcha *çux \bar{a} dat* 'gyerekeknek (dat.)' ∞ mo. *keuked-tü*. *Paragoge*: chalcha *ball \bar{v}* \succ mo. *bal* 'méz'.

A mássalhangzóknak sokkal kisebb hely jut VLAD. könyvében. Mo. m -nek (\leftarrow m , \bar{n} , b) megfelel chalcha m , n , y ; mo. n (\leftarrow n , l , \bar{n}), ng \leftarrow chalcha n , y , m , c . Az r , l -nél kitér a rhotacizmusra és a lambdacizmusra (217. és 223. §); az első esetben világosan r -ből indul ki, a másodikban, ezt a kérdést nem feszegeti, de egyéb munkáiból kitűnik, hogy \bar{o} is a RAMSTEDT-félc nézetet vallja teljesen t. i. a csuvas $r \infty$ mongol

r (önálló mandzsu rhotacizmusra példát nem igen tudnék mondani) ∞ köztörök z esetében a kiinduló pont r volna, míg csuvas l , mongol l ∞ köztörök \check{s} esetében l' -ből kellene kiindulni. Ezt a nézetet vallja nemcsak VLADIMIRCOV, de POPPE, RÄSÄNEN, KAI DONNER is. Az ellenkező nézetnek ($z > r$, $\check{s} > l$) tudtommal csak nálunk vannak védelmezői: GOMBOCZ ZOLTÁN és NÉMETH GYULA. RAMSTEDT egyik főbizonyítéka egy kínai feljegyzésben ránkmaradt mondat "auf hobisch", amelyet SHIRATORI munkájából ismert, de aminek interpretálása legalább is merész.

A mo. y -nek, mely $*\gamma$ -re, $*w$ -re vagy $*\tilde{n}$ -re mehet vissza a chalchában megfelel j vagy néha n , pl. mo. *ülci*, *nüli* 'meleg, hőség' ∞ chalcha *ilt²*, bait *nüč*. Mo. s , \check{s} ∞ chalcha s , \check{s} , *dž*, *tš*. Mo. q , k ∞ χ , $^k\chi$, g ; mo. γ , g ∞ chalcha r , g , k , χ (f), g . Mo. \check{c} , $\check{c}i$ $<$ $*ti$ ∞ chalcha *tš*, *ts*, *dž*, *dz*; mo. j , $<$ y , ji $<$ $*di$, ∞ *dž*, *dž*, *dz*, *dz*. Mo. b ∞ chalcha B , b , w , w , m , p , Mo. p ∞ chalcha p' , Mo. t ∞ chalcha t' , D , mo d . ∞ chalcha D , t .

Hangsúlyozni kell, hogy a példatár különösen tanulságos az altaji nyelvhasonlítás szempontjából, mert mindenütt gazdag anyagot találunk a török és tunguz hangmegfelelésekhez. Hasonlításai legtöbbször elfogadhatók, nagyrésze már könyvről-könyvre vándorolt, még nagyobb része itt lát először napvilágot. Egyre azonban mindig ügyelni kell: az összehasonlított szavak nem mindig az altaji nyelvrokonság bizonyítékai; számos példát mutathatnék arra, hogy pl. a mongol kölesön szó a törökből, a mandzsu viszont átvétel a mongolból. Azonban kétségtelen, hogy aki az altaji nyelvek összehasonlító szótárának egyszer majd nekifog, annak VLADIMIRCOV könyve valóságos kincseshánya lesz, ha bánni tud vele.

A könyvet az előforduló chalcha szavak és ragok indexe teszi kezelhetőbbé, nagy kár, hogy az összehasonlító nyelvtan másik fontos tényezőjének, az írott mongolnak az anyaga nincs indexbe foglalva.

RAMSTEDT és VLADIMIRCOV munkái után a mongol irodalmi és a chalcha nyelvjárás hangtanát most már oly mértékben ismerjük, hogy az, legalább is a mongol és mandzsu-tunguz nyelvcsaládon belül, egyedülálló. Sajnos, távolról sem, mondhatjuk ezt az alaktanról és a mondatтанról. Eddig csak sovány leíró munkák egy-két fejezete szól a mongol nyelvtan e két fontos kérdéséről.

Annál nagyobb örömmel üdvözljük POPPE leíró chalcha nyelvkönyvét, mely ugyan gyakorlati célra készült: a chalcha nyelvet akarja megtanítani úgy amint azt Urgában beszélik, mégis oly becses anyagot tartalmaz a chalcha alak- és mondatтанról, hogy erre vonatkozólag jó ideig az ő könyve marad a legmegbízhatóbb és legteljesebb forrásunk. Gyakorlati céljának megfelelően progresszív leckékben tárgyalja anyagát, a nyelvtani részt mindig példamondatok egészítik ki a hozzávaló szójegyzékkel (a könyv végén még egy általános mongol-

orosz szójegyzéket találunk), a mongol példamondatokat követő orosz fordítás magántanulásra is alkalmassá teszi az ügyes elrendezésű kézikönyvet. Pedagógiai szempontból csakugyan helyes volt a mongol helyesírás ill. az írott mo. figyelmen kívül hagyása; ez magyarázza a pontatlanabb átírást is. A tudományos igényeket van hivatva kielégíteni a könyv végén levő két index: a ragokról (157—8) és a leíró nyelvtan tárgyalt kérdéseiről (159—163) hivatkozással a megfelelő paragrafusokra.

A hangtántól most teljesen eltekinthetünk, az alaktanra vonatkozó főbb eredményeiről talán nem lesz felesleges pár szót szólni.

Alaktan. A chalchában leggyakrabban használatos képzők. Névszóból névszó: $-x\gamma\gamma$, $-x\epsilon\gamma$, kicsinyítő; $\dot{s}ik$ 'olyan mint —'; $-x\eta$ valamihez tartozást, viszonyt fejez ki: *odo* 'most' ∞ *ođoxi* 'mostani', ragos alakhoz is járul: *ger* 'ház', *gertaxi* 'házban levő', genitivus után: *xānā* 'kháné' ∞ *xānāxi* 'kháni, kh.-hoz tartozó'; $-či$ vmivel foglalkozót jelent: *tōmr* 'vas' ∞ *tōmrči* 'kovács'; $-tē$ 'valamije van': *morɨ* 'ló', *morɨtē* 'lovas, lóval, akinek lova van', néha a. m. 'vmiben levő': *šiltē arxi* 'az üvegben levő pálinka'; $-t\omega\gamma$, $-t\epsilon\gamma$, gyűjtőnév k.: *amɨ* 'élet' ∞ *amɨt\omega\gamma*, 'élők'; $-tē$ a tőszámnevekhez járulva életkort fejez ki: *dołotē* 'hét éves'; $-gčɨn$ 'és $\dot{s}in$ nöstény állatok színét jelentő melléknevekben: *xarogčɨn ün'iz* 'fekete tehen'. Igéből névszó: $-mv$, $-m$ nomen descriptionis képzője: *ge* 'mondani' ∞ *gemə* 'olyan, hogy mondani lehet'; $-mār$, $-mēr$, $-mar$, $-mər$, $-mor$ nomen agendi: *alv-* \rightarrow *alvmər* 'megölendő, megölhető'; $-mal$, $-məl$ nomen exacti: *bičɨ-* 'írni' \rightarrow *bičɨməl* 'írott'; $-mxi$, mxi nomen cupiditatis: *ar-* 'félni' \rightarrow *amxar* 'félénk'; $-štē$ nomen possibilitatis: *ido-* 'enni' \rightarrow *idoštē* 'ehető'; $-l$ nomen actionis: *alv-* 'megölni' \rightarrow *alvl* 'megölés', *alvltē* 'akit meg kell ölni'; $-ātē$, $-ētē$, $-otē$, $-ōtē$ nomen status: *tawɨ-* 'tenni' \rightarrow *taw'ātē* 'az oda tett'; $-gčɨ$ nomen actoris *bičɨgčɨ* 'író', $-āčɨ$, $-ēčɨ$, $-ōčɨ$, $-ōčɨ$ id., de foglalkozást jelent inkább: *bičēčɨ* 'írnok'.

A névragozás a következő: a nom. és a casus indefinitus ragtalan; vocativus: a szóvégi magánhangzó megnyúlik, a mássalhangzóhoz illeszkedő hosszú magánhangzó járul: *nōxar* 'barát' ∞ *nōxarō* 'barátom!', *širwə* 'férfi név' (\leftarrow tib. *šes-rab*) ∞ *širwā*! Genitivus ragja a chalchában *n* után \bar{i} : *morɨn* 'ló' \rightarrow *morɨnī*, néha $\bar{ā}$ (emphatikus): *xān* \rightarrow *xānā*, egyébként \bar{y} : *gal* 'tűz' \rightarrow *galɨy*; *i*-re végződő diftongus után $-y$: *dalar* 'tenger' \rightarrow *dalarɨy*, analógiás uton (*morɨ* ∞ *morɨnī*) előfordul $-nī$ is: *oroɨ* \rightarrow *oroɨnī*. Dativus-locativus ragja $-d$ (*dv*, *do*, *də*, *du*) $-t$ (*tv*, *to*, *tə*, *tu*): *morɨn* \rightarrow *morɨndo*. Accusativus ragja rövid magánhangzó v. mássalhangzó után $-i$: *ulus* 'nép' \rightarrow *ulusig*, hosszú magánhangzó és diftongus után $-g$: *tolgoɨ* 'fő' \rightarrow *tolgoɨg*. Ablativus ragja $-ās$ (illeszkedik): *zaɨv* 'táj, part' \rightarrow *zaɨvās*; abl. comparationis: *altvās untē* 'drágább az aranynál'. Instrumentalis: mássalhangzó v. rövid magánhangzó után $-ār$ (szintén illeszkedik), hosszú magánhangzó v. diftongus után $-gār$: *zam* 'út' \rightarrow *zamār*, *bū* 'puska' \rightarrow *būgār*. Comitativus ragja $-tē$ (ir.

mo. *-luy-a*, *-lüge!*): *zamtē*. Directivus ragja *-rū* (*rū*) v. *lū* (*lū*): *zamrū*. A többes szám ragjai: *-d*, *-t*, *n* és *r* után: *χān* > *χād*; magánhangzó v. diftongus után *-s*: *noxoi* 'kutya' > *noxos*; *n*, *l* v. magánhangzó után néha *-čūt*, *-čūt*, *-čūl*, *-čūl*: *zalu* 'fiatal' > *zalučūt*; *-nvr*, *-nər*: *dū* 'öcs' > *dūnər*; mássalhangzó után leggyakrabban *-ūt*, *-ūt*: *oros* 'orosz' > *orosūt*. Néha a többesszámú alak kaphat még újabb többes ragot: *erə* 'férfi' > *erəs* > *erəsūt*. Olykor csak udvariassági formula: *lamv-nar* 'láma', megszólításban.

Birtokos személyraggal kombinált esetragok ezek. Genitivus *-iχā*, *-iγχā*, *-γχā*, dativus-locativus *-dā*, *-tā* (illeszkedik), accusativus *-ā*, (*-ē*, *-ō*, *ō*), ablativus *āsā* (ill.), instrumentalis *-ārā* (ill.), comitativus *-tēgā* (*tēgē*), directivus *-rūgā* (*-rūgē*). Az egyes és többes harmadik személy birtokos ragja *-n*: *mor* 'ló' > *morin* 'lovát, lovukat'; ezzel a személyraggal kapcsolatban a genitivus ragja *-in*, ezzel azonos az accusativus ragja, a többi eset képzése normális.

Egy-két esetben a ragos alakhoz is járulhatnak ragok, nevezetesen genitivushoz dativus: *χānā* 'kháné' > *χānād*v kb. a. m. 'a khánénál'; comitativushoz accusativus vagy instrumentalis: *talχv* 'kenyér' > *talχvtē* 'kenyérrel' > *talχvtēgi* '(valamit), kenyérrel együtt (pl. ettem)'; *talχvtēgār* '(valamivel) a kenyérrel együtt'; dativushoz ablativus ragja: *ger* 'ház' > *gertə* 'házban' (otthon) > *gertəs* 'otthonról'.

A chalchában ismert fontosabb deverbális igeeképzők a következők. Verba factitiva képzők: rövid magánhangzó után *-ül* (*-ül-*), hosszú magánh. u. *-lga* (*-lga-*), néhány rövid magánh. u. *-ā* (*-ē*, *-ō*, *ō*), *s* és *d* után *-χv* (*-χə-*), *l* és *r* után *-ga* (*-ga-*). Szenvédő igeeképző a *-gdv-* (*-gdə-*) és *-da-* (*-də-*, *-ta-*, *-tə-*). V. frequentativa-képző a *-cvgā* (*cəgē-*), v. iterativa képzője az *-l-*, v. intesiva-képző a *-či-*. Denominális igeragok: *-lv* (*-lə-*), *dū* 'hang' > *dūlv* 'énekelni'; *-da-*, *-d-*, *jixə* 'nagy' > *jixədə* 'nagyítani'; *-žv*, *bajrv* 'gazdag' > *bajvžv* 'meggazdagodni'; *-rv-*, *-r-*: *χōgšrv* 'öreg' > *χōgšvre* 'megöregedni'.

Az igerendszert POPPE teljes egészében átvette RAMSTEDTTŐL.

I. Vocativa. Imperativus, ragja nincs: *jawv* 'menj!'; a praescriptivus ragja *-ārā* (illeszkedik): *jawārā*; a praecativus ragja *-ā* (ill.), é nyomosító szó csak vagy *ta* 'ti, ön' személyes névmás járulhat hozzá: *jawā*, *jawāč*, *jawātvo*; a benedictivus ragja *-gtvγ*; *-tvγ* (ill.): *jawvgtvγ*.

II. Irrealia. A concessivus ragja *-g* vagy *-k*: *sawnk*; az optativus ragja *-āsā* (ill.): *jawāsā*; a voluntativus ragja *-i*, *-ji* v. *jā*, *-jā*: *jawvja* v. *jawāi*; a potentialis ragja *-n*, melyhez még a *bīze* járul: *jawvn bīze*.

III. Indicativa. Praesens imperfecti ragja *-n*, emphatikus hosszú magánhangzóval *-nā* (ill.): *jawvn*, *jawnā*; praesens perfecti r. *-lā*, *-lē* v. *lā*: *jawlā*; praeteritum imperfecti r. *-žv*, *-ž*, *-čv*, *-č*, emphat. *-žā*, *-čā*: *jawvž*; praeteritum perfecti r. *-w*, *-wv*, *-wə*, emphat. *-uā*: *jawvwv*, *jawvwā*; perfectum imperfecti r. *-āsvγ* (ill.): *jawvāsvγ*; plusquamperfectum

(RAMSTEDTNÉL perfectum perfecti) r. *-sunsay*, *-sənsay*: *jawwsunsay*; perfectum futuri r. *-χəsay*, *-χəsəy*: *jawwχəsay*; perfectum usus r. *-dəgsay*, *-dəgsəy*: *jawwdəgsay*. Sajátságos s eddig még alig megfigyelt jelenség, hogy a chalechában főnévhez és névszóhoz is járulhat bizonyos esetekben igeragok, pl. *-say*: *χūy* 'ember' ∞ *χūnsay* 'ember volt'; *-wol*: *bi 'én'* ∞ *būwol* 'ami engem illet', *terə* 'az' ∞ *terəwol* 'ami őt illeti'.

IV. Nomen-verba. Nomen imperfecti r. *-ā* (ill.): *jawā*; nomen imperfecti r. *-say* (ill.); *jawwsay*; nomen futuri r. *-χə* (ill.): *jawwχə*; nomen usus r. *-dək*, *-dək*: *jawwdək*; jelen idejű nomen r. *-gč* (l. feljebb).

V. Nomina verbalia, vö. előbb az igéből képzett névszókat.

VI. Converba. Converbum conditionale r. *-wol* (ill.) *jawwəwol*; conv. imperfecti r. *-ž*, *-ž*, *-č*, *-č*: *jawwž*; conv. perfecti r. *-āt* (ill.): *jawāt*. néha még *bayn* 'van' járul hozzá: *idēt bayn* 'eszik'; conv. modale r. *-y* v. *yχəy*, *-yχəy*: *jawwy*; conv. terminale r. *-tol*, *-tor* (ill.): *jawwtol*, *jawwtor*; conv. finale r. *-χā*, *-χē*, v. *-χä*: *jawwχā*; conv. successivum r. *-χlār* (ill.): *jawwχlār*; conv. prolocutivum r. *-χār*, *-χēr*: *jawwχār*; conv. contemporale r. *-msə*, *-msə*, *msār*, *-msēr*: *jawwmsə*; conv. abtemporale r. *-sār* (ill.): *jawasār*.

Segédigék gyanánt tárgyalja POPPE a *bol-* 'tétetni, történi', *ba-*, *bi-*, *a-* 'lenni' igéken kívül még a következőket: *orχ*- 'abbanhagy', *idəž* *orχ*ž 'megette', *alvž* *orχ*ž 'megölte'; *ab-* 'venni', *ōmasč* *abč* 'felöltözött'; *ög-* 'adni', *eməllaž* *ögč* 'felnyergelt'; *irə-* 'jönni', *nisč* *irəž* 'ide repült'; *oč* 'menni', *nisč* *oč*ž 'elrepült'.

'Mutató' ige az *igə-* 'igy tenni', *tegə-* 'úgy tenni', 'kérdő' ige a *jā-* 'mit tenni?'; ragozásuk szabályos, csak hiányos.

Tagadó szók *ugui*, *biši* és ritkán *es*; tiltó a *bitəgi*.

POPPE mondattani megjegyzései többnyire általánosságban mozognak, de már találunk köztük egy-egy igazgyöngyöt, amely a még megírásra váró mongol mondattannak kétségtelenül díszje lesz.

LIGETI LAJOS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Karám. A magyar pásztorélet e fontos szavát GOMBOCZ ZOLTÁN, MNy XVII: 124—125 az eddigi szláv és német megfejtési kísérletekkel szemben a török nyelvből magyarázta meg. Eszerint a karám szó a török *qorı-*, *qoru-* 'umgeben, umzäunen, beschützen' igével függ össze, illetőleg a belőle képzett, jól ismert *qora* 'Vieh-hof' -n kicsinyítő-képzős származéka. Ilyen török alak átvétele az osztyák *χuràn*, *χuràn* 'Viehhof' és a mordvin *koram* 'eingezäunter Hof'.

Az eddig ismert török szavakhoz most már hozzácsatolhatjuk az azóta kiadott Kāşyārī XI. századi adatait: (BROCKELMANN után) *qorı-* (RADLOFF, II, 254) 'umgeben, schützen', *qorıy* (R. II, 555) 'Tabubezirk, Reservatweide des Fürsten', *qoruy* (a qifĕaq dialektusban) 'Verhau' *qoruyĕi* 'Wächter'. Ide tartozik az ujjur nyelvű Oguz-monda *qorıyan* 'forteresse, lieu fortifié, camp' szava (T'oung Pao XXVII, 290) és PELLIOU szerint a jól ismert *qoryan* (sic), *quryan* id. (u. o.) is.

Kétségtelenül mongol jövevényszó az ujjur *kürıyän* (Ujjur-kinai szótár II, 28) 'tábor', a csagatáj (PAVET DE COURTEILLE) *کورن, کوران*, amelyet PELLIOUVAL *küren* mellett *güren*-nek is olvashatunk. (vö. P. példait: *gürä*, RADLOFF, II, 1453, oszm. *güren*-ről MIKLOSICH, Denkschriften d. W. A. d. W. XXXV, 113, XXXVII, 73, XXXVIII, 161, valamint a perzsa VULLERS II, 1044 *گوران guran*). Ugyanúgy mongol szóból van tovább képezve a tel. leb. *küräntek*, sór *kürändek* 'eingezäunter Platz'. Az átvett szót a klasszikus mongolban *kürıyen*-nek írják, a régi mongolban *kürıge*, *küregen* alakban találjuk meg (VLADIMIROV, Sravn. gramm. 198, 200, 201), jelentése 'enclos, clöture, palissade, mur, muraille; camp' (Kow. III, 2638b). Továbbképzett alakja *kürıyeleng* 'cour' Kow. III, 2639a. Az előbbi a chalcha nyelvjárásban *χurĕ*, *χurıĕ*-nek (= orosz *күрень*), az utóbbi *χurĕlĕ*-nek hangzik, VLAD. op. cit. 198, 200. Nagyon valószínű, hogy a mongol *kürıyen* etc. csakugyan összefügg a fenti török szócsaláddal, hiszen régóta ismeretes, hogy a törökségben is, a mongol szókinésben is élhet pl. egy mélyhangalakú szónak pontosan megfelelő magashangú párja hononim, vagy synonym jelentéssel; ebben az esetben azonban *kürıyen* az első szótagában inkább *ö*-t várnánk, ezzel szemben a mongol nyelvemlékek és a dialektusok egybehangzóan csak *ü*-t ismernek.

Voltaképen ez most csak másodrendű kérdés, mert a török szó pontos megfelelője megvan a mongolban, vö. Kow. II, 955a *qori-* 'enfermer, mettre en prison, aux arrêts; retenir, défendre, prohiber, empêcher'; főbb származékai: *qoriy* 'défense, prohibition', *qoriyul* 'enclos, endroit clos, étable à cochons, bergerie' és végül *qoriyan*, a régi mongolban *qoruya* 'lieu enfermé, cour, clôture', a chalchában ez utóbbi *xorō* 'двор, огороженное место, стан, лагерь, палата.' VLAD. Sravn. gramm. 206. A kalmükből vö. (A POZDNEEV, Kalmucko-russkij slovarj. SPbg. 1911.) *xorā* 'горница, комната', *xorjul yazar* 'запретное место, (напр. место, назначенное для кочевки хурула, облавы и пр.), *xorjul-* 'держатъ, удерживать; запрещать', *xori-* 'запирать, заключать подъ стражу; запрещать, возвращать', *xorō* 'помещение во дворъ; комната'. Ide tartozik még a mandzsu *xori-mbi* 'einschliessen, verhaften', *xorxo* 'Schrank; Umzäunung; äusserer Sarg; Schweinestall'; *xoriyan* 'Gehege' (GABELENTZ 102).

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint a karám egy török **qoran* alak átvétele lehet. A magyar szó szóvégi *m*-je szerintünk, (ha nem feltétlenül magyar fejlődés) törökből is magyarázható: 1. vagy mint denominális képző (*qora-m*), vagy pedig 2. török nyelvterületen belül jelentkező szóvégi *n* \sim *m* váltakozásból megfejthető *-m* végű alak átvételének fogható fel. Ez utóbbira például idézhetjük — a *gyom szám*, stb. csuvas-bolgáros *n* \succ *m* fejlődésre itt aligha gondolhatunk — a szintén törökből kölcsönzött *korom* szót, amely a kún, oszmánli, krimi, kazáni tatár, baskir, kirgiz (és csuvas) nyelvben szóvégi *m*-mel hangzik: *qurum* stb., viszont a szagájban, kojbálban *-n*-nel ismeretes: *qurun* (GOMBOCZ Z., BTL, 100), ugyanúgy Káşyarínál: *qurun* 'Russ', *qurunči* 'russgeschwärtzer Filz', *qurunluy* 'russig'; a turkiban (SHAW 155) *qurun* és *qurum* 'soot, the black deposit of smoke' alak él egymás mellett.

A *karámnak* ilyenképen feltehető forrása a **qoran* v. **qoram* alak szabályszerű denominális képzés, melyet ugyan sem a törökből, sem a mongolból nem ismerünk, de amely a folytonosan gyarapodó régi török és mongol szóanyagból előbb-utóbb előkerülhet.

Valószínűleg ugyanezzel az igével függ össze *Karakorum* (*Qara qorum*) neve is. Ismeretes, hogy a mongol khánok e sátoztáborát Ögödei építtette át 1235-ben kőbe és fába s fallal vetette körül, s tudjuk azt is, hogy más néven, legalább is kezdetben, *Ordu baliq* volt a neve, ami törökül 'Tábor város'-t jelent. Régóta köztudomású az is, hogy a XIII—XIV. századi nagy mongol birodalomban milyen fontos szerepet játszott a török (ujgur) nyelv a perzsa és a mongol mellett. Úgyhogy nem kell meglepődnünk azon, hogy az egykorú utazók az egyik mongol khánt török néven Mangunak emlegetik (*Mängü*, vö. PELLLOT: Sur quelques mots d'Asie Centrale attestés dans les textes chinois, Journal Asiatique 1913 I, 451—459), hogy Pekingnek török nevét *Cambaluc* (*Qan baliq*)-ot ismerik; stb. Éppen ezért hajlandók vagyunk a Kara-

korum megfejtését is törökben keresni, jóllehet ugyanez a név mint ugyanannak az igének ugyanavval a képzővel képzett származéka a mongolból is megmagyarázható.

E helynév a törökből pedig mint a *qoru-* 'körülvenni, bekeríteni, védeni' *-m* deverbális képzővel alakult *nomene* érthető s jelentése a. m. 'körülvevett, védett hely; tábor'. Vö. J. DENY, Grammaire de la langue turque (1920), 550 köv., ime néhány példa: *ič-im* 'action de boire en une fois' < *ič-*, *baq-ım* 'portée du regard' < *baq-*, *öl-üm* 'mort' < *öl-*, *čağ-ım*, v. *čağ-ın* 'éclair' < *čağ-*, *dola-m* 'ce qu'on enroule en une fois', *gül-üm* 'rire' < *gül-*, *qur-um* 'action d'établir, construire, installer; installation, campement' < *qur-*. DENY ez utolsó példája különösen tanulságos esetünkben, mert nemcsak a képzés módját, hanem a jelentést illetőleg is azonos esetet mutat be egy hasonló alakú és jelentésű tőből. Világosan elválasztandó azonban a *qorı-*, *qoru-* szótól a *qur-*, melyre vonatkozóan vö. Kašyari: *qurmaq* (RADLOFF II, 919) '1. aufstellen, (Heer, Zelt), 2. unterstützen etc.' PELLIOTVAL ellentétben idekapcsolnánk a *quryan* szót is.¹⁾

Nem tartozik ide az ismert középázsiai hegláncnak, az Indus folyó és a Tarim medence közt nyuló vízvászlótnak a neve: Karakorum, vagy inkább Karakoram. Ez az elnevezés szintén török s értelmezése nehézségekbe nem ütközik, vö. Kašyari *qorum* (RADLOFF II, 561) 'Geröll, Fels', *qorumluy tay* 'steiniger Berg', turki (SHAW, 154) *قورام qoram* 'ground covered with large blocks of stone (fallen from the mountains)', turki GRENARD szerint (J.-L. DUTREUIL DE RHINS, Mission scientifique dans la Haute Asie 1890—1895, T. III, 383) *قورام qoram* 'éboulis de pierres, moraine de glacier'.

LIGETI LAJOS.

Dzsingisz khán neve. A mongolok történetére vonatkozó különféle nyelvű és írásu változatos forrásanyag nemcsak események azonosítását nehezíti meg, hanem gyakran még a legfontosabb nevek körül is olyan tarkaságot teremt, amelyben a távolabb álló alig tud eligazodni. Eleven példa rá a magyarországi tatárjárásban résztvevő mongol vezérek nevei. E variánsoknak, valamint a mögöttük rejlő kérdéseknek a jellemzésére álljanak itt Dzsingisz khán nevére vonatkozó fontosabb adatok.

Mongol írásos forrásokban kivétel nélkül mindig *Činggis qayan-t*

¹⁾ Ami a szó mongol magyarázatát illeti, láttuk, hogy a régi mongolban a *qori-*nak *qoru-* töve is van (*qoruya*), az *-m* deverbális nomen-képzőről pedig I. POPPE, Die Nominalstambildungssuffixe im Mongolischen. Keleti Szemle XX, 102, § 12.

olvasunk,¹⁾ világosan szókezdő *č*-vel és szóvégi *s*-szel. Az egykoru és közel egykoru kínai munkákban *č'ing-ki-se han* egész pontosan az előbbi mongol alaknak az átírása. A 'phags-pa-írásos emlékek már *jin-gis-t* írnak, de ezekben az emlékekben a szókezdő mássalhangzó zöngésülésére más példáink is vannak: *za-ra* 'hónap' \sim írott mong. *sara*; *dén-ri* 'ég, isten' \sim i. mong. *tngrī* (\leftarrow ujur *tngrī*); *yo-rin* '20' \sim i. mong. *qorin*; *ya-'an* 'kán' \sim i. mong. *qayan*, stb. Hasonló változások a ma élő dialektusokból is kimutathatók, sőt belsőmongoliai nyomtatványokban és kéziratokban sem ritkák; *čidkür* 'ördög, manó' \sim *jidkür*; *čalčiya* 'fecsegés' \sim *jalčiya*; *čibkü-* 'vizbe merülni, befulladás' \sim *jibkü-*; ordosz *zalk'in* 'szél' \sim i. mong. *salkin*; chalcha *gēč'ir* 'az ijj végei' \sim i. mong. *kičir* (B. J. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika, 410).

A tibetiben VLADIMIROV (op. cit. 360) egy közelebről meg nem határozott forrás alapján — Dzsingisz neve nincs szótározva — *jin-gir-t* mutatott ki, magunk egy más, kevésbé ismert tibeti műből (*mKhas-pa dan blun-po brtag-pa'i bstan-bčos dge-ldan legs-bšad padma dkar-po'i čhun-po'i 'grel-ba ŋi-ma'i 'od-zer žes-bya-ba bžugs-so*) pedig *čin-gir* alakot írtunk ki. A szóvégi *-r* hitelességéhez nem férhet kétség, de még mindig vitás, vajjon sajátos tibeti jelenséggel van-e dolgunk, vagy pedig összefüggésbe hozható-e a mongolból kimutatható *sor* változással, mint VLADIMIROV próbálja op. cit. 360.

A muzulmán (arab, perzsa, török) feljegyzésekben *čingiz* és *jingiz* változatokat látunk; ez utóbbi azonban nem hozható összefüggésbe a fenti *jin-gis*-szel, magyarázata egyszerűen az, hogy az arabban (csak ilyen nyelvű szövegekben fordul elő) nincsen *č*, csak *j*. Az ily módon megmaradó *čingiz* szóvégi *-z*-je még mindig magyarázatra szorul. Ez a magyarázat pedig kétféle lehet. Vagy alkalmazzuk jelen esetben VLADIMIROV ama megállapítását (op. cit. 362), hogy a mongol szóvégi *s* a törökben *z*-vé lesz; — s ez az eset igen valószínű volna itt —; vagy pedig feltesszük, hogy Dzsingisz neve nem mongol, hanem pl. török eredetű s hogy az idegen szóvégi *z* a mongolban szabályosan *s*-szé változott, a mongolban u. i. nincsen *z*, a kalmük *z* eredeti *j*-re megy vissza. Török etimológiára már régebben gondoltak, nevezetesen a *tengiz* 'tenger' szóval akarták összekapcsolni. Valóban ilyen név a török-mongol névadás szabályainak nagyon megfelelne, vö. MNy. XXVIII, 102, sőt Ibn Batūtánál (C. DEFRÉMERY et le Dr B. R. SANGUINETTI, Voyage d'Ibn Batoutah, I—IV, Paris 1854—58) Dzsingisz khán neve pláne *تنگر خان* *Tengiz xān*. Így magyarázta Dzsingisz nevét RAMSTEDT, Mogholica, 25, majd PELLIOU is, Les Mongols et la Papauté, Revue de l'Orient Chrétien

¹⁾ P. PELLIOU szerint, T'oung Pao (1930) XXVII: 25 Dzsingisz khán csak a *qan* címet viselte.

XXIII (1922—23), 25. P. mintegy megerősítésképpen hivatkozott az általa kiadott Güyük-féle levél török és mongol nyelvű pecsétjében előforduló *kür (u)l(u)g ulus n(u)ng taluü nung han*, ill. *yeke mongyol ulus-un dalai-in hanu jarliy* kifejezésekben a *talui-nung han* és *dalai-in han* 'tengerkhán, nagykhán' címére. Bizonyos nehézségeket azonban lehetetlen észre nem vennünk.

A *tengiz* > *cingiz* magyarázat persze csak egy **tingiz* alakon keresztül képzelhető el; a mongolban u. i. minden *ti*-ből *či* lett s ez a változás a legrégebb nyelvemlékek korában, a XII—XIII. században, nagyjában már befejeződött. Feltéve már most, hogy a XII. században mongolba átkerült *tingiz*-ből (a szó eredetileg *e*-vel hangzik) még egy kései *ti* > *či* változással *cinggis* lett, akkor

1. legalább is különös, hogy az ugyanolyan régi mongol eredetmondában hogyan maradhatott meg a *tenggis* hangalak egy híres tó (valószínűleg a Bajkál) nevében? vö. a Mongolok Titkos Története, I. fejezet, azután BLOCHET, Introduction à l'histoire des Mongols, Gibb Mem. XII, 273, Sanang Sečennél: *tenggis neretü dalai*, ed. SCHMIDT, 57. Miért hívják a mongol dinasztia hivatalos történetében (*Yüan shih*, 63 fej.) a Kaspitót *K'uan-tengis*-nek? vö. PELLIOU Journal Asiatique 1920 I, 166. De a *tenggis* megvan a mongolban mint közszó 'tó, tenger' jelentésben, KOWALEWSKI III, 1697a, s kimutatható már a XIII. századtól kezdve, így Kirakosnál *tangez* alakban maradt fenn, vö. HOWORTH, History of the Mongols III, 88.

2. Ha már megvan a régi *ti* > *či* változás a *tengiz* feltételezett mongol alakjában, akkor miért nincs meg a *z* > *r*, amint azt a magyar *tenger* szó alapján várni lehetne? (MSFOU XXX, 128). A tibeti *jin-gir*, *cin-gir*-nek itt csak akkor volna bizonyító értéke, ha hasonló alak mongolból is kimutatható volna.

Minderre nincsen kielégítő felelet, meg kell tehát elégednünk azzal, hogy Dzsingisz khán nevének nincsen elfogadható magyarázata. A régi magyarázatok helytelenségéről vö. már I. J. SCHMIDT a Sanang Sečen kiadásához írt magyarázataiban 379 l.

Ha pedig már azt keressük, hogy a felsorolt variánsok közül, melyik is a „helyes“ alak, melyik az, amelyet Dzsingisz khán és mongoljai használhattak, választásunk természetesen nem eshetik sem az arabra, sem a tibetire, hanem csakis a mongol *cinggis* (sporadikusan *inggis*) olvasatra.

A magyarban semmi okunk sem lehet tehát a *Čingiz* vagy *Csin-giz*-féle alak általános használatára (MNY XXVII, 314), hacsak nem kívánjuk vele nyomatékosan jelezni a forrás eredetét. Nem filológiai tárgyú magyar szövegben meg éppen megmaradhatunk a *Dzsingisz khán* írásmód mellett, melyet a közhasználat már szentesített (ACSÁDY,

SZALAY-BARÓTI, MARCZALI, HÓMAN; történeti tankönyvek), akárcsak a *japán* és a *kínai* szó helyesírását, ami pedig jóval távolabb áll akár az etimológiailag, akár a kiejtés szerinti helyes eredeti elnevezéstől.

LIGETI LAJOS.

Nyuvad, nyuvaszt. Székelyföldön közönséges s Erdélyszerte ismert és használt szó a *nyuvad*, *megnyuvad*, *nyuvaszt*, *megnyuvaszt* (vö. MTsz., CzF.). *Nyuvad* jelentése 'fullad'; *belényuvad* 'belefullad'; *mégnyuvad* 'megfullad'. *Megnyuvad a tűz*: 'elfojtódik a lángja, ha pl. sok forgácsot hányunk rá'. Tovább képezve: *nyuvadoz* 'fulladoz, fuldokol' (MTsz., CzF.). A *nyuvad*nak megfelelő műveltető alak: *nyuvaszt* 'fullaszt, fojt'; *belényuvaszt* 'belefullaszt'; *mégnyuvaszt* 'megfullaszt, megfojt'. *Mégnyuvasztja a tüzet*: elnyomja, elfojtja a lángját. Moldvában Bogdánfalván jegyzeteim tanúsága szerint *mégnyuvaszt* nemesak 'megfojt', hanem általában 'megöl, meggyilkol' is.

Alakváltozatai: (*mégnyuvad* (SzD.^{1,2}, CzF., MTsz.: Székelyföld, Udvarhely m., Marosszék, Csikszentkirály, Kolozsvár), *nyovad* (Háromszék m. Orbai járás Nyr. VII, 332), *nyivad* (GYARMATHI, Affinitas 78, Vocabularium 99b, Tsz. 272a: Székelyföld); (*mégnyuvaszt* (SzD.², CzF., MTsz.: Székelyföld, Udvarhely m. Körispatak, Korond, Homoród, Háromszék m.), (*mégnyivaszt* (GYARMATHI, Affinitas 78; MTsz.: Nagybánya; saját följegyzésem: Kiskolcs).

A *nyuvad*, *nyuvaszt* eredetének kimutatásával már GYARMATHI SÁMUEL foglalkozott. Ő a *nyivadt*, *nyivasztott* szavakat a lapp *nyuowet* 'mactare' szóval veti össze (Affinitas 78; Vö. *nyuowih*, *nyuowih* H., U., *nyuowih* H. etc. 'megnyúzni, lenyúzni; levágni' (állatot). — Lul. *nyuovvat* HALÁSZ, Déli-lapp szótár, 173). BUDENZ (MUSz. 427) szintén a finnugor rétegben kereste eredetüket s a finn *juuttu-* 'suffocari (ex bucca), deficere viribus' (*j. lihapalaan* 'an einem stück fleisch ersticken', *j. uneen* 'in tiefen schlaf fallen' LÖNNR.), és *juupu-* id. szavakkal egyeztetette s ezeknek alapszavát: *juu-* azonosítja a magyar *nyuv-* (*nyuva-*) alakokkal. Az egyeztetés hangtani nehézségeit maga BUDENZ is érzi. „Vajjon ezt, úgymond, régibb *nyug-* vagy *nyub-* előzte-e meg, nincs módunkban eldönteni“. Hogy a hangtani nehézségeket áthidalja, segítségül veszi a f. *uupu-* 'fatigari, delassari, lassitudine corruiere' igét, mely „kevés híján ugyanazt jelenti, mint *juuttu-* (vö. *uuvun uneen lassus sopior*)“. E két ige azonoságára vonatkozólag BUDENZ azt véli, hogy az *uupu-* elejéről az északi-ugor *ny-*nek megfelelő kezdő consonans, ha nem is éppen *j*, amelyen *juupu-* kezdődik, elenyészett. Ennek lehető voltára fölhozza a finn *apaja* 'tractus sagenae' s ezzel szemben a lapp *nyuope* 'sagenam ex aqua extrahere' analógiáját.

MUNKÁCSI BUDENZ szófejtésével foglalkozván (Nyr. XII, 491—2) hozzájárul a m. *nyuvad* és f. *juuttu-* egyeztetéséhez, csak hogy a magyar

ń keletkezését Budenztól eltérőleg úgy képzeli, hogy a finnben mutatkozó *j* hang az eredeti, melyből a magyar *ń* hang *đ* útján keletkezett, mint *kijó, kigyó* és *kényó*; *nyufa* e h. *gyufa* (Erdélyben; *varnyú, sarnyú, epernye, lajtornya*: *vargyú, sargyú* sat., *varjú, sarjú* sat. „Természetesen a f. *juupu*-ban sem eredeti *ń* szókezdő, hanem *j* elenyésztét vesszük föl, mely különben meg is van a f. *juupu*- 'suffocari' szóban s mely hangváltozásra amúgy is sokkal több analogiánk van, mint a szókezdő orrhang eltűnésére“.

A finnugor összehasonlító hangtan mai álláspontján akár a szókezdő *j*, akár a szókezdő *ń* lehetséges megfeleléseire gondolva egy f. *juuttu*- v. *juupu*- ∼ m. *nyuvad* megfelelést hangtörténeti szempontból nem tartunk lehetőnek (Vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 29, 32). De nem tarthatjuk lehetőnek általában a *nyuvad* szavunknak közvetlenül a finnugor rétegből való származtatását sem. Nem tarthatjuk pedig azért, mert a *nyuvad*-, *nyuvaszt*-a mai formájában régi nyelvünkben ismeretlen (vö. NySz., OklSz.). SZABÓ DÁVIDnál tűnik fel először SzD.¹ 58, majd SzD.² 163: „*Nyuvadni*: fúladni, fojtódní, fojlani. Már meg-nyuvadt. A' vízbe nyuvadott. Megnyuvalztom: fúladztom, fojtom.“ Utána pedig GYARMATHI SÁMUELnél (Affinitas 78, Vocabularium) és PPB. 1801-iki kiadásában találjuk. KRESZNERICS SzD.² nyomán, KASSAI GYARMATHI S. nyomán közli mint székely szót. SzD.-ból veszi át RICHTER ADOLF Fr. magyar-német szótára is (Bécs, 1836), még pedig * alatt mint új szót. Megtaláljuk a Tsz.-ban, a Tzs. (1838)-ban és FOGARASINÁL (1865) is. CzF.-nál már megtaláljuk az egész szócsaládot (*nyuvad*, -ás, -oz, -ozás, *nyuvaszt*, -ás) s a *nyuvad*-ról azt olvassuk, hogy a székelyeknél divatozó ige s hogy a rokon *nyom* és *fű* igékkel egyetemben hangutánzó eredetű.

Tehát a *nyuvad*-, *nyuvaszt*- ige már azért sem származtathatjuk közvetlenül a finnugor rétegből, mert SZABÓ DÁVID előtt nem tudjuk kimutatni a létezését.

Az alábbiakban azt bizonyítom be, hogy a *nyuvad*, *nyuvaszt* az ősrégi *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyomvad*, *nyomvaszt* igeinknek egyik újabb fejlődésű alakváltozata s azzal egyetemben a *nyom* ige származéka.

A *nyom* igeinek zártabb hangzójú alakját megtaláljuk a Jókai-kódexben (161): *megnyummadotuala* és a NémGl. 263. lapján: *numtath*. A *nyomvad*, *ngomvaszt* alak előzője tehát *nyumvad*, **nyumvaszt* volt. A tő *nyum* (> *nyom*); a *v* reflexív képző (vö. SZINNYEI NyH.⁷ 76 és Ung. Jahrbücher IV, 118), az *-ad*, *-ed* (frequentatív ∼ inchoatív >) nem-műveltető képző, mellyel szemben különösen az újabb korban *-aszt*, *-eszt* műveltető alakpárt találunk: *éled*: *éleszt*, *marad*: *maraszt*, *olvad*: *olvaszt*, *forrad*: *forraszt*, *dagad*: *dagaszt*, *csügged*: *csüggeszt*, *fonnyad*: *fonnyaszt*, *szakad*: *szakaszt*, *szárad*: *száraszt* (vö. TMNy. 435—6 is). A *nyomvad* és *nyomvaszt* egyik tovább fejlődött alakja: *nyommad* és *nyommaszt* már a régi nyelvben előfordul.

A jelentést illetőleg a régiségben, a népnyelvben és a köznyelvben a következőket találjuk: *nyomvad* 1. (el-, megnyomvad) 'opprimor' 2. 'trucidor, necor' (. . . *megnyomvadotuala haznac romlafatol* Jókai-k. 161). *Nyommadt* 'nyomorult, csenevész, vézna, beteges' (saját gyűjtéséből a Szamoshátról). *Nyomvaszt, nyommaszt*: 1. (le-, elnyommaszt) 'comprimo, opprimo, deprimio, obruo, zusammendrücken, unterdrücken' 2. (megnyommaszt) 'agyonnyom, erdrücken' (pl. kotló a csirkét, Szamosház) 3. (megnyomvaszt, megnyommaszt) 'interimo, trucido, contrucido, erdrücken, vernichten' 4. 'megmaraszt hivatalában' (MTsz.) *Nyomasztó* 'drückend' (pl. adósság).

A *nyomvad* > *nyommad* egymáshoz való viszonya hangtani tekintetben nem szorul magyarázatra. A *nyomvad, nyomvaszt*-ből úgy lett *nyommad, nyommaszt*, mint a *hamvas, hamvad, hamvázó* szavakból *hammas, hammad, hammadzó* (MTsz.), meg a *konyvad, konyvaszt*-ből *konnyad, konnyaszt* (uo.) Nem is erre, hanem a *nyumvad* > *nyuvad, nyomvad* > *nyovad* viszonyára akarok itt rávilágítani hangtani szempontból.

A MNy. XX, 336—40. lapján bő adatgyűjtés alapján kifejtettem a szamosháti nyelvújrásban megfigyelt orrhangúsítás szabályait. Megfigyelésem szerint a következő helyzetben: magánhangzó + orrhangú mássalhangzó + spirans (vagy liquida) a szamosháti nyelvújrás az orrhangú mássalhangzót nem artikulálja, ellenben a mögötte álló magánhangzó egész terjedelmében orrhangúvá hasonul. A labialis nasalis: az *m* hang csak labialis spirans mögött indukálja hasonló módon az őt időben megelőző magánhangzót. Tehát pl. **mv* > *ːv*: *terève, barövé-sár, hárvé véka, n^a visz^e vissza*. Gyanításom szerint ez nem csupán a szamosháti nyelvújrás sajátja. Gyanításomat bizonyítja a *szévanó* ~ *szóvanó, mendikás, készertt, istáll, áslóg, píz, tésasszony, ih, joh* stb. példája (MTsz., NySz.), mely szavakban az orrhangú msh. eltűnését a fenti jelenségnek kellett megelőznie, tehát az orrhangú mássalhangzó eltűnévén a spirans hang mögül, orrhangúsította az előtte kiejtendő magánhangzót, mely a fejlődés további során denasalizálódott, vagyis tisztá orális hangzóvá lett. Ezzel magyarázhatjuk más nyelvekben is a spirans hangok mögül a nasalis mássalhangzók elveszését. Pl. olasz: *mostrare* < lat. *monstrare, costanza* < lat. *constantia, trasportare* < lat. *transportare*; oláh *masá, másurá, des* < lat. *mensa, mensura, densus*. Ezzel magyarázható az *ns* mássalhangzó csoportnak MEYER-LÜBKÉ-től egyszerűsödésnek nevezett átváltozása *s*-szé (*ensor* > *cesor, mensa* > *mesa, consules* > *cosules* Romanische Sprachwissenschaft³ 169). Hasonlóképp magyarázandó a moksa-mordvinban és ógermánban észlelt nasalis mássalhangzó eltűnés a spirans hangok előtt (H. PAASONEN Mordvinische Lautlehre, Helsinki 1903, 64. l.; WILMANN, Deutsche Grammatik I, 143—4).

Legtánulságosabbak e tekintetben azok a szavak, melyekben a fentebb leírt fejlődés folyamatát időrendben végigkísérhetjük. Ilyen példa

a mai *Szihalom* helység neve. Szihalom az Eger vize balpartján Borsodban Mezőkövesdtől délnyugatra fekszik az Ostoros patak és Poroszló közt. ANONYMUS a szó előtagját a 'kunyhó, lombsátor' jelentésű *szén*: *szén* szóból származtatja (PAIZS, Magyar Anonymus 141). Nála még *Zenuholm* (olv. *Szénholm*); 1324: *Scenholm*; 1339: *Zenhalm*; 1332—7: *Zenhelym*, *Zenholm*. A mai alak 1417-ben és 1493-ban kerül elő: *Zyhalom*. (Vö. CSÁNKI I, 179.)

Így kísérhetjük végig pl. a *soha* szavunk fejlődését is. ÓMS.: *sumha*; 1551: *somha* (LevT. I, 84); Jókai-k.: *sonha*; Jord.-k.: *soha*.

Igen tanulságos az *éh*, *ih*, *juh* kialakulása is. ÓMS.: *junhum*, *jumhumnok*; Jókai-k., Münch.-k. stb.: *jonh*; 1485: *inh*; Winkl.-k.: *énh*; Jókai-k.: *johh*; Czech.-k.: *joh*; Winkl.-k., SYLVESTER, SzD²: *juh*; Serm. Dom., Ers.-k. stb.: *éh*; Peer.-k.: *ih*. (Vö. EtSz. 1502; GOMBOCZ, MNy. XVI, 6.)

Amint a *szévonó*-ból lett *szévanó*, a *pézn*-ből *péz*, *piz*, *Szénhalom*-ból *Szihalom* ~ *Szihalom*, *somhá*-ból *soha*, *junh*-, *jonh*-, *énh*-, *inh*-ből *juh*, *joh*, *éh* és *ih*, úgy lett a *nyumvad*-ból *nyuvad*, a *nyomvad*-ból *nyovad* s másfelől a **nyumvaszt* igéből *nyuvaszt*. S amennyire adataink alapján következtethetünk, e változás nem történhetett előbb a 15—16. századnál.

A *nyuvad* ~ *nyovad* > *nyivad*, *nyuvaszt* > *nyivaszt* alakok *u(o)* > *i* hangváltozásának lehető voltáról már HORGER ANTAL (Nyr. XXXII, 260), a magyar hangtörténetben való szabályszerűségéről pedig GOMBOCZ ZOLTÁN értekezett a magyar mélyhangu *i* kérdéséről írt tanulmányában (MNy. XVI, 6).

A *nyommad* és *nyommaszt*, másfelől pedig a *nyuvad*, *nyuvaszt* alakok kialakulására vonatkozó megállapításainkat röviden így foglalhatjuk össze. A kiindulás a *nyumvad*, **nyumvaszt* alakból történt, még pedig két irányban. Egyik fejlődési irány ez: *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyomvad*, *nyomvaszt* > *nyommad*, *nyommaszt* (> *nyomasztó*) és *nyomvad* > *nyovad*. A másik ez: *nyumvad*, **nyumvaszt* > *nyuvad*, *nyuvaszt* > *nyivad*, *nyivaszt*.

Tehát a *nyuvad*, *nyuvaszt* nem származhatik közvetlenül a finn-ugor rétegből. Ellenben a tőszavuk: *nyom*, *nyum* az ugor rétegegig megy vissza. (Vö. SZINNYEI NYH.⁷ 68: *nar*- 'nyom', *holánt*- 'nyomkod', *nd^rmt*- 'zúz'.)

A kétirányú alakfejlődés bizonyos jelentésbeli elkülönődéssel is járt. A *nyomvad*, *nyomvaszt* > *nyommad*, *nyommaszt* megőrizte az alapjelentést: 'opprimor', ill. 'comprimo, opprimo', de e mellett mindkettőnek van 'trucidor, necor', ill. 'interimo, trucidó, contrucidó, erdrücken, vernichten' jelentése is. Az első jelentésről a másodikra való átmenetet képviseli a népnyelvi (*megnyommaszt*), 'agyonynyom' (pl. csirkét a kotló) jelentés.

A *nyuvad*, *nyuvaszt* alaknak azonban az alapjelentéssel való jelö-

lési viszonya megszűnt, csak átviteles jelentése él: 'fullad', ill. 'fojt'. A 'nyomódik', ill. 'nyom' jelentésről az átmenet a 'fullad', ill. 'fojt' jelentésre természetes, okról okozatra, cselekvésről eredményre való átmenet. (Vö. MNy. XXIII, 162—71 és Érintkezésen alapuló névátvitel c. tanulmányomat, 28. kk. 1.) Más nyelvekben is megtaláljuk az analógiáját, mint pl. a finnben: *tukke-* 'bedugni, betömni' > *tukehtu-* 'megfulladni' (vö. SZINNYEI, NyK. XXIX, 476). A *megnyivaszt*-nak különben általánosabb 'megöl' jelentését is följegyeztem Moldvában. 'Megöl' jelentése van Kiskolcson is *megnyivasztnak*.

Íme, tehát a *nyumvad* > *nyuvad*, **nyumvaszt* > *nyuvaszt* származtatás nemcsak hangtani, hanem jelentéstani szempontból is helyes és természetes.

CSÜRY BÁLINT.

Mordízom-adta. A magyar káromkodásnak ez a kifejezésformája nem lehet régi, mert sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban nincsen följegyezve. A károm-szóra és alakváltozataira a következő adataim vannak: „*Mordízom*, azt nekem ne mondja senki“ (KISFALUDY K., Pártütők. 1819. II. felv. 3. jel.); „Oh, *mordózom* a lovát! mikor levetett az ármányos“ (U. o. II. felv. 13. jel.); „*Mordózom!* ez megbántás!“ (U. o. III. felv. 10. jel.); „Császár: *Mordózom!* már nem maradhatok“ (VÖRÖSMARTY, A fátyol titkai. 1834. II. felv.); *mordózom-adta* (Borsod, Abaúj, Zemplén m. MTsz.); *morgyiázom teremtette* (Székelyföld MTsz.); *megmordíáz* 'mérgeesen lehord, megszid' (Balaton-mell. MTsz.); köznyelvi alakjai tudtommal *mordízom-adta* és *mordízom-adta*.

A kifejezés KERTÉSZ szerint a kfn. *mordio*, *mordjo*-ból származik; a német szó eredetileg gyilkosságot vagy valami nagy gáztettet jelentő felkiáltás volt, s később a panasz vagy a fájdalom felkiáltása lett (Nyr. XXXV, 425).

A német kifejezés jelentés tekintetében csakugyan közel áll a magyar kifejezéshez, de ez még nem bizonyítja a származtatás helyességét. Nem hihetjük el, hogy egy kfn. szó XIX. századi, esetleg a XVIII. század végéről való magyar kifejezésnek legyen az alapja; a németben GRIMM szótára nyomán használatos volt a kifejezés később is, költőknél, s PUKÁNSZKY BÉLA szóbeli közlése szerint ma is használják az irodalmi műveltségű németek, de forrásuk nem a német köznyelv, hanem SCHILLER *Räuber* c. drámája; a fenti magyar kifejezések azonban nem csupán a művelt köznyelvéi, hanem a népnyelvéi is, sőt, amint láttuk, a székelyek is ismerik. Hangtani szempontból is lehet kifogásunk: ismerünk magyar *mordóz*, *mordíáz*, *mordíz*, *mordítz* alakokat, s ismeretlenek a kfn. vagy irodalmi német *mordio*, *mordjo*-val esetleg egyeztethető **mordióz*, **morgyóz* kifejezések.

A magyar károm-szavakkal összefüggnek a MTsz.-nak következő székelyföldi adatai: *mordíás*, *morgyás*, *morgyiás* 'haragos, durva, kegyet-

len, rettenthetetlen, iszonyú (ember)', *morgyás keringette* (káromkodás). Alapszavuk SIMONYI (NyK. XXIV, 133, TMNy. 375), LACZKÓ (Nyr. XXXVI, 465) és RÉTHEI (MNY. IV, 344) egyöntetűnek mondható megállapítása szerint a magyar *mord*, *mordi* 'mürrisch' és az *udvariás*, *úriás*-féle szókkal együtt a *Tóbiás*, *ceremóniás*-félekkel való keveredés eredményei.

Felmerülhet most már az a gondolat, hogy nem lehet-e a *mordó-zom* stb. alakokat is a magyar *mord* szóból származtatni. Hasonló magyar károm-szavak *disznó-zom-adta* (MTsz.), *kutyázom-adta* (gyakran hallottam Zemplén m.-ben), *mennydörgöm-adtát is* (ARANY, DI. I. kidolg. VI. é.). Alak szerint könnyen csatlakozhatnak ezekhez a *mordó-zom-adta*, annál inkább, mivel a magyar *mord* szót valaha káromkodásokban is használták. A zempléni megyei Tolcsva 1798. évi kéziratos jegyzőkönyvében a következő adatot találtam: „... kutya, forgós, ezer, *mord* teremtetéseikkel... való káromkodást vitt véghez“. A MTsz.-nak székely *morgyás keringette* adata *úriás*-féle változata ennek a *mord* teremtetése kifejezésnek.

A *mordó-zom*, *mordízom*, *mordízom* tehát a magyar nyelvből származtatható, ha az -ó ill. -i, -í elemet is meg tudjuk fejteni (a *mordíáz* a *mordóz* vagy *mordíz*, *mordíz* és a *mordíás* keveredéséből keletkezett). Az -ó, -i, -í elemet megmagyaráznunk nem nehéz. Kezdjük az -i elemmel.

Régi feljegyzésekben gyakran olvashatjuk, hogy hajdan mennyire üldözték a káromkodást: községi előljáró állását is elveszithette emiatt, egyéb bűnösöknél rendszerint nyilvános megvesszőzés járt érte. Ilyen körülmények között gyakran megesett, hogy az indulatba jött magyar káromszavának elején hirtelen észbekapott, s a csúf szónak többi részét enyhítésképpen -i kicsinyítő képzővel pótolta. Az ugyancsak tolcsvai 1798. évi jegyzőkönyvben igen sok ilyen adatot találtam a 'coire' jelentésű magyar igéről: „... szi Hét Teremtette“; „... sszi lelkét mondott“ stb. Az ugyaninnen való „*kutyázom* teremtetett és .. *sszi* teremtetett“ kifejezésből pedig világos, hogy az -i az -m személyragot helyettesíti.

Igy magyarázhatjuk a *basztikuli* tréfás káromszót is. E szó megvan a bánási sváb nyelvben is, s HORGER szerint talán a magyar az átvevő fél (EPhilK. XXIII, 705). E homályos magyarázathoz a folyóirat szerkesztősege u. o. megjegyzi, hogy olasz eredetű. Az EtSz. igen kételkedve, de lehetségesnek tartja az olasz *tuo culo*-ból való magyarázatot. Ezt a magyarázatot elfogadja SIMONYI is (Nyr. XLIV, 30), SPITZER LÉO azonban azt mondja, hogy a *tuo culo*-val való káromkodás az olaszban ismeretlen (u. o. 22). Ez utóbbiak, amint látjuk, a magyar szónak csupán a végét fejtegetik, míg az elejét, úgy látszik, magyarnak tartják. A *basztikuli* azonban se nem sváb, se nem olasz, hanem magyar kifejezés, s magyar jövevény a svábben is, az olaszban is, ha ugyan

ez utóbbiban tényleg előfordul.¹⁾ A *basztikuli* alaknak ugyanis van *basztikurdi*, *basztirihuri* változata is (EtSz.), s hallani *basztikuri* változatát is. S ha az *r*-es alakot vesszük eredetibbnek, könnyű megállapítanunk, hogy nem lehet más, mint a szintén csak félig kimondott *s* két ízben is *-i* enyhítő-kicsinyítő képzővel megtoldott *b . . ta k . . vája* (a szerkezetre nézve vö. *teremtette fatytya* NySz., a köznyelvi *adta betyárja*). A mai köznyelvi *l*-es alak (*basztikuli*) szándékos változtatás, ferdítés eredménye, hogy a csúf káromkodás eredeti alakja szinte felismerhetlenné váljék. S csakugyan annyira felismerhetlenné vált, hogy a köztudat, s a köztudat alapján a MTsz. is, az EtSz. is „tréfás“, tehát megbocsátható, szelídebb fajta káromkodásnak tartja.

A *mordizom-adta* kifejezésben az *-i* képzőre azért volt szükség, mivel az a *kutyázom-adta*, *disznózom-adta*, *mord teremtette* stb.-vel együtt voltaképen istenkáromlás, s a káromkodó bűne enyhítéseképen alkalmazta az *-i* kicsinyítőt.

A *mordózom*, *mordizom -ó*, *-é*-jének magyarázata is egyszerű. Az *-ó* eredetileg *-o* kötőhangzó ill. tővéghangzó volt, az *-é* is az előbb fejtegetett *-i*-nek megnyúlt alakja. E hangzónyúlásoknak lélektani okuk van. A magyar, de más nép is szereti ugyanis káromkodásokban a hosszan sziszegő, ropogó, pattogó mássalhangzókat, s ez a magyarázata pl. a magyar *terringette*, *kutyázom-adta*, a német *crucifix* stb. hosszú mássalhangzóinak. A *mord rd*-je is eléggé ropogó, de mégsem olyan adtázó, mint az *rr*, *tty* vagy 'coire' jelentésű *ssz* hangja, s úgy segítettünk magunkon, hogy a „jobb hangzás“ kedvéért az *rd* után következő magánhangzót is megnyújtottuk. Így lett a **mordozom-adtá*-ból *mordózom-adta*, az enyhített alakú *mordizom-adtá*-ból *mordízom-adta*.

JUHÁSZ JENŐ.

¹⁾ Lehetséges, hogy csakugyan megvan vagy megvolt az a szó az olaszban, esetleg az északi olaszban, s átadói a régente „Majland“-ban állomásozó magyar katonák voltak.

ÉRTESÍTŐ.

† **Wichmann György.** (1868. IX. 8—1932. V. 3.)

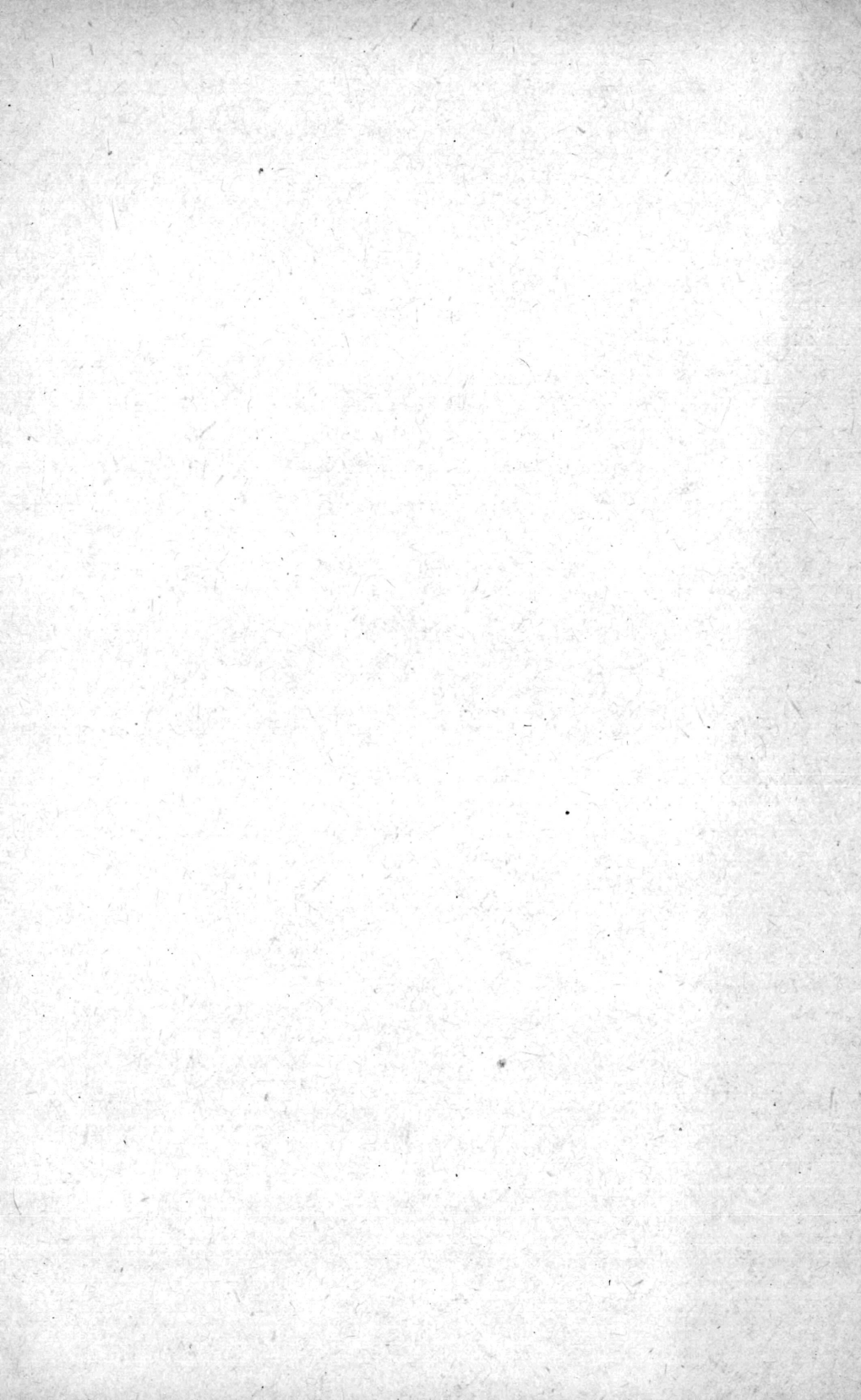
Midőn 1928.-ban WICHMANN GYÖRGY hatvanadik születésnapját ünnepeltük, s a Magyar Nyelvben N. SEBESTYÉN IRÉN részletesen ismertette életpályáját s méltatta gazdag tudományos munkásságát, még nem sejtettük, hogy néhány év múlva végleg elragadja körünkből a halál.

WICHMANN GYÖRGY, SETÁLÁ EMIL és PAASONEN HENRIK mellett, az idősebb finn nyelvésznezmedék egyik legkiválóbb tagja volt, nemcsak mint tudós, hanem mint egyetemi paedagogus is. Kutató és gyűjtő munkája a finnugorság széles területeire kiterjedt, zürjén, votják és cseremisz gyűjtései e nemben a leggazdagabbak s legértékesebbek, nyelvi és tárgyi szempontból egyaránt. Hosszabb időt töltött Magyarországon is, nyelvünket tökéletesen megtanulta s csángó tanulmányai a legmódszeresebb magyar nyelvjárastanulmányok egyike.

Szorosabban vett tudományos munkásságán kívül (amely kül. a fgr. hangtörténet, alaktan és szófejtés területén mozog), nagy érdemei vannak a tudományok eredményeinek népszerűsítése körül is. Szerkesztője volt az első finn lexiconnak, a *Tietosanakirja*-nak, majd a finnugor népeket ismerető *Suomen suku* c. összefoglaló munkának is.

A magyar tudományossághoz szoros szálak fűzték. A M. Nytud. Társaság 1912-ben tiszteleti tagjává, a M. Tud. Akadémia 1921-ben kültagjává választotta. Értékes közleményeivel a magyar szakfolyóiratokat, a *Nyelvtudományi Közleményeket*, a *Magyar Nyelvet*, és a *Magyar Nyelvört* is fel-felkereste. Váratlan halálával a magyar tudományos életet is súlyos veszteség érte.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

M. kir. udv. könyvnyomda
HORNÝÁNSZKY VIKTOR R.-T.
Budapest, Aradi-utca 14.

90.185